

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra slavistiky

MGR. ALEKSANDRA ELIZA STARZYŃSKA

DISERTAČNÍ PRÁCE

SYBERIA w polskim i СИБИРЬ w rosyjskim językowym obrazie świata

SYBERIA in Polish and СИБИРЬ in Russian Linguistic Worldview

SYBERIA v polském a СИБИРЬ v ruském jazykovém obrazu světa

Program: Srovnávací slovanská filologie

Obor: Srovnávací slovanská jazykověda

Školitelka: Doc. PhDr. Ivana Dobrotová, Ph.D.

Konzultantka: Prof. Ludmila Stěpanova, CSc.

Olomouc 2019

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracovala samostatně a veškeré použité zdroje jsem uvedla v závěrečném seznamu literatury. Dále prohlašuji, že tato disertační práce nebyla využita k získání jiného titulu.

Olomouc dne

Podpis

Podziękowanie

Pragnę podziękować wszystkim, którzy służyli mi radą, pomocą i wsparciem w trakcie pisania niniejszej pracy. Szczególne podziękowania kieruję do promotor *Pani Docent Ivany Dobrotovej, Pani Profesor Marii Sobotkovej, Pani Profesor Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej, Pana Profesora Jerzego Bartmińskiego, Pani Profesor Ludmiły Stěpanovej*, jak również do *Moich Rodziców*.

Dziękuję.

Spis treści

1 Wstęp	6
1.1 Cel pracy	7
1.2 Stan badań językoznawczych nad problematyką obrazu Syberii oraz znaczenie prowadzonych badań.....	8
1.3 Podstawa materiałowa.....	12
1.4 Metoda analizy	17
1.5 Struktura pracy	22
2 Językowy obraz świata oraz inne podstawowe pojęcia etnolingwistyki kognitywnej	23
2.1 Historyczne źródła pojęcia językowy obraz świata	23
2.2 Językowy obraz świata – różne definicje i metody jego rekonstrukcji w polskiej lingwistyce	29
2.3 Podstawowe pojęcia dla opisu JOS w ramach etnolingwistyki kognitywnej	43
2.3.1 Stereotyp.....	43
2.3.2 Definicja kognitywna	44
2.3.3 Profilowanie. Profil	48
2.3.4 Punkt widzenia i perspektywa	52
2.3.5 Podmiot.....	54
2.3.6 Wartości.....	55
3 <i>SYBERIA</i> w świetle danych systemowych języka polskiego.....	57
3.1 Nazwa <i>Syberia</i> po raz pierwszy w źródłach polskich.....	57
3.2 Etymologia nazwy <i>Syberia</i> : pochodzenie i jej pierwotne znaczenie według źródeł polskich	58
3.3 Nazwa <i>Syberia</i> w definicjach leksykograficznych XIX–XXI w.	60
3.4 Synonimy <i>Syberii</i>	62
3.5 Derywaty semantyczne i słowotwórcze	65
3.6 Utarte zestawienia	78
3.7 Sfrazeologizowane zwroty	86
3.8 Syntetyczna definicja kognitywna <i>Syberii</i> (na podstawie danych systemowych języka polskiego w układzie fasetowym)	88
4 Zesłańczy profil <i>SYBERII</i> (w tekstach polskich).....	90
4.1 XIX-wieczny profil zesłańczy.....	91
4.2 XX-wieczny profil zesłańczy	101

4.3 Zestawienie cech semantycznych XIX- i XX-wiecznego profilu zesłańczego SYBERII (na podstawie danych tekstowych). Próba konfrontacji profili.....	115
5 <i>СИБИРЬ</i> w świetle danych systemowych języka rosyjskiego	120
5.1 Pierwsze wzmianki nazwy <i>Сибирь</i>	120
5.2 Nazwa <i>Сибирь</i> po raz pierwszy w źródłach rosyjskich.....	121
5.3 Etymologia nazwy <i>Сибирь</i> : pochodzenie i jej pierwotne znaczenie według źródeł rosyjskojęzycznych	122
5.4 Nazwa <i>Сибирь</i> w definicjach leksykograficznych XIX–XXI w.	127
5.5 Synonim słowa <i>Сибирь</i>	130
5.6 <i>Opposita</i>	130
5.7 Derywaty semantyczne i słowotwórcze	131
5.8 Utarte zestawienia	150
5.9 Wyrażenia i zwroty frazeologiczne.....	155
5.10 Przysłowia rosyjskie.....	160
5.11 Syntetyczna definicja kognitywna <i>Сибирю</i> (na podstawie danych systemowych języka rosyjskiego w układzie fasetowym).....	161
6 Zesłańczy profil <i>СИБИРИ</i> (w tekstach rosyjskich)	164
6.1 XIX-wieczny profil zesłańczy.....	164
6.2 XX-wieczny profil zesłańczy	171
6.3 Zestawienie cech semantycznych XIX- i XX-wiecznego profilu zesłańczego СИБИРИ (na podstawie danych tekstowych). Próba konfrontacji profili.....	181
7 Zakończenie	186
Streszczenie	200
Summary	202
Resumé.....	204
Bibliografia	206
Załączniki.....	236

1 Wstęp

W oparciu o eksplikacje hasła *Syberia*, zawarte w słownikach definicyjnych języka polskiego i rosyjskiego, które z założenia mają być m.in. pomocą w rozumieniu tekstów danego języka etnicznego, można stwierdzić, że słowniki te danej funkcji nie spełniają. Nie pozwalają bowiem zrozumieć (za jednym słownikowym wyjątkiem) wypowiedzi opartych na derywatach onomastycznych (semantycznych pochodnych nazw własnych) typu: „Mieszkam w Suwałkach, a to druga Syberia” (SMiKNW 2012: 110) (– mroźny klimat), „W mieszkaniu nadal istna Syberia (...)”¹ (– zimno), „Dlaczego drogi wojewódzkie są świetnie odśnieżone, powiatowe także, a gminne to istna Syberia”² (– zaśnieżony teren), „(...) miał drzwi vis-a-vis prezydenckich, podczas gdy szefowa kancelarii urzędowała aż na Wiejskiej, w budynku przez urzędników prezydenckich pogardliwie nazywanym Syberią” (SMiKNW 2012: 110) (– miejsce oddalone, odległe). Hasło *Syberia*, jeśli w ogóle uwzględniane w słownikach filologicznych, definiowane jest w bardzo zwięzłej formie i w sposób wyraźnie encyklopedyczny.

Jak stwierdza Wojciech Chlebda: „Istotne nazwy własne znajdują się całkowicie poza polem opisu leksykografii filologicznej. Tym samym poza polem opisu, a nawet zwykłej obserwacji pozostaje wiele cennego materiału językowego, w tym – istotna część naszego językowego obrazu świata (JOS)” (Chlebda 2000: 247). Rzecz nie w tym, aby włączać do siatek hasłowych słowników językowych wszystkie nazwy własne, ale chociażby te, które dawno już wykroczyły poza swoje znaczenie czysto toponimiczne (czy antroponimiczne), ponieważ – jak pisze Chlebda – „szereg onimów pełni w dyskursie nie tylko funkcję wskazująco-identyfikacyjną, ale też opisową i oceniająco-charakteryzującą, stanowiąc werbalizatory pojęć istotnych dla polskiej tożsamości narodowej” (Chlebda 2008: 271), polskiego językowego obrazu świata. Mowa tutaj o semantycznych i semantyczno-strukturalnych derywatach odantroponimicznych oraz odtoponimicznych. Do tych ostatnich odnoszą się z pewnością *Syberia* i *Sybir*. W niniejszej pracy stawiam pytanie w jaki sposób

¹ *Niezwykły ogród w środku miasta* – Jardín del Turia, 06.12.2013, <http://www.zapiskizeswiata.pl/2013/12/niezwyky-ogrod-w-srodku-miasta.html> (dostęp: 09.07.2018).

² *Skrzynka skarg: nieodśnieżone chodniki, nieprzejezdne drogi w powiecie ostrołęckim*, 19.01.2018, [w:] „Moja Ostrołęka”, <https://www.moja-ostroleka.pl/art/1516348824/skrzynka-skarg-nieodsniezzone-chodniki-nieprzejezdne-drogi-w-powiecie-ostroleckim> (dostęp: 09.07.2018).

rozumiane jest pojęcie SYBERIA³ w świadomości użytkowników języka polskiego oraz jak ten obraz ma się do obrazu СИБИРИ, funkcjonującego w rosyjskim języku ogólnym i kulturze ogólnonarodowej. Jednym z rezultatów przeprowadzonych badań jest stworzenie szczególnego rodzaju definicji tych pojęć – tzw. definicji kognitywnych.

1.1 Cel pracy

Celem naukowym rozprawy doktorskiej *SYBERIA w polskim i СИБИРЬ w rosyjskim językowym obrazie świata* było zbadanie w jaki sposób są rozumiane i językowo charakteryzowane w obu językach pojęcia SYBERIA i СИБИРЬ.

Rekonstrukcji i porównania obrazu SYBERII w języku polskim i СИБИРИ w języku rosyjskim dokonałam na podstawie możliwie szerokiej, dającej się porównać bazy materiałowej – danych językowych: systemowych i tekstowych. Niniejsza praca skupia uwagę na standardowej odmianie obu języków. Rozprawę wzbogacają informacje z zakresu polskiej oraz rosyjskiej historii i kultury, podbudowujących dane językowe.

Pierwszym krokiem była rekonstrukcja bazowego wyobrażenia (bazowego stereotypu) SYBERII i СИБИРИ obecnych w potocznej świadomości Polaków i Rosjan (użytkowników badanych języków), które odtwarzam w oparciu o dane systemu językowego. Efektem było opracowanie paralelnych opisów semantycznych przygotowanych w sposób eseistyczny (w formie definicji kognitywnej w wariacie rozwiniętym „(rozbudowanym) o charakterze narracyjnej eksplikacji”⁴) oraz utworzenie syntetycznych definicji kognitywnych, będących skondensowanym zapisem treści wyobrażenia bazowego (zob.: Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 78) – treści definicji pełnej.

W drugiej kolejności dążyłam do pokazania, w jaki sposób profilowane są dane pojęcia w obu językach na gruncie wybranych tekstów należących do piśmiennictwa pamiętnikarskiego. Jakie profile (wyspecyfikowane obrazy) SYBERII i СИБИРИ są charakterystyczne dla danych gatunków tekstu – pamiętnika i wspomnienia, z czyjego punktu widzenia te profile powstają i jaki podmiot dokonuje profilowania.

³ W pracy rozróżniam słowo, leksem *Syberia/Сибурь* (zapisane kursywą) i pojęcie SYBERIA/СИБИРЬ (zapisane kapitalikami), a w pozostałych przypadkach posługuję się prostą czcionką (antykwą).

⁴ Sformułowanie za: Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 259.

Ponadto obserwacji poddaję dynamikę zmian w sposobie postrzegania Syberii na przestrzeni wieków.

W dalszym postępowaniu badawczym podjęłam próbę sprawdzenia w jakim stopniu badane pojęcia są podobne, a w jakim specyficznie pojmowane w ramach obydwu języków ogólnych (standardowych) i kultur ogólnonarodowych – polskiej i rosyjskiej. Które cechy Syberii można uznać za uniwersalne, a które za specyficznie narodowe. W pracy nadto dążę do odpowiedzi na pytanie o sposób wartościowania Syberii.

Paralelne opisy semantyczne obu pojęć i przeprowadzone analizy na materiale źródłowym języka polskiego i rosyjskiego mają szansę uzupełnić lukę, jaką jest niedostatek porównawczych badań językowo-kulturowych, zdających sprawę ze złożoności postrzegania wybranych pojęć w polszczyźnie i ruszczyźnie potocznej oraz w polskiej i rosyjskiej kulturze ogólnonarodowej. Podjęta przeze mnie tematyka badań wpisuje się w nurt lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej, ukierunkowanej na rekonstrukcję językowego obrazu świata – Syberia stanowi niewielki, choć istotny „wycinek” tego świata. W realizacji celu odtworzenia i porównania obrazu Syberii w obu językach korzystam z założeń definicji kognitywnej oraz koncepcji profilowania (modyfikowania) wyobrażenia bazowego.

1.2 Stan badań językoznawczych nad problematyką obrazu Syberii oraz znaczenie prowadzonych badań

Tematyka Syberii stanowi wyjątkowo interesujące poznawczo zagadnienie zarówno dla polskich, jak i rosyjskich badaczy. Na gruncie języka polskiego pojęciu SYBERII poświęcono kilka opracowań lingwistycznych. Analiza materiału słownikowego była obiektem zainteresowania w artykule Anetty Bogusławy Strawińskiej *Sybir w słownikach języka polskiego oraz w świadomości współczesnych Polaków* (2013). Autorka publikacji bada leksemy *Sybir* i *Sybirak*, sprawdza ich obecność w największych słownikach języka polskiego, przytacza ich definicje oraz porusza kwestię genezę nazwy geograficznej Sybir.

W artykułach Alicji Pihan-Kijasowej: *Syberia w świetle języka XIX-wiecznych pamiętników zesłańców* (2005), „*Swój*” i „*obcy*” w *świecie języka XIX-wiecznych*

pamiętników zesłańczych (2004) przedmiotem analizy językoznawczej stał się obraz Syberii w wybranych XIX-wiecznych pamiętnikach zesłańczych.

Tematyka Syberii na gruncie rosyjskim z lingwistycznego punktu widzenia była podejmowana w rozprawie doktorskiej i artykule Anny Litowkiny (Литовкина 2008; 2010), w artykułach naukowych Julii Kriwoszczapowej i Anny Makarowej (Кривошапова, Макарова 2010), Jeleny Bieriezowicz i Julii Kriwoszczapowej (Березович, Кривошапова 2011).

Anna Litowkina (Литовкина 2010) w swoim artykule podejmuje problematykę opisu semantyki onimów (zwłaszcza toponimów), będących nazwami rosyjskich „konceptów narodowych“ z punktu widzenia lingwokulturologii. Przytacza przykład modelu semantyki lingwokulturologicznego konceptu (toponimu) „Syberia“, wyróżniając w tym modelu wymiar wertykalny (w nim „jądro konceptualne“, „strefę pragmatyczną“, „strefę syntaktyczną“) oraz wymiar horyzontalny. Wcześniej w swojej pracy doktorskiej A. Litowkina (Литовкина 2008) podjęła się zbadania konceptu „Syberia“ i jego ewolucji w rosyjskim językowym obrazie świata od początków jego formowania na przełomie XVI–XVII w. do przełomu XIX–XX w., w oparciu o „Syberyjskie latopisy XVII w.“, prozę artystyczną i poezję rosyjskojęzycznych pisarzy XVIII, XIX, XX w. oraz szkice publicystyczne Walentina Rasputina.

Julia Kriwoszczapowa i Anna Makarowa podjęły próbę opracowania hasła *Сибирь* na potrzeby słownika rosyjskich derywatów odtoponimicznych⁵. Jelena Bieriezowicz i Julia Kriwoszczapowa opisu semantyki Syberii dokonują na materiale rosyjskojęzycznym na tle innych języków, przyjmując perspektywę porównawczą, jednakże wykorzystany w tej publikacji materiał polskojęzyczny jest niezwykle ubogi. W charakterze bazy materiałowej obie te prace opierają się w przeważającej mierze na danych pochodzących ze słowników dialektologicznych oraz kartotek dialektologicznych z badań terenowych. Materiał pochodzący z języka ogólnego

⁵ Według słów badaczek związanych z Uralskim Uniwersytetem Federalnym w Jekaterynburgu – współauterek powstającej publikacji, będzie to słownik „в который будут включаться по преимуществу факты русской диалектной лексики – семантические и семантико-словообразовательные дериваты топонимов, а также факты диалектной фразеологии. В круг анализируемого материала выборочно попадут также факты общенародного языка, народно-разговорной речи и просторечия – особенно в тех случаях, когда они поддерживают модели семантического развития, которые реализуются в диалектном материале. Помимо апеллятивной лексики и фразеологии в словарь войдут функционирующие в диалектной среде вторичные топонимы, антропонимы, хрононимы и другие ономастические единицы происхождения” (Кривошапова, Макарова 2010: 106).

traktowany jest wybiórczo. Autorzy słownika uwzględniają go zwłaszcza wtedy, gdy podbudowuje on dane dialektologiczne.

Częściowo wybór rosyjskojęzycznych słowników i przykładów wykorzystanych w rozdziale oznaczonym cyfrą 5 niniejszej rozprawy pokrywa się z wykorzystanymi w pracach rosyjskich lingwistek, jednakże w odróżnieniu od nich środek ciężkości położony jest na język ogólnonarodowy, a zakres wykorzystanych słowników znacznie szerszy. Również – w odróżnieniu od prac rosyjskich – w niniejszej pracy w sposób szczegółowy opisano zagadnienie etymologii słowa *Сибирь*, wydobywane w toku analizy materiału charakterystyki, składające się na obraz СИБИРИ, uporządkowano w bloki, których nazwy stanowią typy danych systemowych, a zwięźczeniem przeprowadzonej analizy danych językowych jest syntetyczna (skondensowana) definicja kognitywna pojęcia w układzie fasetowym.

Wartym wspomnienia w tym miejscu jest także artykuł Mikołaja Wachtina (Вахтин 2011), który skupiając się na materiale *stricte* językowym zanalizował ewolucję obrazu Syberii i Północy w języku rosyjskim. W swoim artykule skoncentrował się na opisie rozwoju znaczeniowego leksemów *Сибирь*, *сибирский*, a w szczególności leksemu *сибиряки* w ruszczyźnie w oparciu o dane Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (teksty XVIII–XX w.). Autor odnotował przykładowe połączenia wyrazowe z tymi słowami, podał też nowe użycia kontekstowe i doszedł do cennego wniosku odnośnie do nadbudowywania asocjacji związanych z badanymi słowami:

С течением времени у слова могут довольно быстро появляться новые значения, новые ассоциации, которые фиксируются в Корпусе в новых контекстах, однако старые значения и ассоциации либо не пропадают вовсе, либо пропадают существенно медленнее. Слово не меняет значение, а добавляет, наслаивает новые значения на старые, становясь все более нагруженным различными ассоциациями. Если в конце XVIII в. у слов *Сибирь*, *сибирский*, *сибиряки* мы находим некий определенный набор ассоциаций, то в конце XX в. их будут окружать не только те новые ассоциации, которые «наросли» на протяжении двухсот лет, но и прежние значения и ассоциации. С течением времени некоторые «старые» значения могут, конечно, исчезнуть, однако это процесс явно нелинейный: старые значения и ассоциации сохраняются у слова довольно долгое время, образуя наряду с новыми сложный и далеко не всегда логичный клубок семантических ассоциаций (Вахтин 2011: 205).

Zagadnienie semantyki Syberii poruszano już wielokrotnie w związku z badaniami tekstów literackich. Coraz częściej podejmowana w ostatnich latach problematyka obrazu Syberii zmitologizowanego (romantycznego) i rzeczywistego, ich konfrontacja i polemika z sybirskimi mitami ma swoje odzwierciedlenie w artykule

Anny Milewskiej-Młynik (1999) *Sybir polskich zesłańców – konfrontacja wyobrażeń z rzeczywistością*, w artykułach w tomie zbiorowym pod redakcją Małgorzaty Cwenk (2014) *Syberia infernalna – mity i oblicza rzeczywistości* (gromadzącym obrazy Syberii obecne w polskiej literaturze), w artykule Jana Trynkowskiego (2015) *Polski Sybir – przestrzeń zmitologizowana. Próba uporządkowania* i in. W kontekście literatury rosyjskiej pisze o tym Kazimiera Lis (2009) w monografii *Syberia w historii literatury Rosji carskiej. Realia i mity*. Socjologiczne ujęcie obrazu Rosji, w tym częściowo Syberii, w polskim dyskursie prasowym i reportażowym podjęła Aleksandra Synowiec (2009) w rozprawie doktorskiej *Obraz Rosji w dyskursie kulturowo-ideologicznym. Studium wyobraźni zbiorowej na łamach polskiej prasy z lat 1991-2005*. Rekonstrukcji polskiego dyskursu podróżniczego na temat Rosji (w tym również Syberii) dokonała Agata Bachórz (2013) w studium socjologicznym *Rosja w tekście i w doświadczeniu. Analiza współczesnych polskich relacji z podróży*.

Na gruncie rosyjskim tematyka obrazu Syberii na materiale klasycznej literatury rosyjskiej XIX w. była podejmowana m.in. w artykułach Eugenii Gudkowej (Гудкова 2007, online): *Хронотоп Сибири в русской классической литературе XVII–XIX вв.*, Aleksandry Chlamowej (Хламова 2009): *Уголовная ссылка в Сибирь в художественном дискурсе России второй половины XIX века*. Analizę semantyki Syberii, w szczególności jej obraz w tekstach prasowych zawiera monografia historyk – Natalii Rodiginy (Родигина 2006) *«Другая Россия»: образ Сибири в русской журнальной прессе второй половины XIX – начала XX века: монография* oraz artykuł (Родигина 2012) *Репрезентация литературных путешествий в Сибирь в русских общественно-политических журналах второй половины XIX века*.

Mając świadomość tych badań uważam, że problematyka semantyki Syberii nie została wyczerpana i pozwala na jego kontynuację. Dotychczasowe opracowania wykorzystują metodologie odmienne od przyjętej w niniejszej rozprawie – żadna z nich w opisie semantyki Syberii nie korzysta z założeń definicji kognitywnej i koncepcji profilowania. Mimo, że prace polskie i rosyjskie łączy temat, to fakt, że nie korzystają ze wspólnej metodologii oraz nie przyjmują wspólnej podstawy materiałowej sprawia, iż nie można w oparciu o nie przeprowadzić badań porównawczych. Do tej pory nie powstało systematyczne studium językowo–kulturowe na temat Syberii, ujmujące je w porównawczej perspektywie, na tle innych języków słowiańskich. Niniejsza rozprawa pod tytułem *SYBERIA w polskim i СИБИРЬ w rosyjskim językowym obrazie*

świata taką właśnie perspektywę przyjmuje, do porównania włącza język i kulturę rosyjską.

1.3 Podstawa materiałowa

Rekonstrukcję polskiego i rosyjskiego językowego obrazu Syberii / Сибири opieram na porównywalnej podstawie materiałowej, którą stanowią dane systemowe i tekstowe. Porównanie skupiło się na tym, co w obu językach w najszerszym zakresie jest wspólne – a jest nią standardowa odmiana języka.

Punktem wyjścia w postępowaniu badawczym była analiza danych systemowych, za źródło których posłużyły przede wszystkim opracowania leksykograficzne (dokumentujące stan systemu językowego). Obszerny materiał badawczy został zgromadzony na podstawie analizy różnorodnych słowników języka polskiego (zanalizowano 66 pozycji) i języka rosyjskiego (55 pozycji), pochodzących z różnego okresu czasu (od XIX do XXI wieku)⁶. Wśród nich znalazły się wszystkie najważniejsze słowniki ogólne, etymologiczne, synonimów i antonimów, wyrazów bliskoznacznych, frazeologiczne, socjolektalne, konotacyjne, toponimiczne, także słowniki gwarowe. Badaniu poddano również 5 słowników dwujęzycznych. W analizie zostały uwzględnione: nazwy, definicje słownikowe, etymologia słów, synonimy, *opposita*, derywaty semantyczne, derywaty słowotwórcze, utarte połączenia wyrazowe (frazemy – w rozumieniu Wojciecha Chlebdy, 1993b/2001/2014) oraz frazeologizmy, w jakich występuje słowo. Analizie poddano wszystkie dane zawarte w artykułach hasłowych, zatem i cytaty podane w części ilustracyjnej słownikowych artykułów hasłowych obrazujące sposób użycia słowa.

Konstruując opisy semantyczne pojęć uwzględniono również opracowania etymologiczne, historyczne i literackie, doraźnie także źródła internetowe, które miały zastosowanie w podbudowaniu danych językowych.

Mimo, że przysłowia będące małymi formami folkloru nie stanowią materiału porównawczego w danej pracy (brak przysłów z leksemami *Syberia* i *Sybir* w języku polskim) i należą do danych tekstowych, ze względu na ich obiegowy charakter,

⁶ Zestawienie kompletnej listy słowników, z których korzystałam zamieszczam w bibliografii (słowniki uporządkowane są alfabetycznie według przyjętych dla nich skrótów, którymi posługuję się w pracy).

a przede wszystkim walory informacyjne zdecydowałam się je przytoczyć w rosyjskim opisie jako potwierdzenie niektórych cech wyobrażenia bazowego.

Następnie w celu wydobycia i porównania profili Syberii analizie poddano dane tekstowe. O doborze źródeł zadecydowało kilka kryteriów (tematyczne, gatunkowe, przestrzenne i czas, w którym powstawały) podporządkowanych problematyce niniejszych rozważań.

Jako bazę materiałową danych tekstowych przyjęte zostały źródła drukowane XIX- i XX-wieczne. Pod względem gatunkowym wybrane do analizy teksty mieszczą się w obrębie pisarstwa pamiętnikarskiego. Jolanta Sztachelska stwierdza: „przez pamiętnikarstwo na ogół rozumie się typ prozy dokumentarnej, który sytuuje się pomiędzy nauką (historia i historiografia), publicystyką i literaturą, i który ze względu na niefikcjonalność (lub fikcjonalność szczytkową) oraz funkcjonowanie w obrębie piśmiennictwa użytkowego (źródło do badań historii), tradycyjnie umieszcza się poza granicami literatury. Najczęściej ma on charakter epickiej narracji o faktach (zdarzeniach) ukazywanych z perspektywy życia jednostki” (Sztachelska 2013: 149).

Spośród gatunków pamiętnikarstwa⁷ przedmiotem analizy w prezentowanej pracy są pamiętniki *sensu stricto* i wspomnienia. Termin „pamiętnik” funkcjonuje z jednej strony jako określenie szeroko rozumianego gatunku piśmienniczego, z drugiej jako nazwa węższego podgatunku (Cieński 1992: 15). Pamiętnik zawiera opis wydarzeń opartych na bezpośredniej obserwacji autora, jego wspomnieniach i przeżyciach. Motywacją dla piszącego jest zazwyczaj zachowanie dla kolejnych pokoleń pamięci o wydarzeniach z przeszłości⁸. Jest zatem tekstem o cechach autobiograficznych, ale w głównej mierze zorientowanym na prezentację świata zewnętrznego oraz okoliczności, w które uwikłany jest autor. Za główne wyznaczniki wyróżniające pamiętnik jako gatunek Regina Lubas-Bartoszyńska uznaje: „1) tożsamość autora z narratorem i głównym bohaterem utworu, 2) dysonans czasowy w stosunku do wspomnianej rzeczywistości, czyli narrację retrospektywną, 3) maksymalne

⁷ W skład literatury pamiętnikarskiej – jak podaje literaturoznawca Andrzej Cieński – wchodzi następujące gatunki literackie: autoapologia, apologia, autobiografia, autoportret literacki, dziennik (dziennik), dziennik intymny, itinerarium, journal, konfesja, korespondencja, memuar, notatnik, notes, pamiętnik, raptularz, relacja (np. historyczna, podróżnicza), refleksje, reminiscencje, rozmyślenia, wspomnienia, zapiski, życiorys. (zob.: Cieński 1992: 15).

⁸ Andrzej Cieński, który dokonał systematyzacji źródeł twórczości pamiętnikarskiej, dzieli motywy podjęcia przez pamiętnikarzy trudu spisania wspomnień na zewnętrzne i wewnętrzne. Do pierwszych zalicza chęć osiągnięcia korzyści materialnych, prezentacja własnego postępowania jako wzorca postawy społeczno-politycznej, utrwalenie doniosłych czynów, czy też danie świadectwa prawdzie. Wewnętrzne motywy z kolei koncentrują się wokół chęci zaspokojenia potrzeb duchowych autora, lepszego poznania siebie, także zmiany nastawienia piszącego do samego siebie (zob.: Cieński 1992: 56).

ograniczenie fikcji literackiej, operowanie zdaniami fikcjonalnymi (tj. nieweryfikowalnymi w tej tylko mierze, jaką wyznacza ludzka kondycja, warunkująca ograniczoność wiedzy narratora i jego omylność) (...), 4) skoncentrowanie uwagi narratora na świecie zewnętrznym wobec niego, na warstwie przedmiotowej relacji, w mniejszym stopniu na świecie podmiotowym (...)" (Lubas-Bartoszyńska 1983: 11–12; por.: Labocha 2000: 89). Jak dalej wyjaśnia badaczka: „wyznacznik pierwszy jest najbardziej rzucającym się w oczy, formalnym wyróżnikiem wszelkiej narracji pamiętnikarskiej. Trójjedność narratora (jego tożsamość także z autorem i głównym bohaterem) zakłada bowiem właściwą tej jedności formę gramatyczną. Jest nią narracja pierwszoosobowa, najbardziej typowa dla wszelkich typów pamiętnika, w jego szerokim znaczeniu (...)" (Lubas-Bartoszyńska 1983: 12). Zdarzają się jednak przypadki odstępstw od tej zasady, gdy narracja pamiętnika prowadzona jest w formie trzeciej osoby, co może mieć związek z motywami pisania pamiętników, w tym nadania sobie większej godności, czy okrycia tajemnicą swej osoby (zob.: ibidem).

Zdaniem Reginy Lubas-Bartoszyńskiej podstawowa forma ekspresji pamiętnikarskiej – „pamiętnik“ – jest terminem synonimicznym w stosunku do terminu „wspomnienia“, które również posiada dwa użycia. Pierwsze (ogólne) rozumienie zakłada, że każdy pamiętnik to pewien rodzaj wspomnienia przeszłości. W rozumieniu tym termin stosowany jest najczęściej w liczbie mnogiej – „wspomnienia“ i określa on zarówno zbiór pojedynczych małych form literatury pamiętnikarskiej, jak i jeden utwór utrzymany w konwencji pamiętnika czy autobiografii. Drugie (wąskie) gatunkowe znaczenie terminu stosowanego w liczbie pojedynczej „wspomnienie“ odnosi się do pamiętnika o swobodnej budowie i jednocześnie niewielkich rozmiarów (zob.: Lubas-Bartoszyńska 1983: 10–11). Wspomnienie zazwyczaj charakteryzuje fragmentaryczność, ponieważ autor niektóre zdarzenia uwypukla, inne pomija. Nawiązuje ono do pewnej sytuacji, jakiegoś wydarzenia czy określonego czasu, danego okresu życia autora, w odróżnieniu od pamiętnika zawierającego ciągłą narrację, która zazwyczaj obejmuje całe życie autora.

W pracy wymiennie posługuję się pojęciami „pamiętnik”, „wspomnienia”, „relacja wspomnieniowa”, „relacja pamiętnikarska” tam gdzie nie jest niezbędne dokładne rozróżnienie genologiczne (por.: Cieński 1992: 14–16; Lubas-Bartoszyńska 1983: 11).

Do badania wybrano teksty – publikacje książkowe, które wchodzą w literacki obieg czytelniczy, w ich pierwszych lub możliwie najwcześniejszych wydaniach –

posiadające jednego autora, autorami których są rodzimi użytkownicy danego języka i które zostały w oryginale napisane w języku polskim lub rosyjskim. Zrezygnowano z tekstów będących przekładami na język polski / rosyjski, noszących znamiona tłumacza, jako osoby interpretującej tekst oraz manifestującej punkt widzenia tłumacza. Odrzucono również teksty będące zbiorami wspomnień wielu autorów, w których wyboru fragmentów do publikacji (zazwyczaj uporządkowanych już na przykład pod względem tematycznym) dokonali redaktorzy książek.

Wywoływanie Syberii w analizowanych tekstach odbywa się na płaszczyźnie językowej poprzez przywoływanie nazwy własnej Syberia i Sybir (Сибирь) oraz pochodzących od nich derywatów. Językowym sygnałem lokatywnym są także przywoływane nazwy konkretnych miejscowości i obiektów geograficznych lokalizowanych na Syberii. Z uwagi na dbałość o „dowody językowe”, obecność leksemu *Syberia / Сибирь* lub jego derywatów i porównywalność materiału stworzony w obu językach korpus tekstów objął publikacje będące relacjami z pobytów na Syberii (autorami tekstów są ludzie zesłani lub przesiedleni na tereny Syberii, reprezentujący spojrzenie człowieka z zewnątrz, przyjeźdnego) w jej rozumieniu geograficznym⁹, pod względem gatunku będące pamiętnikami i wspomnieniami oraz pochodzące z tego samego przedziału czasowego XIX–XX w.

Wśród źródeł XIX-wiecznych znalazły się polskie teksty pamiętnikarskie: Augustyna Iwańskiego¹⁰ *Pamiętniki 1832–1876*, Rufina Piotrowskiego¹¹ *Pamiętniki z pobytu na Syberji Rufina Piotrowskiego*, Elżbiety Tabeńskiej¹² *Z doli i niewoli, wspomnienia wygnanki*, Wacława Lasockiego¹³ *Wspomnienia z mojego życia, t. 2 Na Syberji* i rosyjskie XIX-wieczne memuary: Aleksandra Bielajewa (А.П. Беляев)¹⁴ *Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом*, księcia Jewgienija Oboleńskiego (Е.П. Оболенский)¹⁵ *Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенского*, Nikołaja Łoriera (Н.И. Лорер)¹⁶ *Записки моего времени: Воспоминание о прошлом*.

⁹ Pomija się relacje z zesłań np. na teren Kazachstanu. Na temat historycznych, geograficznych i administracyjnych granic Syberii, zob. np.: Starzyńska 2013.

¹⁰ Augustyn Iwański skazany na zesłanie za udział w powstaniu styczniowym.

¹¹ Rufin Piotrowski na zesłanie skazany w 1844 r. za działalność agitacyjną.

¹² Elżbieta Tabeńska na zesłanie skazana za udzielanie pomocy powstańcom styczniowym.

¹³ Wacław Lasocki skazany na 10 lat katorgi za udział w powstaniu styczniowym.

¹⁴ Aleksander Bielajew, dekabrysta, skazany na 12 lat katorgi.

¹⁵ Książę Jewgienij Oboleński za udział w powstaniu dekabrystów skazany na katorgę z pozbawieniem tytułu książęcego, następnie zesłany na przesiedlenie.

¹⁶ Nikołaj Łorier, dekabrysta, skazany na 15 lat katorgi (ostatecznie zredukowanej do 8 lat) i zesłany na dożywotnie osiedlenie.

XX-wieczne pisemne relacje wspomnieniowe z wywózki i pobytu (odbywania kary zesłania) na Syberii obejmują teksty spisane przez sześciu polskich autorów: Zbigniewa Fedusa¹⁷ *Syberia wryta w pamięć dziecka*, Rodrycjusza Bolesława Gerlacha¹⁸ *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, Aleksandra Jackowskiego¹⁹ *Na Skróty*, Genowefę Marię Olsińską²⁰ *Syberia zachowana w pamięci*, Wiesława Krawczyńskiego²¹ *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach* i Edwarda Stefanowicza²² *Los tak chciał. 11 lat w wiecznej zmarzlinie* oraz pięciu rosyjskich autorów: Ilji Ajtuganowa (И.П. Айтуганов)²³ *Круги ада*, Antoniny Znamienskiej²⁴ (А.Н. Знаменская) *Воспоминания*, Nikołaja Odincowa²⁵ (Н.А. Одинцов) *Святые берега*, Siergieja Jermołajewa²⁶ (С.А. Ермолаев) *Записки «врага народа»*, Eugenii Fiedorowej²⁷ (Е.Н. Федорова) *И время ответит. Книга III «На вечное поселение»*.

¹⁷ Zbigniew Fedus jako dziecko deportowany w 1940 r. wraz z ojcem, matką i młodszą siostrą (Tuleń; Czegaszet: Krasnojarski Kraj)

¹⁸ Rodrycjusz Bolesław Gerlach jako nastoletnie dziecko deportowany w 1940 r. wraz z rodziną (Teja-Zimowio: Krasnojarski Kraj)

¹⁹ Aleksander Jackowski jako 20-latek na Syberię wywieziony w 1940 r. (Łorba: Chanty-Mansyjski Obwód Autonomiczny; Tobolsk).

²⁰ Genowefa Maria Olsińska jako dziecko wraz z całą rodziną deportowana w 1940 r. (Tułun: Obwód Irkucki).

²¹ Wiesław Krawczyński, żołnierz AK, aresztowany w 1945 r., skazany za przynależność do wrogiej wobec ZSRR podziemnej organizacji na 10 lat łagrów i pięć lat pozbawienia praw (łagier: Tajszet: Obwód Irkucki; Czuna: Obwód Irkucki; w 1954 skazany na dożywotnie zesłanie do Krasnojarskiego Kraju).

²² Edward Stefanowicz, żołnierz AK, oskarżony o szpiegostwo i zdradę ojczyzny, aresztowany w 1944 r. skazany na 10 lat ciężkiego łagru bez utraty praw obywatelskich (Nowosybirsk; łagier w miejscowości Jaja; łagier Wierchniaja Kamżała: Obwód Kemerowski).

²³ Ilja Ajtuganow aresztowany w 1937 r., oskarżony o zaangażowanie w kontrrewolucyjną agitację i powstanie zbrojnego powstania wśród chłopskich kozaków przeciwko władzy sowieckiej. Jako 20-latek skazany na 10 lat obozów pracy (łagier: Tajszet: Obwód Irkucki; łagier Nauszki w Burjacji; łagier Kujtun).

²⁴ Antonina Znamienskaja po konfiskacji mienia rodziny i pozbawieniu ich praw w 1931 r. jako 7-letnia dziewczynka wraz z matką i dwoma braćmi zesłana na Syberię Zachodnią (Szałtyr: Obwód Kemerowski).

²⁵ Nikołaj Odincow zesłany w 1941 r., oskarżony o antysowiecką agitację, skazany na 8 lat pozbawienia wolności i 5 lat pozbawienia praw. Kara obozu pracy i dożywotniego zesłania (Omsk; Dudinka: Krasnojarski Kraj).

²⁶ Siergiej Jermołajew (będąc w wieku przedszkolnym) wraz z rodziną zesłany w 1931 r. na Syberię Zachodnią (Nowokuźnieck: Obwód Kemerowski).

²⁷ Eugenia Fiedorowa aresztowana w 1935 r. na podstawie donosu „przyjaciela”, oskarżona o działalność terrorystyczną, po podpisaniu wymyślonych protokołów przesłuchań w 1936 skazana na 8 lat obozów pracy. W 1949 powtórnie aresztowana, bez sądu i śledztwa wysłana na wieczne przesiedlenie na Syberię (Jarcewo: Krasnojarski Kraj, od 1952 – Jenisejsk: Krasnojarski Kraj)

1.4 Metoda analizy

Zastosowane w niniejszej pracy zasady analizy materiału językowego (polskiego i rosyjskiego) pozwalają umieścić ją w nurcie badań etnolingwistycznych. W pracy korzystam z założeń metodologicznych etnolingwistyki kognitywnej²⁸ w wersji wypracowanej, zdefiniowanej i zoperacjonalizowanej przez zespół etnolingwistów lubelskich skupionych wokół Jerzego Bartmińskiego, z całą siatką pojęć lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej²⁹.

Jak pisze Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska dana dziedzina lingwistyczna bada „język we wszystkich jego odmianach, także ogólnej, w jego relacji do kultury, człowieka i społeczeństwa” (Niebrzegowska–Bartmińska 2004: 80), bowiem „człon *etno-* łączy znaczenia szersze (grec. *ethnos* to ‘lud, plemię’, ale też ‘naród’ i ‘społeczność w ogóle’). Można więc wskazać koncentrycznie powiązane pola badawcze: po pierwsze – relacji język – kultura na poziomie ludowym (...), po drugie – na poziomie ogólnonarodowym (...)” (Niebrzegowska–Bartmińska 2017: 14–15). Według stwierdzenia Jerzego Bartmińskiego, z etnolingwistycznego „punktu widzenia można powiedzieć, że słowa są kryształami, które załamują w sobie obraz świata i skupiają jego wybrane aspekty; słowa wiążą się siecią relacji z innymi słowami, z przedmiotami, z człowiekiem, z faktami z historii własnej i historii wspólnoty językowej. Studiowanie zasobu leksykalnego języka oraz znaczeń słów otwiera perspektywę na całą kulturę” (Bartmiński 1986: 18).

W badaniach przyjmuję metodologię opisu językowego obrazu świata w wersji reprezentowanej przez Jerzego Bartmińskiego, który za badaczem rozumiem jako: „zawartą w języku, różnie zwerbalizowaną interpretację rzeczywistości dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy «utrwalone», czyli mające oparcie w samej materii języka, a więc w gramatyce, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłowia), ale też sądy presuponowane, tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonań, mitów i rytuałów” (Bartmiński 2006b/2012: 12). Zakładam, że językowy obraz świata można zrekonstruować na podstawie analizy danych językowych oraz przy zastosowaniu

²⁸ Terminem tym w jego innojęzycznych odpowiednikach posłużyli się m.in.: Нероп-Айдачич (Нероп-Айдачич 2007) – „когнітивна етнолінгвістика”; Zinken (2009) – „cognitive ethnolinguistics”; (Vaňková 2010) – „kognitivní (etno)lingvistika“ (por.: Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 72; 2017: 12–13).

²⁹ Kategorie pojęciowe kluczowe dla lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej charakteryzuję w teoretycznej części rozprawy, w podrozdziałach 2.2 oraz 2.3.

definicji kognitywnej. Dany typ opisu zaproponował Jerzy Bartmiński, a jego założenia wyłożone m.in. we wstępie do *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (dalej: SSiSL) (Bartmiński 1996) oraz w książkach J. Bartmińskiego: *Jazykovaja kartina mira. Očerki po etnolingvistike* (2005a), *Językowe podstawy obrazu świata* (2006a/2012); *Stereotypy mieszkają w języku* (2007b), *Aspects od Cognitive Ethnolinguistics* (2009), *Jezik–slika–svet. Etnolingvističke studije* (2011), *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky* (2016)) autor sformułował w artykule *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa* (1988). To typ definicji, który różni się od znanych typów definicji leksykograficznych. Korzystając „z utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” definicja ta – wedle jej autora – „za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem” (Bartmiński 1988: 169–170). Przy zastosowaniu definicji kognitywnej możliwe jest opisanie (zdefiniowanie) „«przedmiotu mentalnego» w całym bogactwie jego charakterystyki utrwalonej w językowym obrazie świata“ (Bartmiński 1988: 170).

W opisie znaczenia w opracowanych przeze mnie definicjach kognitywnych SYBERII i СИБИРИ dążyłam nie tyle do odpowiedzi na pytanie „co oznacza słowo”, ale „co ludzie rozumieją pod określonym słowem”. Z tego względu rekonstrukcja objęła cechy przedmiotu typowego. Definicja kognitywna w opisie nie ogranicza liczby cech w definiensie do koniecznych i wystarczających, co sprawia, że jest bardziej rozbudowana, niż klasyczna definicja taksonomiczna, uwzględnia także konotacje leksykalne i kulturowe (zob.: Bartmiński 1988: 169–177).

W opisie pojęć przyjmuję sposób opisu określanego mianem „separacyjnego (izolacyjnego)” (por.: Niebrzegowska-Bartmińska 2014). Jego kształt wyznacza typ danych (w niniejszej rozprawie to system i tekst) oraz ich odrębnie dokonywane analizy. Podobny typ opisu – „separacyjny” – przyjęli autorzy opisów pojęć: MATKI (Bartmiński 1998a), DOMU (Żywicka 2007) i RODZINY (Bielińska-Gardziel 2009) na gruncie języka ogólnego i ogólnonarodowej kultury polskiej, w których jako narzędzie opisu zastosowano definicję kognitywną.

Rekonstrukcję potocznego bazowego wyobrażenia SYBERII i СИБИРИ, obecnych w świadomości Polaków i Rosjan opieram o dane systemu językowego. Jednostką służącą do prezentacji treści znaczeniowej zgodnie z koncepcją definicji kognitywnej jest stereotypowy „sąd o przedmiocie”, które przyjmuje kształt zdania

lub jego tekstowego ekwiwalentu. Wydobywane w toku analizy materiału charakterystyki („stereotypowe sądy”), składające się na obraz SYBERII / СИБИРИ uporządkowano w bloki, których nazwy stanowią typy danych systemowych (na przykład dla pojęcia СИБИРЬ to następujące bloki: etymologia, definicje, synonimy, *opposita*, derywaty semantyczne i słowotwórcze, utarte zestawienia, wyrażenia i zwroty frazeologiczne). W przygotowanej w sposób eseistyczny eksplikacji zmierzałam do rekonstrukcji najszerzej ujawniających się cech bazowych, wydobycia elementów składających się na określoną przez Teuna A. van Dijka (2003) „wspólną bazę kulturową”.

Zwieńczeniem przeprowadzonej analizy danych językowych są syntetyczne (skondensowane) definicje kognitywne pojęć w układzie fasetowym. Fasety będące „wiązkami sądów składających się na eksplikację, a zdających sprawę z cech przedmiotu hasłowego” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 215), odkrywam na drodze analizy materiału, który determinuje ich dobór i układ, z tego względu każde z pojęć ma nieco odmienny zestaw faset. Katalog przypisywanych Syberii cech uporządkowano w kolejności zgodnie z ilością potwierdzeń („dowodów językowych”). Kolejno wydobywane cechy semantyczne są wydzielane znakiem graficznym: „▪”, ich numeracja, która ma porządkować wyniki analiz, następuje w skondensowanym wariacie definicji.

W celu opisanego funkcjonowania wyspecyfikowanych obrazów SYBERII i СИБИРИ na gruncie różnogatunkowych tekstów korzystam z koncepcji profilowania pojęć i kategorii punktu widzenia. Na potrzeby mojej pracy przyjmuję koncepcję Jerzego Bartmińskiego, zgodnie z którą profilowanie pojęcia to „właściwość utrwalonego jego wyobrażenia (stereotypu), która polega z jednej strony na swoistym doborze i ustrukturuowaniu aspektów, w jakich ujmowany jest przedmiot, z drugiej zaś – zależy od typu odnoszących się do tych aspektów konkretnych charakterystyk jakościowych. Jedne i drugie pozostają w związku z czynnikami należącymi do bazy poznawczej i kulturowej języka: przyjętym przez podmiot mówiący punktem widzenia, rodzajem wiedzy o świecie, typem racjonalności, systemem wzorów i wartości” (Bartmiński 1993c: 15; por.: Bartmiński 1990).

Profilowanie rozumiem za J. Bartmińskim i S. Niebrzegowską jako „subiektywną (tj. mającą swój podmiot) operację językowo-pojęciową, polegającą na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych

aspektach (podkategoriach, fasetach) (...) w ramach pewnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 212).

Podstawę dla profilowania w niniejszej rozprawie stanowią same teksty, jak zostało to zastosowane np. w opisach semantycznych DOMU (Żywicka 2007) i RODZINY (Bielińska-Gardziel 2009). Każdy z typów tekstów, które poddano analizie ustosunkowuje się do kolekcji cech składających się na bazowe wyobrażenie Syberii, funkcjonujące w świadomości potocznej – jest punktem odniesienia dla indywidualnych, subiektywnych autorskich koncepcji, które akceptują i dzielą, albo kwestionują i odrzucają. W tekstach pewne cechy bazowe są „podświetlane i rozwijane do tego stopnia”, że budują profil Syberii – profil zależny od określonego punktu widzenia – „swoistej optyki mówiącego podmiotu” (Bartmiński, Mazurkiewicz-Brzozowska 1993: 225).

Powstający w wyniku profilowania profil rozumiem jako „wariant wyobrażenia przedmiotu hasłowego” tworzony „na zasadzie derywacji wychodzącej od bazowego zespołu cech semantycznych w obrębie znaczenia” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 212), „ukształtowany przez dobór faset, ich uporządkowanie według reguł implikacji, ich wypełnienie treścią stosownie do przyjętej wiedzy o świecie” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 217).

Na użytek pracy przyjmuję rozumienie kategorii punktu widzenia jako „czynnika podmiotowo-kulturowego, decydującego o sposobie mówienia o przedmiocie, w tym m.in. o kategoryzacji przedmiotu, o wyborze podstawy onomazjologicznej przy tworzeniu jego nazwy, o wyborze cech, które są o przedmiocie orzekane w konkretnych wypowiedziach i utrwalone w znaczeniu. Przyjęty przez podmiot mówiący jakiś punkt widzenia funkcjonuje więc jako zespół dyrektyw kształtujących treść i strukturę treści słów i całych wypowiedzi” (Bartmiński 1990/1999/2004: 111).

Jerzy Bartmiński trafnie zauważa, że „w przypadku studiów porównawczych dwóch lub więcej języków istotnym problemem jest metoda. Wiele studiów ma charakter autonomicznych opisów równoległych, stojących obok siebie, bez metodycznego odniesienia do siebie i do określonego tła („tertium comparationis”)” (Bartmiński 2004: 20). Metodologia polskiej etnolingwistyki kognitywnej, sprawdzona już w wielu pracach do rekonstrukcji językowego obrazu świata, w tym także

w analizach międzykulturowych i międzyjęzykowych³⁰ ma – w moim przekonaniu – szansę w większym stopniu niż inne oddać specyfikę wyobrażeń SYBERII i СИБИРИ, w tym warianty wyobrażeń bazowych (profile), które są warunkowane przez podmiotowe punkty widzenia nosiciela danego języka i kultury. Metoda zastosowana z powodzeniem również w niniejszym studium porównawczym pozwoliła wydobyć podobieństwa i różnice w sposobach rozumienia pojęć w języku polskim i rosyjskim, ale także zbieżności i rozbieżności między profilami (wyspecyfikowanymi obrazami) tych pojęć w wybranych tekstach. Oznacza to, że daje możliwość pokazania sieci powiązań w jakie wchodzą badane pojęcia.

Przedmiotem opisu w niniejszej dysertacji są pojęcia³¹, a więc nie wyrazy czy odpowiadające im realne przedmioty, ale „semantyczne korelaty” stojące pomiędzy wyrazem a przedmiotem – społeczne wyobrażenia przedmiotów. Przyjmuję, że owe wyobrażenia są dostępne poprzez dane językowe: systemowe i tekstowe (zob.: Bartmiński 1996: 14; por.: Bartmiński 2005b), które stanowią podstawową bazę materiałową niniejszej pracy. „Pojęcie” rozumiem, wedle koncepcji przyjmowanej w semantyce kognitywnej, jako wytwór

procesu poznawczego polegającego na nadawaniu rzeczywistości struktury zgodnej z kategoriami ludzkiego umysłu (takimi jak: przestrzeń, czas, substancja, ilość, możliwość, konieczność itp.). (...) pojęcia są dynamicznymi tworamii psychicznymi obejmującymi wszelkie aspekty doświadczenia mentalnego: zarówno utrwalone już rezultaty konceptualizacji, jak i procesy umysłowe aktualnie zachodzące, a także bezpośrednie doświadczenie zmysłowe i emocjonalne wraz z rozumieniem fizycznego, językowego i kulturowego kontekstu. Pojęcie odzwierciedla nie tylko przyjętą zasadę kategoryzacji, o której decydują w większym stopniu zdolności ludzkiego aparatu poznawczego i subiektywne potrzeby podmiotu poznającego niż obiektywne cechy rzeczywistości, lecz także szczególny (odzwierciedlony w języku) sposób profilowania wiedzy o określonym obiekcie (jej porządkowania, obrazowania) – zgodny z przyjętą perspektywą konceptualizatora. Pojęcie w rozumieniu kognitywnym nie jest sumą właściwości obiektów, lecz całościowym obrazem (gestaltem), wyidealizowanym modelem poznawczym, obejmującym obszar centralny (wyobrażenia typowych reprezentantów kategorii) oraz peryferie (obszar podobieństwa do prototypu) (Szczepankowska 2011: 111–112; zob. także: Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 77).

³⁰ Przykłady takich analiz podaję w dalszej części pracy (zob. paragrafy: 2.3.2; 2.3.3; 2.3.6).

³¹ Tak, jak jest to praktykowane np. w etnolingwistycznym słowniku SSiSL i w wielu pracach pozostających w nurcie etnolingwistyki kognitywnej, korzystających z założeń definicji kognitywnej.

1.5 Struktura pracy

Dysertację rozpoczyna – oznaczony w spisie treści cyfrą 1 – *Wstęp*, który jest wprowadzeniem w tematykę rozprawy doktorskiej, zawiera omówienie celu pracy (1.1), stanu badań podejmowanej w pracy problematyki (1.2), przyjętej podstawy materiałowej (1.3), metody analizy danych językowych (1.4) oraz opisywaną tutaj strukturę pracy (1.5).

W rozdziale teoretycznym (2), następującym po wstępie, dokonuję omówienia teorii językowego obrazu świata, które obejmuje historyczne źródła pojęcia, różne definicje i metody rekonstrukcji JOS w polskiej lingwistyce, podstawowe pojęcia dla opisu JOS w ramach etnolingwistyki kognitywnej. Kwestiom tym poświęcam oddzielny rozdział z tego względu, że są one kluczowe dla tematu pracy dysertacyjnej.

W kolejnych analitycznych rozdziałach (3, 5) podejmuję próbę zrekonstruowania bazowego wyobrażenia (bazowego stereotypu) SYBERII (3) oraz СИБИРИ (5). W oparciu o zgromadzony materiał leksykalny (pochodzący z danych systemowych) wyodrębniam cechy definicyjne obu pojęć, które współtworzą ich definicje kognitywne. Dążę tym samym do odpowiedzi na pytanie co Polacy mają na myśli mówiąc o *Syberii*, co z kolei Rosjanie mówią o *Сибирю*.

W rozdziałach oznaczonych cyframi 4 i 6 charakteryzuję profile (wyspecyfikowane obrazy) analizowanych w rozdziałach 3 i 5 pojęć. Pojęcia na płaszczyźnie wybranych tekstów przynależnych do gatunków piśmiennictwa pamiętnikarskiego – pamiętników i wspomnień, pochodzących z różnego okresu czasu (XIX i XX w.) podlegają operacji profilowania. Dokonuję tu próby pokazania sposobu profilowania bazowych wyobrażeń SYBERII i СИБИРИ, tj. funkcjonowania ich wyspecyfikowanych obrazów. Wyłaniam cechy Syberii eksponowane w poszczególnych profilach, podejmuję próbę wskazania formujących je punktów widzenia, określenia determinującego je podmiotu.

Podsumowanie przedstawionych badań prezentuje *Zakończenie* (7), które stanowi przestrzeń dla komparacji zespołu cech bazowych SYBERII / СИБИРИ obecnych w języku polskim i rosyjskim, ich profili oraz prezentacji spostrzeżeń i wniosków. Kolejno następują streszczenia w języku polskim, angielskim oraz czeskim. Dysertację zamyka *Bibliografia*, w której przywołuje się wszystkie wykorzystane źródła. Pracę dopełniają *Załączniki* – fotografie, które stanowią dokumentację analizowanego materiału leksykalnego i pozaleksykalnego.

2 Językowy obraz świata oraz inne podstawowe pojęcia etnolingwistyki kognitywnej³²

2.1 Historyczne źródła pojęcia językowy obraz świata

Pojęcie językowego obrazu świata na grunt językoznawstwa polskiego zostało przyjęte z antropologicznej lingwistyki amerykańskiej, a sięgając do wcześniejszych źródeł, również niemieckiej. Wywodzi się od etnolingwistów amerykańskich Edwarda Sapira i Benjamin Whorfa i ich hipotezy „relatywizmu językowego”, nawiązuje do niemieckiej myśli lingwistycznej Wilhelma von Humboldta (który używał terminu *Weltansicht* ‘światoogląd’) oraz kontynuatora jego myśli – Leo Weisgerbera (zob.: Bartmiński 2014c: 200; 2006b/2012: 12), ale sięga w przeszłość także do Oświecenia europejskiego, zwłaszcza francuskiego i włoskiego (zob.: Anusiewicz 1990b/1999/2004: 263).

Korzenie pojęcia – jak uważa amerykański autor Philip Bock – tkwią jednocześnie w *Retoryce* Arystotelesa (zob.: Bartmiński 2006b/2012: 12). Jerzy Bartmiński zainspirowany tą teorią, tak oto interpretuje dzieło Arystotelesa:

Grecki filozof mówił o toposach (*loci communes*), czyli twierdzeniach ogólnie przyjętych, znanych, „oklepanych”, mających za przedmiot ludzkie działania, stanowiących istotną pomoc dla mówców w pozyskiwaniu publiczności i zdobywaniu wiary słuchaczy. Takie toposy, określając, co jest możliwe, a co niemożliwe, ustanawiają według Arystotelesa wspólne punkty odniesienia w procesie wnioskowania i przekonywania, leżą u podstaw sylogizmów logicznych (Bartmiński 2014c: 200).

Augustyn Mańczyk twierdzi, że początków tezy o językowym obrazie świata w koncepcjach myślicieli niemieckich należy doszukiwać się także w pracy Marcina Lutra pt. *Sendbrif vom Dollmetschen* z 1530 roku i przytacza jego twierdzenie „ittliche sprag hatt ihren eigen art«, które tłumaczy następująco: „różne języki mają swoje specyficzne cechy w pojmowaniu świata”³³ (cyt. za: Anusiewicz 1990b/1999/2004: 263).

³² Treść teoretycznego rozdziału (oznaczonego numerem 2) w krótszej wersji była referowana na zebraniu naukowym w ramach etnoseminarium dnia 14.12.2015 roku w Instytucie Filologii Polskiej UMCS w Lublinie.

³³ Również Johann Gottfried Herder [*Werke*, 1877] twierdził, że „Każdy naród ma własny rezerwuar myśli, które się stały znakami, tym rezerwuarem jest jego język: jest to rezerwuar, do którego wnosily swój wkład stulecia (...) – jest to skarbiec myśli całego narodu” (Herder za: Anusiewicz 1990b/1999/2004: 263).

Jednakże powszechnie za autora podstawowych założeń i ostatecznego kształtu tezy o językowym obrazie świata uważa się Wilhelma von Humboldta, przedstawiciela niemieckiej filozofii idealistycznej, językoznawcę, który twierdził, że: „(...) język bynajmniej nie jest tylko środkiem porozumienia, lecz odbiciem umysłu i sposobu widzenia świata u mówiących (...)” (Humboldt 2002b: 380). Humboldt podkreśla związek języka z narodem oraz fakt, że odzwierciedla on świat człowieka:

ponieważ w tym samym narodzie na język oddziałuje jednakowy rodzaj subiektywności, zatem w każdym języku zawiera się swoisty sposób widzenia świata. Wyrażenie to w żaden sposób nie przekracza miary zwykłej prawdy. Albowiem powiązanie ze sobą wszystkich części składowych języka, a także związki całego języka z narodem są tak ścisłe, że gdy ich wzajemne oddziaływanie raz przybierze określony kierunek, musi stąd nieuchronnie wynikać wszechogarniająca swoistość. (...) Człowiek żyje (...) z przedmiotami głównie tak, że jego odczucia i postęпки zależą od jego wyobrażeń, nawet wyłącznie tak, jak mu ich dostarcza język. Poprzez ten sam akt, mocą którego człowiek wysnuwa z siebie język, sam się weń wplątuje, a każdy język zamyka w pewnym kręgu naród, do którego należy, zaś wyjście z tego kręgu jest tylko wówczas możliwe, gdy zarazem wkroczy się w krąg innego języka (Humboldt 2002c: 417).

Zróznicowanie języków, jak pisze Humboldt, „nie jest odmiennością dźwięków i znaków, lecz zróznicowaniem sposobu widzenia świata” (Humboldt 2002a: 220), natomiast „całe subiektywne postrzeganie przedmiotów nieuchronnie przenosi się na tworzenie i użycie języka. Słowo powstaje bowiem przecież z postrzeżenia i nie jest odbiciem przedmiotu samego w sobie, lecz wytworzonego przezeń w duszy obrazu. Ponieważ wszelkie obiektywne postrzeżenie posiada nieuniknioną domieszkę subiektywności, zatem już niezależnie od języka każdą indywidualność ludzką można traktować jako osobny punkt widzenia w oglądaniu świata” (Humboldt 2002c: 416–417).

Pod pojęciem „ogład świata” (*Waltansicht*) Humboldt rozumie siatkę pojęć i wyobrażeń zawartych w języku, jak pisze: „Opanowanie języka obcego (...) jest więc uzyskaniem nowego punktu widzenia w dotychczasowym sposobie widzenia świata, gdyż każdy język zawiera całą siatkę pojęć i wyobrażeń pewnej części ludzkości” (Humboldt 2002c: 417–418). „Ponieważ jednak zawsze w mniejszym czy większym stopniu wnosimy do języka obcego swój własny ogład świata, a nawet własny ogład języka, nie odczuwamy tego efektu w sposób czysty i zupełny” (Humboldt, cyt. za: Bartmiński 2015: 16).

Poglądy Humboldta podzielał i kontynuował Leo Weisgerber, który pisał, iż: „nie musimy widzieć w języku wyłącznie środka do porozumiewania się, lecz twórczą siłę ducha (...). Każdy język jest jakimś sposobem dojścia do świata;

każda wspólnota językowa tworzona jest przez wspólny obraz świata zawarty w języku ojczystym” (cyt. za: Anusiewicz 1990b/1999/2004: 266). Zatem JOS w teorii Weisgerbera to poznawanie i budowanie świata przy pomocy języka rodzimego. Janusz Anusiewicz w oparciu o liczne prace tego filozofa, dotyczące pojęcia językowego obrazu świata, uważa, że w jego rozumieniu:

Istota językowego obrazu świata polega na tym – żeby zbadać i określić, jakie treści poznawcze, jaka wiedza i doświadczenie oraz wartościowanie ujmowanej poznawczo rzeczywistości jest zmagazynowane w języku, przezeń przenoszone i przekazywane przyszłym pokoleniom (ibidem: 267).

Weisgerber uważa, że „językowy obraz świata wzrasta na przestrzeni setek i tysięcy lat wzajemnego oddziaływania wspólnoty językowej i języka, za pośrednictwem znaku językowego możliwe staje się myślowe opanowanie świata” oraz, iż „dokonania języka ojczystego polegają na tym, że zawiera on w swoich pojęciach i formach myślenia określony obraz świata i przekazuje go wspólnocie językowej. Język ojczysty tworzy określony obraz świata u tych, którzy się tego języka uczą” (cyt. za: Guz 2012: 119–120). JOS w ujęciu Weisgerbera jest „pewną całą, działającą w języku w sposób ukierunkowany energią, przekształcającą świat materialny w świat duchowy przy współdziałaniu danej wspólnoty językowej” (L. Weisgerber za: Anusiewicz 1990b/1999/2004: 267).

Edward Sapir język widział w ścisłym związku z kulturą, jak pisał: „wolno nam uznać język za symboliczny przewodnik po kulturze” (Sapir 1978: 89), bowiem jak stwierdził amerykański lingwista i antropolog: „układ wzorów kulturowych danej cywilizacji jest w pewnym sensie odzwierciedlony w języku, który cywilizację tę wyraża” (ibidem: 88). Sapir uważał, że nie można badać kultury danej wspólnoty bez odwołania się do języka, jakim się ona posługuje: „Złudne jest przekonanie, że cechy istotne danej kultury można uchwycić i zrozumieć poprzez czystą obserwację, nie korzystając z pomocy symbolizmu językowego, który cechom tym nadaje znaczenie zrozumiałe dla danego społeczeństwa” (ibidem). „Znaczna część dóbr kulturalnych społeczeństwa pierwotnego prezentowana jest w mniej lub bardziej określonej formie językowej. Przysłowia, formuły medyczne, standardowe modlitwy, opowieści ludowe, teksty pieśni i genealogie są jawnie formami, w których język pełni funkcję narzędzi przechowywania kultury” (ibidem: 47). Na temat wzajemnych relacji społeczności i języka, który znacząco warunkuje nasz sposób myślenia, jest przewodnikiem

po rzeczywistości społecznej, formułuje świat tej społeczności Sapir wypowiedział się następująco:

Ludzie nie żyją wyłącznie w świecie obiektywnym ani też wyłącznie w świecie działań społecznych w zwykłym rozumieniu, lecz pozostają w dużej mierze na łasce języka, który stał się środkiem ekspresji w ich społeczeństwie (...) Prawda wygląda tak, że „realny świat” jest w znacznej mierze zbudowany nieświadomie na zwyczajach językowych danej grupy. Żadne dwa języki nie są nigdy dostatecznie podobne, by można je było traktować jako reprezentujące tę samą rzeczywistość społeczną. Światy, w których żyją różne społeczeństwa, są odrębnymi światami, nie zaś tym samym światem opatrzonym odmiennymi etykietkami (Sapir 1978: 88).

Według E. Sapira, „Widzimy, słyszymy i w ogóle doświadczamy tak, jak doświadczamy, w dużej mierze dlatego, że zwyczaje językowe naszej społeczności preferują pewne wybory interpretacyjne” (Sapir 1978: 89). Pogląd E. Sapira na JOS streszcza Adam Schaff: „Język jest aktywnym czynnikiem w kształtowaniu naszego obrazu świata, który wobec tego jest różny w zależności od systemu języka, jakim się posługujemy” (cyt. za: Guz 2012: 144), „język danej zbiorowości ludzkiej, która mówi i myśli w tym języku, jest organizatorem jej doświadczenia i kształtuje dzięki temu jej »świat« i »społeczną rzeczywistość«” (cyt. za: Guz 2012: 145).

Uczeń i kontynuator myśli Sapira, amerykański językoznawca i etnolog Benjamin Lee Whorf podobnie uważa, że „(...) język organizuje nasze doświadczenie. Zwykle sądzimy – jak pisze badacz –, że język stanowi po prostu technikę wyrażania myśli, i nie zdajemy sobie sprawy, że jednocześnie klasyfikuje on i porządkuje strumień doznań zmysłowych, wytwarzając tym samym pewien obraz świata, pewien wycinek rzeczywistości, który bez trudu daje się ująć za pomocą językowych środków symbolicznych” (Whorf 1982c/2002: 72).

Na podstawie wyników badań języka Indian, Whorf doszedł do wniosku, że „Każdy język stanowi rozległy i odrębny system wzorców sankcjonujący kulturowe formy i kategorie za pośrednictwem których nie tylko porozumiewamy się, ale, co więcej analizujemy rzeczywistość” (Whorf 1982a/2002: 337). W odniesieniu do analizowanego języka Hopi, badacz zauważa, że mamy do czynienia z całkiem innym typem języka i innymi wpływami środowiskowo-kulturowymi niż w językach SAE³⁴, które to „ukształtowały językowe wzorce Hopi i same zostały wtórnie przez owe wzorce ukształtowane, tworząc stopniowo całościowy pogląd na świat” (Whorf 1982d/2002: 210). W innym miejscu Whorf pisze, że „postrzegający nie utworzą sobie

³⁴ Relatywista B.L. Whorf tym skrótem oznacza standardowe języki europejskie (według jego terminologii: Standard Average European).

tego samego obrazu świata na podstawie tych samych faktów fizycznych, jeśli ich zaplecza językowe nie są podobne lub przynajmniej porównywalne” (Whorf 1982b/2002: 286). B. L. Whorf przypisuje każdemu językowi własny obraz świata, używa angielskiego terminu *world view*, *view* lub *picture of the world* (zob.: Vaňková 2005: 48–49; Guz 2012: 157), od którego zależy nasze interpretowanie świata.

Badania i wnioski obu amerykańskich lingwistów – Edwarda Sapira i Benjamin Lee Whorfa – doprowadziły do powstania hipotezy „relatywizmu językowego” (tzw. hipotezy Sapira-Whorfa). Prawo relatywizmu językowego stało się obiektem licznych interpretacji, Adam Schaff dostrzega w nim dwie główne myśli:

- 1) język, będący tworem społecznym, jako system lingwistyczny, w którym wychowujemy się i myślimy od dzieciństwa, kształtuje nasz sposób postrzegania otaczającego nas świata,
- 2) wobec różnic między systemami językowymi, które są odbiciem tworzących je odmiennych środowisk, ludzie myślący w tych językach rozmaicie postrzegają świat (Schaff 1967: 99).

Jak pisze Jolanta Maćkiewicz, hipoteza Sapira-Whorfa może występować w postaci „silnej” („język determinuje naszą percepcję i zachowanie”), w postaci „umiarkowanej” („język kształtuje...”) albo w postaci słabej („język wpływa na...”) (Maćkiewicz 1999: 18). Anna Wierzbicka we wstępie do książki Edwarda Sapira zwraca uwagę na obecność w jego pracach myślenia o uniwersaliach językowych, jak pisze badaczka: „relatywne i absolutne w języku to dwa bieguny, których nie da się od siebie oddzielić. Bez dopełnienia w postaci teorii uniwersaliów, teoria względności językowej byłaby pusta” (Wierzbicka 1978: 22). Zdaniem A. Wierzbickiej prowadzenie analiz porównawczych języków ma sens wówczas, gdy badacze posługują się jakąś uniwersalną miarą, która to dopiero umożliwia uchwycenie różnic pomiędzy badanymi językami (zob.: Wierzbicka 1978: 22; 2007: 53–55). Uniwersalia³⁵ te mają dotyczyć

³⁵ Anna Wierzbicka na temat uniwersaliów językowych i pojęciowych oraz różnorodności systemów językowo-kulturowych pisze następująco: „Po to, żebyśmy mogli porównywać znaczenia słów z różnych języków (na przykład *prawda*, *pravda* i *truth* (...)) potrzebujemy (...) wspólnej dla nich miary. Gdyby znaczenia wszystkich słów były ściśle przypisane do poszczególnych kultur, w ogóle nie byłibyśmy w stanie ustalać różnic pomiędzy kulturami. „Hipoteza względności językowej” ma sens jedynie w połączeniu z dobrze obmyślaną „hipotezą uniwersalizmu językowego”: tylko potwierdzone uniwersalia językowe mogą dostarczyć odpowiednich podstaw do badań porównawczych nad systemami pojęciowymi różnych języków i tylko opierając się na uniwersaliach możemy podjąć się wydobywania znaczeń zakodowanych w pewnych językach (czy w jednym języku), a nie zakodowanych w innych. Idea uniwersaliów pojęciowych jako możliwej «wspólnej miary» przy porównywaniu różnych systemów semantycznych tkwi inherentnie, przynajmniej w formie załączkowej, w Leibnizowskiej koncepcji «alfabetu myśli ludzkich»” (Wierzbicka 2007: 53–54). Jak dalej konstatuje badaczka: „W rzeczywistości nie ma żadnego konfliktu pomiędzy zainteresowaniem uniwersaliami językowymi i pojęciowymi z jednej strony, a zainteresowaniem różnorodnością systemów językowo-kulturowych z drugiej. Wręcz

„zarówno aspektu gramatycznego, jak i semantycznego, np. wyrażania tych samych pojęć w różnych językach” (Żuk 2010a: 243).

Językowy obraz świata stanowi „centralne pojęcie” wyznaczające główny przedmiot badań etnolingwistyki polskiej (zob.: Bartmiński 1988b: 5). Badania zogniskowane wokół rekonstrukcji JOS rozwijane są niezwykle intensywnie przez Jerzego Bartmińskiego³⁶ w ramach etnolingwistyki kognitywnej i autorów skupionych wokół lubelskiego rocznika „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, ale także wrocławskiej serii „Język a Kultura”. Etnolingwistyka Jerzego Bartmińskiego określana jako kognitywna na gruncie słowiańskim jest wyróżniana obok etnolingwistyki dialektologicznej Nikity i Swietłany Tołstojów, etnolingwistyki etymologicznej Wiaczesława Iwanowa i Władimira Toporowa oraz etnolingwistyki onomastycznej rozwijanej przez Jelenę Bieriezowicz i Fiodora Matwiejewa (zob.: Niebrzegowska-Bartmińska 2013: 271). Na gruncie polskim pojęcie *językowy obraz świata* określa się także analitycznym terminem *językowo-kulturowy obraz świata*, który akcentuje nierozłączność języka i kultury (por.: Bartmiński 2014a: 281).

Na gruncie anglojęzycznym etnolingwistyczna koncepcja JOS rozwijana jest pod terminem *linguistic worldview*. Redaktorzy tomu *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture* (2013) za Jerzym Bartmińskim (2009/2012) przyjmują formę zapisu *worldview* (zamiast *world-view* lub *world view*), uważając, że podkreśla ona integralność mentalnego obrazu świata wspólnoty mówiącej, w którym znaczącą rolę odgrywają zarówno językowe, jak i pozajęzykowe (doświadczeniowe, poznawcze, kulturowe) czynniki (Głaz, Danaher, Łozowski 2013: 11; por.: Głaz, Prorok 2014: 207). Inne powiązane terminy, takie jak *linguistic image of the world*, *linguistic picture of the world*, różnice pomiędzy nimi i konsekwencje ich użycia omawia Elżbieta Tabakowska (2013).

W lingwistyce czeskiej kluczowa dla etnolingwistyki lubelskiej koncepcja JOS rozwijana jest pod terminem *jazykový obraz světa* (por. np.: Vaňková 2001; Vaňková, Nebeská, Saicová–Římalová, Šlédrová 2005).

przeciwnie – aby osiągnąć właściwe sobie cele, te dwa rodzaje poszukiwań muszą się nawzajem uzupełniać” (Wierzbicka 2007: 55).

³⁶ Próbę konfrontacji koncepcji na temat *językowego obrazu świata* podjęła poznańska badaczka Marzena Guz w swojej książce *Językowy obraz świata u wybranych przedstawicieli lingwistyki niemieckiej, amerykańskiej i polskiej* (2012), w której przedstawia poglądy czołowych przedstawicieli językoznawstwa, ściśle związane z koncepcją JOS: Johanna Gottfrieda Herdera, Wilhelma von Humboldta, Leo Weisgerbera, Edwarda Sapira, Benjamin Lee Whorfa i Jerzego Bartmińskiego.

Teoria językowego obrazu świata szczególnie eksploatowana w Polsce, rozwijana jest silnie także na gruncie rosyjskim. W programie badań moskiewskiej szkoły semantycznej ważne miejsce zajmuje koncepcja „modelu świata” (*модель мира*) i „naiwnego obrazu świata” (*наивная картина мира*)³⁷, m.in. w pracach J. Apresjana, W.W. Iwanowa i W. Toporowa, J. Łotmana, N.I. Tołstoja i S.M. Tołstojowej, N.D. Arutjunowej, T.W. Bułyginy, A.D. Szmielowa (zob.: Judin 2004; por.: Bartmiński 2014c: 200). Jak zaznacza Aleksy Judin, „paralelnie z terminem *model świata* [*model' mira* (Judin 2004: 318)] w tradycji rosyjskiej używa się terminów *kartina mira*, *obraz mira* odpowiadających polskiemu *obrazowi świata*. Nierzadko terminy te są traktowane jako synonimy, czasem używane zamiennie” (Judin 2004: 316). Koncepty *obraz świata* (*картина мира*) i *językowy obraz świata* (*языковая картина мира*) szczegółowo omówili autorzy (Walentyna I. Postowałowa, Boris A. Serebrennikow, Jelena S. Kubrjakowa, Weronika N. Telija) zbiorowej monografii filozoficzno-lingwistycznej *Роль человеческого фактора в языке. Языки и картина мира* (1988) pod red. Borisa A. Serebrennikowa, którzy po raz pierwszy podali definicje terminów (zob.: Judin 2004: 317; Pazio 2003: 200)³⁸. Pojęcia *językowy obraz* i *model świata* (*языковая картина / модель мира*) na stałe weszły do rosyjskiej etnolingwistyki.

2.2 Językowy obraz świata – różne definicje i metody jego rekonstrukcji w polskiej lingwistyce

Pojęcie językowego obrazu świata (JOS), które zajmuje ważne miejsce w programie badań antropologiczno-językowych, w polskim językoznawstwie kognitywnym i etnolingwistyce o orientacji kognitywnej, nie doczekało się jednoznacznej, uzgodnionej definicji, a także sposobu jego operacjonalizacji. Różnorodność metodologiczna opisu JOS wiąże się z przyjęciem określonej podstawy materiałowej, na której opiera się badania JOS. W tym miejscu postaram się przybliżyć różne sposoby definiowania pojęcia *językowy obraz świata*, proponowane

³⁷ Obraz świata, który odzwierciedla doświadczenie narodu, jest według J. Apresjana „naiwny”, co oznacza, że w obrazie tym mieści się potoczna wiedza o rzeczywistości. Wiedza potoczna przy tym jest bardziej praktyczna niż teoretyczna, dlatego człowiek korzysta z niej by osiągnąć cele doraźne, odnaleźć swoje miejsce w świecie i nad tym światem zapanować (zob.: Maćkiewicz 1999: 16).

³⁸ Redaktor danej monografii w przedmowie zaznacza, że autorzy książki „odcinając się od tych naukowców, którzy utożsamiają język i myślenie, rozróżniają odpowiednio dwa obrazy świata – konceptualny i językowy” (Judin 2004: 317).

przez polskich badaczy oraz scharakteryzować typy danych, które przyjmują jako podstawę rekonstrukcji JOS, aby w kolejności skupić uwagę na wybranych aspektach koncepcji JOS na gruncie etnolingwistyki kognitywnej.

W Polsce nazwa *językowy obraz świata* użyta w sposób terminologiczny po raz pierwszy w 1978 r. została zawarta w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*, w której autor hasła Walery Pisarek podał definicję i zwięzłą charakterystykę terminu. Nazwał go wówczas „obrazem świata odbitym w danym języku narodowym”, który „nie odpowiada ściśle rzeczywistemu obrazowi świata, kreowanemu przez naukę” (Pisarek 1978: 143).

Według jednej z pierwszych sformułowanych na gruncie polskim definicji autorstwa Jerzego Bartmińskiego i Ryszarda Tokarskiego JOS:

to pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zwartych w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego” i że „JOS jest utwaleniem zespołu relacji zawartych w językowym ukształtowaniu tekstu, a wynikającym z wiedzy o świecie pozajęzykowym (Bartmiński, Tokarski 1986: 72).

Za podstawę materiałową rekonstrukcji tak rozumianego JOS, badacze przyjęli derywaty morfologiczne, derywaty semantyczne, frazeologizmy, przysłowia, powtarzające się przeciwstawienia leksykalne.

Renata Grzegorzczkowska ujmuje językowy obraz świata jako „strukturę pojęciową, utwaloną (zakrzeplą) w systemie danego języka, a więc jego właściwościach gramatycznych i leksykalnych (znaczeniach wyrazów i ich łączliwości), realizującą się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów (wypowiedzi)” (Grzegorzczkowska 1990/1999/2004: 41). JOS można więc, według badaczki, zrekonstruować analizując: gramatykę; słownictwo danego języka, czyli „układ znaczeń leksemów (a także cech kojarzonych z zjawiskami, nienależących do cech desygnacyjnych)” i związaną z tym typową łączliwość; „własności słotwórcze leksemów, które odsłaniają sposób ujmowania zjawisk przez mówiących”; etymologię (ale w odniesieniu do stanu minionego, a nie do współczesnej polszczyzny) i „konotacje semantyczne wiązane przez mówiących ze zjawiskami nazywanymi” – „cechy (oceny, emocje) kojarzone przez ogół mówiących (...) z desygnatami nazw, utwalone w pewnych faktach językowych (metaforach, derywatach, frazeologizmach)” (ibidem: 43–44).

Dla Jolanty Maćkiewicz JOS to „część obrazu świata, która przejawia się w danych językowych. Inaczej mówiąc, jest to sposób, w jaki wniesiona zostaje

do języka doświadczona, przeżyta i wyobrażona przez wspólnotę komunikatywną rzeczywistość” (Maćkiewicz 1990/1999/2004: 194). Zdaniem badaczki, rekonstruując językowy obraz wycinka rzeczywistości należy wykorzystać: informacje obecne w samym wyrazie (jego etymologię, formę wewnętrzną i strukturę znaczeniową), derywaty słowotwórcze utworzone od leksemu, który jest podstawową nazwą analizowanego obiektu, frazeologizmy, przysłowia, powtarzające się przeciwstawienia leksykalne i inne względnie stałe kompleksy wyrazowe oraz (nie wymieniane do tej pory) pola leksykalno-semantyczne, w których pojawia się wyraz. J. Maćkiewicz podaje także etapy odtwarzania rzeczywistości zawartej w języku, którymi kolejno są: 1) „strukturyzacja świata, czyli wyodrębnienie obiektów i zjawisk będących obiektem zainteresowania danej wspólnoty ludzkiej”, 2) „opis tych wyodrębnionych obiektów i zjawisk, podanie ich cech” – definicyjnych i konotacyjnych, 3) „uporządkowanie opisanych obiektów i zjawisk”, czyli wyznaczenia im miejsca wśród innych obiektów oraz 4) ich ocena (Maćkiewicz 1990/1999/2004: 197).

Ryszard Tokarski z kolei JOS uważa za:

zbiór prawidłowości zawartych w kategoriałnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz w semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości (Tokarski 1993/2001/2014: 366).

Rekonstruując JOS badacz odwołuje się także w charakterze źródła do danych zawartych w tekstach artystycznych.

Janusz Anusiewicz, Anna Dąbrowska i Michael Fleischer rozszerzają zakres danych językowych, z których można korzystać rekonstruując (opisując) JOS. Według badaczy do językowych wyznaczników obrazu świata należą: „struktura gramatyczna języka, słownictwo i frazeologia, składnia i struktura tekstu, semantyka, etymologia, stylistyka językoznawcza (głównie stylizacje), onomastyka i etykieta językowa” (Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 31). Onomastyka i etykieta językowa, chociaż nie należą do systemu językowego, są sposobem jego zastosowania w określonej funkcji, dlatego – w odczuciu badaczy – należy brać je pod uwagę jako nośniki informacji o danej wspólnocie językowej.

Według Jerzego Bartmińskiego JOS jest:

zawartą w języku, różnie zwerbalizowaną interpretacją rzeczywistości, dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy „utrwalone”, czyli mające oparcie

w samej materii języka, a więc w gramatyce, słownictwie i kliszowanych tekstach (np. przysłowia), ale także sądy presuponowane, tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonań, mitów i rytuałów (Bartmiński 2006b/2012: 12).

Dalej badacz zauważa, że: „JOS jest potoczną interpretacją rzeczywistości z punktu widzenia przeciętnego użytkownika języka, oddaje jej mentalność, odpowiada jego punktowi widzenia i jego potrzebom” (Bartmiński 2006b/2012: 14). Językoznawca zwraca uwagę na termin „interpretacja”, który – jego zdaniem – najlepiej oddaje utrwaloną w języku charakterystykę rzeczy, „podkreśla zarazem aktywność ludzkiego poznania i języka w stosunku do świata” (Bartmiński 1990/1999/2004): 105). Z kolei formuła definiująca JOS jako „zbiór sądów” uwypukla jego „poznawczą (interpretacyjną) naturę i charakter wyraźnie podmiotowy, nie ogranicza JOS do tego, co «zakrzepłe», zamknięte jako «struktura», pozwala uwzględnić dynamiczny, a więc otwarty charakter JOS, jego «wrażliwość» na praktykę, na użycie języka, na rytuały i wierzenia relewantne z punktu widzenia efektywności komunikacji”³⁹ (Bartmiński 2014a: 281; por.: 2010: 159).

Językowy obraz jest „naiwny” (w rozumieniu upowszechnionym przez Jurija Apresjana), tzn. tworzony z punktu widzenia człowieka, antropocentryczny, ale jednocześnie dostosowany do społecznych potrzeb i mentalności etnocentrycznej, mierzony ludzkimi miarami. Jednocześnie obraz ten jest konkretny i praktyczny, ponieważ wystarcza na potrzeby codziennej komunikacji (zob.: Bartmiński 2006b/2012: 14; 2010: 159). Taki językowy obraz świata znajduje się w podstawowym, najpowszechniej znanym wariacie języka narodowego – wariacie (stylu) potocznym. Styl potoczny etnolingwiści uznają za centrum systemu stylowego, od którego odróżniają się inne style: artystyczny, naukowy, publicystyczny (Bartmiński 2014a: 282) oraz za główny wariant języka, „który opiera się na naiwnym realizmie poznawczym, na racjonalności zdroworozsądkowej, prymacie doświadczenia zmysłowego nad abstrakcyjnym rozumowaniem. Jest antropocentryczny i dialogowy. Przekazuje elementarne doświadczenia zwykłego człowieka. Jest samowystarczalny,

³⁹ Wojciech Chlebda podsumowując własne teoretyczne rozważania na temat językowego obrazu świata zauważa iż: „Językowy obraz świata ani nie rodzi się w sferze wyłącznie językowej, ani też nie funkcjonuje w sferze samego tylko języka; nie jest idealnym konstruktem zawieszonym w próżni pozaludzkiej” (Chlebda 2000b: 176). Jest natomiast wynikiem działań i oddziaływań międzyludzkich, zmagania człowieka z przyrodą i samym sobą, konsekwencją pracy i odpoczynku. W tych właśnie sferach JOS manifestuje swoje istnienie i jednocześnie nimi steruje. Niezależnie od tego czy jesteśmy tego świadomi, czy też nie programuje on nasze nastawienie, reakcje, działania i oddziaływania, „językowy z nazwy, jest językowy obraz świata fenomenem także «przyjęzykowym», ponad-, około- czy wokółjęzykowym” (Chlebda 2000b: 176).

bogaty w różnorodne rejestry środków wyrazu, neutralne i emocjonalne. Operuje wieloma wzorcami gatunkowymi” (Bartmiński 1993a/2001/2014: 18–19). Styl potoczny, jak pisze Bartmiński, wypełnia „rolę bazy derywacyjnej dla pozostałych stylów językowych, tzn. wszystkie pozostałe w jakiś sposób pochodzą od potocznego, a także rolę tła, na którym funkcjonują style wyspecjalizowane i wobec którego określają swoje dla siebie właściwości” (Bartmiński 1993e/2001/2014: 117). Ponadto stanowi najpowszechniejszy instrument porozumiewania się, jego użytkownikiem jest społeczność, lud w najszerszym znaczeniu tego słowa – „zbiorowość, ludzie”, kontrastującym z pojęciem elity (ibidem).

W badaniach JOS postuluje się nieizolowanie odmian języka narodowego: „JOS ogólnonarodowy i regionalno-ludowy nie powinny być od siebie izolowane, pozostają bowiem ze sobą powiązane zarówno historycznie, jak i typologicznie” (Bartmiński 2014c: 205). Jerzy Bartmiński powołując się na konkretne przykłady analiz stwierdza „bezzasadność podziałów na to, co ludowe, i na to co narodowe. Tradycja ludowa żyje w tradycji narodowej, narodowa czerpie wciąż jeszcze z ludowej (...), pasem pośrednim jest potoczna polszczyzna ogólna” (Bartmiński 2010: 30).

Pojęcie JOS, jako istotny składnik programu badawczego etnolingwistyki, według Bartmińskiego, funkcjonuje w dwóch wariantach: „podmiotowym” i „przedmiotowym”, które przyporządkowuje terminom *wizja świata* i *obraz świata*: „Wizja, czyli widzenie, jest wizją czyjąś, implikuje patrzenie, a więc podmiot postrzegający; obraz, będący rezultatem także czyjegoś widzenia świata, tak silnej implikacji podmiotu nie zawiera, punkt ciężkości jest w nim przesunięty na podmiot, którym jest to, co zawarte w samym języku” (Bartmiński 1990/1999/2004: 103). Jak dalej wyjaśnia J. Bartmiński: „Nie znaczy to jednak, że nie można mówić nie tylko o czyjejś wizji świata, lecz i – bardziej pośrednio – o czymś obrazie świata, np. dziecka, człowieka „prostego” (...), a nawet klasyfikować językowy obraz świata wedle tego, kim są ich twórcy i nosiciele” (ibidem).

JOS w teorii języka ma status, taki jak status znaku językowego. Jerzy Bartmiński, odwołuje się do koncepcji trójkąta semiotycznego Ogdena–Richardsa i przyjmuje, że trzy człony terminu *językowy – obraz – świata* odsyłają do trzech wierzchołków tego trójkąta: „do symbolu (znaku) językowego, do desygnatu w realnym lub wirtualnym świecie i do obrazu czy (mówiąc ogólnie) «semantycznego korelatu» stojącego między symbolem a desygnatem (określanego jako *wyobrażenie, znaczenie, pojęcie, stereotyp, koncept, idea*)” (Bartmiński 2014a: 281–282; 2015: 18; por.: 2005b:

270–271; 2013b: 235–236). Takie ujęcie JOS oznacza, jak podkreśla etnolingwista, że w jego opisie można korzystać z dwóch równoprawnych procedur badawczych: „semazjologicznej wychodzącej od znaku (nazwy językowej, leksemu) w kierunku znaczenia i oznaczanego przedmiotu, jak też onomazjologicznej, od przedmiotu do jego nazwy i wyobrażenia” (Bartmiński 2014a: 282; 2015: 18). Podejścia te są niesprzeczne, wobec siebie komplementarne (Bartmiński 2014a: 282; por.: 2013b: 236). Ostrożną akceptację hipotezy J. Bartmińskiego prezentuje rozprawa Adama Głaza i Katarzyny Prorok. Autorzy weryfikują wystarczalność klasycznego modelu trójkąta i proponują jego rozbudowanie do kształtu trapezu semiotycznego, by odróżnić przedmioty mentalne od realnych. W pozycję wierzchołków trapezu (za Rayem Jackendoffem) wprowadzają dodatkowo „strukturę konceptualną” (conceptual structure) i „świat projektowany” (projected / experienced world) (zob.: Głaz, Prorok 2014: 210). Badacze, w nawiązaniu do analiz językowego obrazu świata w ujęciu etnolingwistyki kognitywnej, wnioskuje mówienie o mentalnych obiektach zanurzonych w kulturze. Ponieważ dane przyjęzykowe, traktujące o fizycznych obiektach i rzeczywistych zdarzeniach, są przede wszystkim danymi kulturowymi, Autorzy używają terminu *językowo-kulturowy obraz świata* i precyzują tym sposobem holistyczną hipotezę J. Bartmińskiego: językowo-kulturowy obraz świata – jak stwierdzają Głaz i Prorok – wpisuje się nie tyle w semiotyczny trójkąt, co w semiotyczny trapez. Trójkąt odpowiada jedynie trzem z czterech wierzchołków trapezu, którego górna część jest rozdzieleniem prawego wierzchołka trójkąta (zob.: Głaz, Prorok 2014: 214). A. Głaz i K. Prorok w tak nakreślony model trapezu („język” (language) – „struktura konceptualna” (conceptual structure) – „świat projektowany” (the projected, experienced world) – „rzeczywistość” (the real world)) wpisują człony terminu *językowo – kulturowy – obraz – świata*, gdzie człon *kulturowy* odsyłają do „świata projektowanego”, *obraz* – do „struktury konceptualnej” (zob.: Głaz, Prorok 2014: 210, 215).

W kwestii podstawy materiałowej w rekonstrukcji JOS Jerzy Bartmiński przedstawia inne podejście niż wymienione do tej pory⁴⁰. Przyjmuje od Eugenio Coşeriu trójczłonowy model języka: system – norma – użycie, który dla badań JOS uznaje za lepszy od dwuczłonowego ujmowania języka w kategoriach *langue – parole*, system – użycia (teksty) (Ferdinand de Saussure) z tego względu, że jest bardziej

⁴⁰ Dane, które są brane pod uwagę podczas analiz w ramach etnolingwistyki jako dyscypliny badawczej realizującej cel rekonstrukcji ludowego i narodowego językowego obrazu świata referuje artykuł Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej: *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?* (2018).

przystawalny do badanego materiału⁴¹. Konsekwencją przyjętego stanowiska dla badań JOS jest możliwość wykorzystania w jego rekonstrukcji (jako podstawy materiałowej) trzech typów danych: systemu językowego, konwencji dostępnej badaniom ankietowym oraz tekstów, w których spotykają się cechy kategoryjalno-systemowe, konwencjonalne i indywidualne. Typy danych oznaczono umownie symbolami S – A – T. Czasem jako kolejny – czwarty typ danych wymieniane są dane korpusowe „pochodzące z największych korpusów tekstowych danego języka etnicznego oraz z wyszukiwarek internetowych” (Bartmiński, Chlebda 2008: 19). Zrównoważone korpusy tekstowe będące źródłem materiału badawczego, jak podkreśla Jerzy Bartmiński, rzeczywiście są zbiorem tekstów, należą więc do danych tekstowych (zob.: Bartmiński 2014a: 283–284; 2014c: 204). W odniesieniu do tego typu danych Tadeusz Piotrowski zaznacza, że „Istniejące korpusy języka polskiego muszą być używane bardzo krytycznie, a szczególną uwagę należy poświęcić kontekstom oraz rodzajom tekstów, z jakich pochodzą cytaty” (Piotrowski 2010: 51). Wynika to z faktu, jak pisze dany badacz, że nie istnieje żaden korpus języka polskiego, który można by uznać za reprezentatywny dla tekstów języka polskiego, co jest „prawdziwe zwłaszcza w stosunku do zasobów internetowych, w których np. użycia nacechowane mogą dominować” (ibidem). Wykorzystanie korpusów w etnolingwistycznych porównawczych badaniach międzyjęzykowych – jak podkreślają M. Abramowicz, J. Bartmiński i W. Chlebda – wymaga ustalenia zbioru „pytań” wyjściowych, które należy im zadać i które ukierunkują analizy korpusowe oraz zapewnią im „kompatybilność z rezultatami operacji na pozostałych bazach materiałowych” (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2011: 230).

Dane systemowe można zestawić na podstawie słowników i opracowań (choć dostęp do nich faktycznie dają wszystkie typy danych, nie tylko słownikowe). W programie badań etnolingwistycznych słowniki są traktowane jako „baza”, „pierwszy obiekt analiz”, „punkt wyjścia” do podejmowanych badań, a w szczególności niezastąpione „źródło informacji etnolingwistycznie relewantnej” (Chlebda 2010: 16).

⁴¹ Jak pisze Jerzy Bartmiński: „Jeśli przyjmiemy, że między systemem a użyciem stoi społeczno-kulturowa norma, która w stopniu nie mniejszym niż reguły systemowe (choć na niższym poziomie ogólności) wpływa na różnicowanie środków językowych i stojących za nimi obrazów świata, to dostaniemy do ręki narzędzie pozwalające opisać nie tylko prawidłowości w językowym przedstawieniu świata, ale też zmienność tych środków stojących za nimi obrazów, zależność tekstów nie tylko od reguł systemowych, ale też od parametrów dyskursu („kto mówi, do kogo, w jakiej sytuacji i w jakim celu” (Grabias)), a w kolejności uchwycić także to, co w indywidualnych tekstach (jako wytworach dyskursu) jest oryginalne, niepowtarzalne, co jest świadectwem autorskiej kreatywności” (Bartmiński 2014a: 283).

W kontekście roli słowników jako źródła danych do opisu JOS, Jerzy Bartmiński i Wojciech Chlebda zaznaczają, iż: „leksykografii – tak jednojęzycznej jak przekładowej, zarówno ogólnej jak i specjalnej – przypisujemy w badaniach (...) doniosłą rolę. (...) słowniki mają funkcję kumulującą leksykalne i semantyczne składniki językowego obrazu świata i sankcjonującą je” (Bartmiński, Chlebda 2008: 22). Polscy etnolingwiści zwracają uwagę – o czym pisze Wojciech Chlebda – że słownik może pełnić funkcję symboliczno-poznawczą, co oznacza, że zarówno skład, jak i układ siatek hasłowych oraz treść definicji uważa się za „symboliczną reprezentację świata”, a przy tym umożliwiają one (odbiorcy i nadawcy – twórcy słownika) „poznawać (uświadamiać sobie) utrwaloną w jednostkach języka jego interpretację (zwaną językowym obrazem świata)” (Chlebda 2008: 256–257). Jak zaznacza J. Bartmiński, prezentując jedną z propozycji rekonstrukcji JOS: „słowniki jako źródło «informacji relewantnej etnolingwistycznie» są nie do zastąpienia, ale pod warunkiem: 1) krytycznej oceny podawanych w nich definicji leksykograficznych⁴², 2) prześledzenia w porządku chronologicznym różnic w definiowaniu i uwzględnienia ich zależności od kontekstu historycznego, 3) uwzględnienia także pozadefinitywnych fragmentów artykułów hasłowych” (Bartmiński 2014a: 283–284).

⁴² Na temat niekompletności i subiektywnego charakteru słowników krytyczne uwagi zgłaszali m.in. Bartmiński 1984; Bartmiński, Chlebda 2008; Chlebda 2010; Piotrowski 2010. Wojciech Chlebda wysnuwa teorię, iż leksykografia (rozumiana jako zbiór słowników) tworzy wielogłoskową narrację o świecie języka i o świecie pozajęzykowym. Każdy słownik, bowiem, tworzy własną narrację, która różni się od innych: szczegółami, odmienną perspektywą, oceną zjawisk, a ponadto z natury jest fragmentaryczna i wybiórcza (zob.: Chlebda 2010: 15). W nawiązaniu do tego, badacz zauważa, że: „słowniki podporządkowują się prawidłowości (...) «lingwistycznej zasady nieoznaczoności»: (...) przekonanie, że jest w języku zawarty «językowy obraz świata», zderza się z praktyczną niemożnością wyodrębnienia go *in corpore*, w jego okolonej granicami całości” (ibidem). Dlatego każda próba rekonstrukcji „językowego obrazu świata” na poziomie słowników w rezultacie będzie kolejną autorską propozycją takiego obrazu (zob.: ibidem). Słowniki, zatem, nie tyle udostępniają „językowy obraz świata” (choćby w fragmentach), ile umożliwiają dotarcie do słownikowego obrazu (czy też wielu możliwych słownikowych obrazów) językowego obrazu świata (zob.: Chlebda 2010:16). Jak wyjaśnia W. Chlebda: „im więcej słowników podda się (...) próbie, z im rozleglejszego przedziału czasowego będą one pochodzić, im bardziej będą te słowniki zróżnicowane koncepcyjnie, tym wyłaniająca się z nich wypadkowa będzie bardziej wiarygodna – nadal (i zawsze) będzie to jednak seria obrazów przybliżeń, a nie „językowy obraz świata” sam w sobie; rzeczywista jego postać pozostanie nieoznaczona” (Chlebda 2010: 15). Lingwista zwraca uwagę na fakt, iż „wielkość słownika, stosunki liczbowe pomiędzy różnymi grupami jego jednostek, relacje zakresowe między nimi, przypisywane jednostkom znaczenia i parametry wartościujące są wielkościami mówiącymi” (Chlebda 2010: 13). Przy czym Bartmiński i Chlebda szczególną uwagę zwracają na fakt, iż: „nie znaczy to (...), że obraz świata wynikający ze składu słownikowych siatek hasłowych i definicji znaczeń tworzących te siatki jednostek jest obrazem „prawdziwym” w sensie adekwatności do obrazu rzeczywistości przechowywanego w umysłach nosicieli danej kultury” (Bartmiński i Chlebda 2008: 22). Słownik, jak zaznacza Chlebda, „sam się przecież nie składa: jest konstruktem wynikłym z planowania, organizacji pracy i tysięcy świadomych decyzji leksykografa” (Chlebda 2010: 13). Dlatego też, badacze sugerują mówienie o „szczególnym «leksykograficznym obrazie świata»”, który należy w następnej kolejności konfrontować z obrazem pozyskanym na podstawie analizy pozasłownikowych źródeł językowych, przyjęzycznych i tekstowych (zob.: Bartmiński i Chlebda 2008: 22).

Dane uzyskane drogą eksperymentalną poprzez ankiety⁴³ lingwistyczne, jak zaznacza badacz „są najkrótszą drogą do potocznej świadomości językowej, do słów, ich sposobów rozumienia, łączenia w ciągi syntagmatyczne i w relacje paradygmatyczne” (Bartmiński 2014a: 287). Pozwalają poznać o wiele więcej cech przypisywanych przedmiotowi (w stosunku do danych słownikowych), ujawniają też różny stopień utrwalenia (stabilizacji) poszczególnych cech, czy nawet całych aspektów, do których odnoszą się cechy. Dane ankietowe, chociaż zawierają szereg cech indywidualnych, dają także dostęp do cech systemowych, wyniki ankiet mogą odbiegać od wyników danych systemu językowego, ale w istocie są one komplementarne (zob.: Bartmiński 2010: 172–173). Odpowiedzi udzielane przez respondentów, chociaż należą do „źródeł wywołanych”, są tekstami „na zamówienie”, mają właściwości normalnych tekstów językowych (Bartmiński 2010: 174).

Dane tekstowe (teksty językowe), w których ujawnia się JOS są „manifestacją systemu językowego, opierają się na społecznych konwencjach jego realizacji, zawierają także elementy autorskiej kreacji” (Bartmiński 2006b/2012: 14). Kreatywność charakteryzuje teksty poetyckie, ale nie oznacza to, że zrywają one z tym co utrwalone systemowo⁴⁴. Źródło danych tekstowych stanowią przysłowia traktowane jako minimalne teksty o wyjątkowej wartości kulturowej i poznawczej, teksty kliszowane, ale także tworzone doraźnie teksty języka ogólnego w jego wariacie (stylu) potocznym (w których daje się zaobserwować funkcjonowanie hasła w kolekcjach i opozycjach, konotacje semantyczne są natomiast przywoływane w presupozycji).

W kontekście wykorzystania tekstów warto zwrócić uwagę, iż wielu badaczy proponowało przeciwstawienie „językowego” oraz „tekstowego” (czy też „poetyckiego”) obrazu świata⁴⁵. Stanowisko to wyrosło z nawiązania do wprowadzonej przez Ferdynanda de Saussure’a opozycji: system językowy (*langue*) vs. konkretne jego użycie (*parole*). Odmienne podejście, prezentowane również w niniejszej pracy,

⁴³ Odnośnie do danych ankietowych, jako narzędzia rekonstrukcji JOS szerzej m.in.: Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2011, Bartmiński 2014a, Bartmiński 2015.

⁴⁴ Anna Pajdzińska i Ryszard Tokarski stoją na stanowisku, że „różnorodne kreatywne użycia języka ułatwiają dostrzeganie pewnych wyobrażeń o świecie i jego elementach «wpisanych» w ów język”, „teksty artystyczne pozwalają (...) zweryfikować to, co udało się ustalić na podstawie faktów kodowanych, skonwencjonalizowanych”, mogą być „istotnym uzupełnieniem faktów skonwencjonalizowanych: mogą nie tylko zwracać uwagę badacza na jakies aspekty językowego obrazu świata, uwyraźnić czy potwierdzać to, do czego i tak by się doszło badając elementy o różnym stopniu utrwalenia, pozwalają także ujawnić (...) kolejne semantyczne transformacje słowa w języku ogólnym zagubione lub słabo widoczne, oraz nieustannie dostarczają dowodów znaczeniowej otwartości wyrażen językowych” (Pajdzińska, Tokarski 1996: 157–158).

⁴⁵ Por. np. artykuły: Puzynina 1989: 129; Grzegorzczkova 1990: 47; Maćkiewicz 1999: 10; Kadyjewska 2001: 328.

przyjmują badacze, którym bliższe jest holistyczne podejście do języka. Jak ujmują to Anna Pajdzińska i Ryszard Tokarski teksty (w tym teksty artystyczne) stanowią „cenny, niekiedy wręcz podstawowy materiał dla badaczy starających się odtworzyć system pojęciowy utrwalony w języku i mogą być wielorako wykorzystywane” (Pajdzińska, Tokarski 1996: 156). Także Jerzy Bartmiński nie widzi potrzeby rozróżniania językowego i tekstowego obrazu świata, co wykląda w następujący sposób:

treść wyrażenia «językowy» obejmuje zarówno to, co językowo-systemowe, jak też to, co językowo-konwencjonalne (choć niekoniecznie «systemowe» w strukturalistycznym rozumieniu tego pojęcia), jak wreszcie to, co zawarte w konkretnych, jednostkowych tekstach językowych, które zawierają mniej lub bardziej przewidywalne, indywidualne konwencje systemu i normy, a nawet pewne ich naruszenie czy przetworzenie, jednak zawsze czerpią i z systemu, i z konwencji (norm) społecznych (Bartmiński 2014c: 203).

W etnolingwistycznych opracowaniach lubelskich obecnie JOS traktuje się „jako efekt współdziałania elementów języka z różnych «poziomów», czy «podsystemów» języka”. JOS (wycinki JOS) można rekonstruować w oparciu o definicje leksykograficzne i potoczne, analizy relacji wewnątrzsystemowych (hiperonimu, hiponimów, antonimów, synonimów), derywaty słowotwórcze i semantyczne, zleksykalizowane metafory, frazeologizmy i utarte kolokacje, etymologię słów.

Rozważania na temat roli etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata podejmowali: Mariola Jakubowicz (1999, 2012, 2015), Aleksandra Niewiara (2000), Małgorzata Brzozowska (2009), Hanna Popowska-Taborska (2012) oraz Jerzy Bartmiński (2013b; por.: 1998a), na temat związków etymologii i bliskich etnolingwistyce badań kognitywnych traktuje artykuł Marii Wojtyły-Świerzowskiej (1998). Istotne źródło materiału dla badań etnolingwistycznych (skupionych wokół rekonstrukcji językowego obrazu świata) stanowią dane ze słowników etymologicznych oraz ludowa, potoczna, a także poetycka etymologizacja (zob.: Bartmiński 2013b: 243). W kulturze ludowej, jak pisze Bartmiński, „funkcjonują swoiste gatunki przekazów wyjaśniających pochodzenie rzeczy i ich nazw (mity, legendy ajiologiczne, podania etymologiczne)”, które stanowią źródło materiału analitycznego (Bartmiński 2013b: 243; por.: Brzozowska 2009). Mariola Jakubowicz stwierdza: „Fakt, że etnolingwistyka zdradza zainteresowanie etymologią, nie dziwi, gdyż właśnie ta gałąź językoznawstwa – opierając się w szerokim zakresie na materiałach etnograficznych – stwarza jakby pomost pomiędzy dzisiejszym a dawnym obrazem świata” (Jakubowicz 2012: 173).

Jerzy Bartmiński na temat wartości i przydatności analiz etymologicznych w etnolingwistyce pisze następująco: „Z punktu widzenia naukowego – etymologia⁴⁶, odtwarzając podstawy onomazjologiczne nazw, ich pierwotną „wewnętrzną formę”, pozwala wydobyć składniki semantyczne pierwsze, wyjściowe, dominujące, fundamentalne, a więc w pewien sposób hierarchizuje treść słowa, sprzyja odtworzeniu jakiegoś ładu w jego semantycznej strukturze”⁴⁷ (Bartmiński 1998a: 71–72), pozwala „odtworzać historyczny proces narastania znaczeń” (Bartmiński 2013b: 236). Władysław Śliwiński podkreśla, iż „znajomość znaczenia etymologicznego wyrazu oraz kształtujących znaczenie tego wyrazu warunków kulturowych pozwala na pełniejsze zrozumienie wyrazu w różnych momentach jego funkcjonowania w danym języku i kulturze” (cyt. za: Anusiewicz 1990a: 107). Badanie ewoluującego znaczenia wyrazu, czy szerzej, konotacji w oparciu o jego etymologię pozwala dotrzeć do skojarzeń związanych z danym wyrazem już w momencie jego powstania (zob.: Jakubowicz 2012: 175; 2015: 45). Badacz JOS opierając się na znaczeniu wyjściowym i znaczeniu otrzymanym, ma za zadanie zinterpretować zaistniały proces i odczytać skojarzenie, które było podstawą stworzenia nowej nazwy lub przeniesienia starej nazwy na nowy obiekt. Im bardziej ta zmiana jest zauważalna i niespodziewana, tym więcej możliwości interpretacji dostarcza badaczowi językowego obrazu świata. W rekonstrukcji JOS strona formalna również jest uwzględniana, jednak badacze korzystają tutaj z gotowych wyników prac etymologów (zob.: Jakubowicz 1999: 118; por.: 2015: 45).

Analiza danych etymologicznych pozwala na ujawnienie określonego sposobu postrzegania i konceptualizacji danego obiektu przez człowieka, daną wspólnotę językową (zob.: Bartmiński 2013b: 236) i umożliwia zazwyczaj dotarcie

⁴⁶ Warto przypomnieć, że etymologia będąc nauką badającą pochodzenie wyrazów, za właściwy przedmiot swoich badań, jak podaje *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, przyjmuje: „wyrazy niemotywowane, wyrazy bowiem, które charakteryzują się przejrzystą budową słotwórczą, opisywane są przez słotwórstwo” (Polański 1993: 137). Podstawowym celem badań etymologicznych, o czym pisze Wiesław Boryś: „jest odtworzenie pierwotnej motywacji wyrazu (wskazanie jego bezpośredniej podstawy derywacyjnej), wykrycie i objaśnienie jego struktury, wskazanie morfemów słotwórczych oraz odtworzenie jego przypuszczalnego pierwotnego znaczenia i wyjaśnienie dalszego rozwoju semantycznego” (cyt. za: Popowska-Taborska 2012: 159). Czasami badacze JOS przyjmują szersze rozumienie etymologii – jako badań, których przedmiotem analiz, oprócz wyrazów o niejasnej motywacji słotwórczej, są też „wyrazy, których podstawa słotwórcza jest znana, lecz jej znaczenie nie tłumaczy znaczenia derywatu” (Jakubowicz 1999: 117).

⁴⁷ Jak pisze Janusz Anusiewicz: „Pierwotne znaczenie danego wyrazu to właśnie językowy ogląd określonej klasy desygnatów, które ten wyraz znaczy i oznacza – to uchwycenie i utrwalenie jakiejś znaczącej i istotnej cechy tych desygnatów, interpretacyjnej (interpretującej klasę przedmiotów realnych), bądź konstytuującej klasę tych przedmiotów (asocjacyjnej, konotacyjnej), poprzez którą uwidacznia się podmiotowo-przedmiotowy ogląd świata – to „pierwsze poznanie”, na które składają się pierwsze obserwacje i doświadczenia, ujęcia, wybory, oceny, wartościowania i skojarzenia” (Anusiewicz 1990a: 107–108.)

do charakterystycznych, czy też typowych cech w opisie badanego elementu rzeczywistości.

Hanna Popowska-Taborska i Mariola Jakubowicz zwracają uwagę na trudności w wykorzystaniu badań etymologicznych. Chociaż informacja zawarta w samej nazwie wyrazu jest bardzo istotna, to jednocześnie bardzo skrótowa i ogólna. Rekonstrukcja, którą przeprowadzają etymolodzy dotyczy możliwie najbardziej odległych czasów, a dane pozyskane z analizy etymologicznej wyrazu zwykle „pozwalają jedynie na bardzo luźne osadzenie obiektu w językowym obrazie świata”, bowiem „etymologiczna podstawa motywacyjna dostarcza informacji tylko o jednej właściwości kojarzonej z danym obiektem. Bardzo często jest to cecha konotacyjna, a nie definicyjna” (Jakubowicz 1999: 121–122, por.: Popowska-Taborska 2012: 155). Korzystanie z danych zawartych w słownikach etymologicznych przez badaczy innych dziedzin językoznawstwa nie zawsze jest łatwe, co wynika choćby z wielości słowników etymologicznych, opracowań, które szczegółowo opisują poszczególne wyrazy, wreszcie z występującej nierzadko wielości koncepcji etymologicznych (zob.: Popowska-Taborska 2012: 159). Poza tym, jak słusznie zauważa Mariola Jakubowicz, problemów może dostarczyć fakt, że „etymologie mają różny stopień wiarygodności, a słowniki nie zawsze informują, czy przedstawione objaśnienie jest jedyne i ogólnie akceptowane⁴⁸. Inną trudnością jest ograniczona informacja semantyczna zawarta w słownikach etymologicznych. Problemy może sprawić także nie zawsze jasna kolejność powstawania poszczególnych znaczeń oraz różne możliwości przechodzenia od jednego znaczenia do innego” (Jakubowicz 2012: 173). Jerzy Bartmiński formułuje pytania: „Jak hipotetyczne znaczenie etymologiczne ma się do znaczenia aktualnego? Aktualnego – ograniczonego do „twardego jądra” i aktualnego – w jego pełnym kształcie, z uwzględnieniem nie tylko składników jądrowych, ale też peryferyjnych, marginalnych? Być może zachodzi związek między owym domyślnym i niepewnym znaczeniem etymologicznym a tymi słabymi, marginalnymi, śladowymi, konotacjami słowa?” (Bartmiński 2010: 164). Dokonane analizy relacji między etymologią a konotacją słowa (por. m.in.: Brzozowska 2009) potwierdzają pogląd – który sformułowała Małgorzata Mazurkiewicz – że „Znaczenie etymologiczne jest zazwyczaj zachowane w konotacji wyrazu. Najczęściej stanowi ono część pełnej konotacji słowa,

⁴⁸ Mariola Jakubowicz podkreśla: „Etnolingwiści opierający się na danych etymologicznych powinni orientować się, w jakim stopniu dane objaśnienie jest wiarygodne w oczach samych etymologów” (Jakubowicz 2012: 175).

wchodząc doń w całości (...) lub tylko w jakimś fragmencie (...)” (Mazurkiewicz 1988: 111).

Badacze zwracają uwagę także na przydatność badań etnolingwistyki kognitywnej w etymologii oraz na punkty wspólne obu tych dziedzin. Według założeń kognitywistycznego kierunku w badaniach etymologicznych za punkt wyjścia należy przyjąć sekwencję „JA – MOJE CIAŁO – NAJBLIŻSZA UDOMOWIONA PRZESTRZEŃ – MÓJ RÓD – MOJA KREW”, a więc wszystko to, co jest „najbardziej podstawowym, najpierwotniejszym doświadczeniem każdego człowieka – niezależnie od miejsca i czasu, i ono jest punktem odniesienia, czynnikiem modelującym percepcję rzeczywistości” (Wojtyła-Świerzowska 1998: 20). Postulaty przedstawiane przez Marię Wojtyłę-Świerzowską są zbieżne z postulatami etnolingwistyki (Bartmiński 2013b: 235). Mariola Jakubowicz zwracała uwagę, że „językowy obraz świata jest niezbędny etymologom przy ich pracy” (Jakubowicz 1999: 112). Definicja kognitywna, zaproponowana przez J. Bartmińskiego, za pomocą której dokonuje się rekonstrukcji językowego obrazu przedmiotu, zastosowana w lubelskim słowniku etnolingwistycznym (SSiSL), przez serbskiego etymologa Aleksandra Łomę (o czym pisze S. Niebrzegowska-Bartmińska) została uznana za szczególnie przydatną do badań etymologicznych (Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 259; zob.: Kaczan 2015: 172). Jerzy Bartmiński zwracał uwagę na korzyści dla etymologii z odwołania się do wyników badań etnolingwistycznych i sformułował tezę ich przydatności w weryfikowaniu hipotez etymologicznych (zob.: Bartmiński 2013b: 239). Nieco wcześniej zwracała na to uwagę Hanna Popowska-Taborska, pisząc: „Nie ulega wątpliwości, że wiele istotnych danych dotyczących pierwotnego znaczenia badanego wyrazu odnaleźć można, śledząc funkcjonowanie danego leksemu w różnorodnych tekstach folkloru i że niejednokrotnie źródła znajdujące się w bezpośredniej sferze zainteresowań etnolingwistów bądź podbudowują hipotezy etymologów, bądź sugerują im określone wnioski na temat znaczeniowej sfery badanych wyrazów” (Popowska-Taborska 2012: 163). Próby weryfikacji hipotez etymologicznych nazw, przez odwołanie się do językowego obrazu przedmiotu, do którego się odnoszą dokonali m.in. Jerzy Bartmiński (2013b): *świat*, Anna Kaczan (2015): *jęczmień* i Olga Kielak (2015): *jałowiec* i *kalina*.

Lubelscy etnolingwiści w kwestii bazy materiałowej proponują przy tym nie tylko uwzględnianie w rekonstrukcji JOS danych systemowych i tekstowych (w tym tekstów wywołanych metodą ankietową), ale także faktów „przyjęzycznych”, istotnych

dla interpretacji tekstów językowych, na które składa się utrwalona społecznie wiedza o świecie, oraz towarzyszące jej przekonania, wierzenia, a także skonwencjonalizowane zachowania (zob.: Bartmiński 1980: 33; 2006b/2012: 14).

W badaniach porównawczych prowadzonych w środowisku lubelskim postuluje się oparcie rekonstrukcji JOS-ów na porównywalnej bazie materiałowej, wydobytej z tekstów języka potocznego. Jak podkreślają Jerzy Bartmiński i Grzegorz Żuk: „O ile monograficzne opisy sytuacji w poszczególnych językach mogą uwzględniać wszystkie odmiany stylowe (warianty funkcjonalne) języka”, to międzyjęzykowe i międzykulturowe badania porównawcze możliwe są tylko przy wyborze jako *tertium comparationis* wspólnego wszystkim językom i zarazem podstawowego dla nich antropologicznie rozumianego (koncepcja lubelsko-opolska) stylu potocznego (zob.: Bartmiński, Żuk 2009: 48; por.: Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2011: 231–232). Jest on, według Jerzego Bartmińskiego, lingwistycznym korelatem „wspólnej bazy kulturowej” (zob.: Bartmiński 2008a).

O tym co w analizach porównawczych (międzyjęzykowych i międzykulturowych) może stanowić *tertium comparationis*⁴⁹ Jerzy Bartmiński przedstawia w artykule *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych* (2005). Za przedmiot porównania można wybrać jednostki 1) z planu wyrażania (wyrażenia językowe, słowa), 2) z planu semantycznego (znaczenia słów traktowane jako „przedmioty mentalne”, wyobrażenia, obrazy) lub 3) z planu realiów (przedmioty realnego świata, desygnaty, mające swoje nazwy w określonych znaczeniach). Wszystkie te wybory na gruncie etnolingwistyki – jak pisze Bartmiński – są uprawnione (Bartmiński 2007a: 37).

Pojęcie językowego obrazu świata implikuje cały zespół pojęć kluczowych dla nurtu etnolingwistyki kognitywnej, jak: „stereotyp”, „definicja kognitywna”, „profilowanie”, „profil”, „punkt widzenia”, „perspektywa”, „podmiot”, „wartości”. Postaram się je scharakteryzować, kładąc większy nacisk na opis tych pojęć, które są szczególnie istotne dla treści części analitycznej mojej pracy i którymi w niej operuję, tj.: „definicja kognitywna”, „profilowanie” i „profil”, „punkt widzenia”, „podmiot”.

⁴⁹ Pod terminem *tertium comparationis* etnolingwiści rozumieją „element wspólny”, który jest podstawą porównania i gwarantuje porównywalność opisów prowadzonych na materiale pochodzącym z różnych języków – może to być „element” semantyczny, metodologiczny, a nawet wspólny wariant języka (standardowy, określany jako potoczny, obiegowy, najpowszechniejszy) (zob.: Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2011: 232).

2.3 Podstawowe pojęcia dla opisu JOS w ramach etnolingwistyki kognitywnej

2.3.1 Stereotyp

Stereotyp jest składnikiem, fragmentem, na stałe wpisanym elementem JOS, „obrazem w głowie” (według określenia W. Lippmanna) – to „wyobrażenie przedmiotu uformowane w pewnej społecznej ramie doświadczeniowej i określające, czym przedmiot jest, jak wygląda, jak działa, jak jest traktowany przez człowieka itp. (Putnam)”, zarazem to „wyrażenie utrwalone w języku, dostępne poprzez język i przynależne do wspólnotowej wiedzy o świecie” (Bartmiński 1996: 9).

Stereotypy na gruncie etnolingwistyki – jak podkreśla J. Bartmiński – są wyobrażeniami nie tylko ludzi, ale również rzeczy, zjawisk, sytuacji, zachowań itp., motywowanymi przez obiektywne właściwości przedmiotów i czynniki subiektywne (psychospołeczne) (zob.: Bartmiński 1998a: 65). Jerzy Bartmiński i Jolanta Panasiuk traktują stereotyp „jako pewną szczególną podklasę pojęć, mianowicie pojęć potocznych, które są silnie zabarwione podmiotowo, swoiście wewnętrznie zorganizowane i wchodzą w skład językowo-kulturowego obrazu świata danej wspólnoty komunikatywnej” (Bartmiński, Panasiuk 1993/2001/2014: 373). Stereotyp ma walor poznawczy i wartościujący, a jego funkcje psychospołeczne traktuje się jako wtórne (por.: Bartmiński 2008: 25). Można go badać jako ustabilizowane połączenie semantyczne i / lub formalne, bowiem stereotypizacja obejmuje zarówno płaszczyznę semantyczną (mentalną), jak i formalną (językową) (zob.: Bartmiński 1998a: 64). Wojciech Chlebda tak charakteryzowany stereotyp nazywa „lingwomentalnym” i utożsamia go ze strukturą mentalną, utrwaloną w świadomości ludzkiej poprzez znak językowy (zob.: Chlebda 1998: 32).

Wykładnikami stereotypizacji (stopnia utrwalenia cech) są: 1) powtarzalność charakterystyki przedmiotu w różnych wypowiedziach (co daje się zbadać statystycznie), 2) utrwalenie tej charakterystyki w języku – w znaczeniach słów (co można zbadać poprzez analizę wyrazów pochodnych (derywatów), metafor, frazeologii, przysłów oraz reguł konstruowania spójnego semantycznie tekstu), 3) teksty kliszowane (utrwalone i reprodukowane w aktach komunikacji) tj. teksty folkloru (czy też folklorów: regionalnych, środowiskowych, zawodowych) (zob.: Bartmiński, Panasiuk 1993/2001/2014: 381).

2.3.2 Definicja kognitywna

To typ opisu znaczenia⁵⁰ zastosowany w etnolingwistycznym *Słowniku ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, założenia którego we wstępie do słownika nakreślił Jerzy Bartmiński (1980). Słownik ten badacz nazwał „swego rodzaju «manifestem programowym» lubelskiej etnolingwistyki”, ustalającym „podstawowe pojęcia oraz cel i metody pracy” (Bartmiński 2002: 31, por.: 2004: 12). W sposób systematyczny, na szerszą skalę, dany typ opisu wykorzystywany jest przez autorów lubelskiego etnolingwistycznego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (dalej: SSiSL) (Bartmiński 1996–2017). Z powodzeniem jest stosowany do opisu pojęć nie tylko na gruncie języka ludowego, ale również języka ogólnego i kultury ogólnonarodowej (por. zastosowanie definicji kognitywnej m.in. w opisie pojęć na gruncie języka ogólnego i ogólnonarodowej kultury polskiej: *DOMU* (Żywicka 2007), *MATKI* (Bartmiński 1998a), *RODZINY* (Bielińska-Gardziel 2009), *ROSJANINA* (Bartmiński, Lappo, Majer-Baranowska 2002), *RÓWNOŚCI* (Bartmiński, Żuk 2009), *DEMOKRACJI* (Grzeszczak 2009), *TEKSTU* (Niebrzegowska-Bartmińska 2007), jak również międzyjęzykowe i międzykulturowe opisy pojęć – „nazw wartości”, m.in. w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* pod redakcją naukową Jerzego Bartmińskiego (2015–2019), o którym dalej i w książce Moniki Grzeszczak (2015), będącej porównawczą analizą pojęcia *DEMOKRACJI* w języku polskim i niemieckim.

Założenia zaproponowanej przez Jerzego Bartmińskiego „definicji kognitywnej”⁵¹ autor sformułował w artykule *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa* (1988a). To typ definicji, która – według lubelskiego językoznawcy – „za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” (Bartmiński 1988a: 169–170). Definiowaniu podlega „«przedmiot mentalny» w całym bogactwie jego charakterystyki utrwalonej w językowym obrazie świata. Ten «przedmiot mentalny» jest projekcją,

⁵⁰ Warto w tym miejscu przypomnieć, iż J. Barmiński przyjmuje „konceptję znaczenia słowa jako pośrednika między znakiem i przedmiotem, a więc jako składnika triady semiotycznej, a nie układu tylko bilateralnego” (Bartmiński 1986: 18). Znaczenia są według badacza „składnikami językowego obrazu świata utrwalonego w kulturze”, to mentalne przedmioty, które do przedmiotów rzeczywistych pozostają w relacji interpretowania lub projektowania (zob.: ibidem).

⁵¹ Założenia nawiązujące do prac Anny Wierzbickiej (m.in. *Lexicography and conceptual analysis*, 1985).

a nie odbiciem, niezależnie od tego, że zwykle istnieje możliwość porównywania go (i stwierdzania podobieństw) z przedmiotem rzeczywistym, dostępnym doświadczeniu empirycznemu” (Bartmiński 1988a: 170). W definicji tej (tak, jak jest to praktykowane w słowniku SSiSL) definiowaniu nie podlega więc ani wyraz, ani odpowiadający mu realny przedmiot, ale semantyczny korelat stojący pomiędzy wyrazem a przedmiotem – społeczne wyobrażenie przedmiotów. Owe wyobrażenia są dostępne poprzez dane systemowe i tekstowe, a także zapisy wierzeń i opisy zachowań, mają charakter stereotypowy i najczęściej symboliczny (zob.: Bartmiński 1996: 14).

Dana metoda definiowania – jak stwierdzają J. Bartmiński i G. Żuk – „nawiązuje do założeń semantyki kognitywnej i pozwala ująć całe bogactwo semantyczne słowa, jego miejsce w polu leksykalno-semantycznym oraz w całej sieci relacji konceptualnych” (Bartmiński, Żuk 2009: 48). Renata Grzegorzczkowska podkreśla, że „Niewątpliwą wartością kognitywizmu jest ściśle powiązanie zjawisk językowych z problematyką antropologiczną, a więc ujęcie języka jako części mechanizmu poznawczego człowieka i jako formy tworzenia kultury. Struktura semantyczna języka odbija strukturę umysłu, kategoryzacja świata dokonuje się przez schematyzację i typizację, zjawiska ujmowane są za pomocą wyobrażeń mających swe źródła w biologicznej kondycji człowieka” (Grzegorzczkowska 2001: 86). Zalety definicji kognitywnej, jako narzędzia w rekonstrukcji JOS dostrzega Krystyna Waszakowa, która pisze, że uwzględnienie wszystkich (nawet bardzo różnych, różnie wartościowanych i motywowanych) cech składających się na całość określonego pojęcia możliwe jest właśnie w danym typie opisu (zob.: Waszakowa 2009: 58).

Model definicji kognitywnej różni się od modelu klasycznej definicji taksonomicznej, który ogranicza opis znaczenia do podania *genus proximum* (rodzaj nadrzędny), który określa wstępną kategoryzację i przypisuje „przedmiot” do jakiejś nadrzędnej kategorii oraz *differentia specifica* (różnica gatunkowa), która odpowiada zespołowi cech „koniecznych i wystarczających”⁵² (zob.: Bartmiński 1988a: 172; 1993c: 7; por.: 1984: 17, 39–40). Definicja kognitywna w opisie nie ogranicza liczby cech w definiensie do koniecznych i wystarczających, co sprawia, że jest bardziej rozbudowana. W definicji tej dąży się do wydobycia zestawu „wszystkich cech obiektu relewantnych dla funkcjonowania przedmiotu i jego nazwy w kulturze i w języku” (Bartmiński 1993c: 7; por.: 1984: 40–41). Zdaniem J. Bartmińskiego: „Redukcja

⁵² Jak wyjaśnia Jurij Apresjan [1972]: „cechy „konieczne” służą odróżnianiu, a cechy „wystarczające” – utożsamianiu definiowanego znaczenia i znaczeń zbliżonych do niego” (cyt za: Bartmiński 1984: 18).

w definiensie ilości cech charakterystycznych do niewielkiej ilości cech uznanych za wystarczające dla taksonomii nie tylko nie jest potrzebna, lecz wręcz wydaje się niedopuszczalna z punktu widzenia lingwisty. Zubaża bowiem arbitralnie treść znaczeniową hasła” (Bartmiński 1980: 25–26). Definicja kognitywna zmierza do „podmiotowego odtworzenia językowo-kulturowego portretu przedmiotu hasłowego, a więc pokazuje jak ten przedmiot jest widziany przez nosiciela danej kultury” (Bartmiński 1993c: 7). W modelu definicji kognitywnej podmiotowa rekonstrukcja traktuje znaczenie nie jako byt obiektywny i abstrakcyjny, ale jako subiektywny, a opis znaczenia jako zrelatywizowany do człowieka, konkretnej wspólnoty komunikatywnej, do której należy (zob.: Bartmiński 1993b: 169; 2008c: 25). Obiektywizm opisu znaczenia można uznać natomiast w tym sensie, że odwzorowuje świadomość i wiedzę kolektywną (zob.: Bartmiński 2015: 21).

Opis znaczenia zawarty w definicji kognitywnej odpowiada zatem nie tyle na pytanie „co oznacza słowo”, ile jest tożsamy z udzieleniem odpowiedzi na pytanie: „co ludzie [nosiciele danej kultury – A.S.] rozumieją pod określonymi słowami, jakie treści (cechy, wartości) mają na myśli, tworząc sobie mentalne wyobrażenie przedmiotu” (Bartmiński 2000: 25). Ponadto to „ile, jakie i jak ustruktrowane cechy definicyjne znajdują się w eksplikacji nie jest arbitralną decyzją leksykografa, lecz wynika z charakteru badanego materiału” (Bartmiński 1993c: 7; por.: 1988a: 177).

Ze względu na swój charakter poznawczy („kognitywny” od łac. *cognosco* ‘poznaję’) (zob.: Bartmiński 1988a: 169) w przeciwieństwie do definicji o charakterze scjentyistycznym (które posługują się wiedzą i terminologią naukową) operuje w objaśnieniach elementami „subiektywnej wiedzy użytkownika języka, a więc wiedzy potocznej, «naiwnej», zdroworozsądkowej” (Bartmiński 1993b: 271) oraz jako metajęzyk opisu wykorzystuje dostosowaną do danego typu wiedzy polszczyznę ogólną w jej wariacie potocznym, rezygnując z operowania terminami książkowymi, naukowymi (zob.: Bartmiński 1988a: 177). Dostosowanie treści definicji do wiedzy potocznej, a więc zachowanie adekwatności treściowej jest realizowane na drodze analizy słowa na tle systemu językowego oraz w zapisanych tekstach badanego języka, poprzez wywiady z użytkownikami tego języka (którzy podają np. swoje definicje hasła), wykorzystanie materiałów socjologicznych i etnograficznych, które informują o możliwościach zastosowania danego przedmiotu w kulturze lub o zachowaniach kulturowych nosicieli języka wobec tego przedmiotu (zob.: Bartmiński 1988a: 177).

Przedmiotem opisu definicji kognitywnej jest przedmiot typowy (wyobrażenie przedmiotu typowego), któremu „przypisuje się nie tylko cechy istotne (które przysługują wszystkim okazom klasy), lecz także cechy właściwe tylko najbardziej reprezentatywnym (a więc tylko niektórym) okazom” (Bartmiński 2006c: 82). Do jego zrekonstruowania prowadzi wybranie spośród wszystkich cech przypisywanych przedmiotowi w tekstach jedynie „cech stereotypowych”, ustabilizowanych, które wejdą do definicji (zob.: Bartmiński 1988a: 181). Jednym z kryteriów stereotypowości, jak już było zaznaczone, jest jej powtarzalność. Na potrzeby definicji kognitywnej przyjmuje się – nazwaną przez Jerzego Bartmińskiego – „zasadę certyfikacji” wszystkich cech uznanych za definicyjne (zasada sformułowana w ślad za postulatami Anny Wierzbickiej w pracy *Lexicography and Conceptual Analysis* (1985) (zob.: Bartmiński 2015: 21). Do definicji, bowiem, włączane powinny być te cechy, na funkcjonalność których istnieją „dowody językowe” (pojęcie wprowadzone przez A. Wierzbicką), a więc znaczenia poboczne i metaforyczne, etymologiczne, utrwalone w derywatach, utartych połączeniach wyrazowych, frazeologizmach, charakterystyki wyrażane w tekstach kliszowanych (np. przysłowia) i tekstach indywidualnych (zob.: Bartmiński 2010; 2015: 21; 2014b: 110).

W definicji kognitywnej, jednostką służącą do prezentacji treści znaczeniowej hasła (definiensem czy eksplikanssem) jest stereotypowy „sąd o przedmiocie”, który ma kształt zdania lub jego tekstowego ekwiwalentu. Sądy te są łączone na zasadzie koniunkcji cech (zob.: Bartmiński 1980: 26; 1988a: 178; 2005b: 261) i w definicji układane w podkategorie zwane fasetami⁵³. Faseta to zatem „wiązka sądów składających się na eksplikację, a zdających sprawę z cech przedmiotu hasłowego” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 215), „pozwala odtwarzać kognitywną strukturę znaczenia” (Bartmiński 2000: 26). Fasety są odkrywane na drodze analizy materiału. Dobór i układ faset, który z jednej strony pełni funkcję porządkującą zgromadzony materiał analityczny, ma oddawać doświadczenia „prostego” człowieka, sposób myślenia, świadomość językową użytkowników badanego języka i badanej kultury (por.: Bartmiński 1990/1999/2004: 113).

⁵³ Termin przyjęty za Anną Wierzbicką: *Lexicography and Conceptual Analysis* (1985). Dla badaczki *faset* służy do „nazwania jednorodnych zespołów cech przypisywanych przedmiotowi w eksplikacji” (Bartmiński 1990/1999/2004: 113).

Definicja kognitywna, ma charakter narracyjny. Jest narracją o przedmiocie hasłowym na trzech poziomach⁵⁴: bazuje na tekstach szczegółowych, schematyzuje je w postaci uogólnionych statycznych i dynamicznych motywów standardowych („motywów stereotypowych”) jako ”minimalnych kontekstów diagnostycznych” w formie zdań i z tych motywów buduje zbiorczą eksplikację znaczenia, która odtwarza wiedzę badanego środowiska na temat przedmiotu hasłowego, ale jednocześnie sposób strukturywania tej wiedzy przez dane środowisko. Z tego względu jest narracją wspólnotową (zob.: Bartmiński 2013a: 170; 2014b: 111; por.: Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 74; zob.: Niebrzegowska-Bartmińska 2018). Zdania definiujące w definicji kognitywnej dają się łączyć w logiczne sekwencje i przyjmują kształt „regularnego” tekstu, w którym można określić zasady następstwa czasowego, przyczynowo-skutkowego, opozycje część – całość lub logiczną implikację (Bartmiński 2013a: 170). Każda definicja – jak pisze J. Bartmiński – a definicja kognitywna szczególnie jest tekstem kultury – tekstem, który „ma szczególną doniosłość kulturową, przenosi coś, co jest «dobrem zbiorowym, zachowywanym, przekazywanym i wzbogacanym przez kolejne pokolenia», «realizuje pewien społecznie utrwalony wzorzec». Teksty kultury uczestniczą w podtrzymywaniu i kształtowaniu norm i konwencji składających się na mentalny (świadomościowy) wymiar kultury, mają zdolność oddziaływania na wyobraźnię i emocje, jako teksty «kulturowe» stają się nośnikami pewnych idei” (Bartmiński 2014b: 100). Definicja kognitywna jest – jak w innym miejscu stwierdza badacz – tekstem kultury z trzech względów: zawiera zapis społecznie zakorzenionej wiedzy o obiektach, człowieku i zjawiskach; zawiera zapis przekonań i wierzeń przyjmowanych przez mówiących w odniesieniu do świata i człowieka; odnosi się do norm i wartości podzielanych przez podmiot mówiący (Bartmiński 2013a: 174).

2.3.3 Profilowanie. Profil

We współczesnym językoznaństwie „znane są” dwie koncepcje profilowania. Jedna wywodząca się z kognitywizmu amerykańskiego, sformułowana przez Ronalda Langackera [1995] i druga zaproponowana przez Jerzego Bartmińskiego (m.in.:

⁵⁴ Poziomy te wymienia J. Bartmiński: „I – szczegółowy (w cytatach dokumentujących użycie słowa, poziom „eksperiencera”), II – uogólniający (w zdaniach definicyjnych utrwalających stereotypowe sądy o przedmiocie, poziom „konceptualizatora”), III – autorski (na poziomie instancji nadawczej, poziom „lokutora”)” (Bartmiński 2014b: 99).

Bartmiński 1993c, 1993b) w ramach lingwistyki antropologiczno-kulturowej o nachyleniu kognitywnym (etnolingwistyki kognitywnej). Porównania obu koncepcji dokonuje Urszula Majer-Baranowska (2004), wcześniej podjęli się go Renata Grzegorzczak (1998) i Zbysław Muszyński (1998). W tym miejscu skupiam uwagę na pojęciu profilowania i powstałego w jego wyniku – profilu obrazu przedmiotu, wypracowanych na gruncie analiz etnolingwistycznych.

Profilowanie i profile są ściśle związane z pojęciem językowego obrazu świata i jego rekonstrukcją. Znajdują się w centrum całego zespołu pojęć istotnych w wyłanianiu profili: punktu widzenia, fasety, ramy doświadczeniowej⁵⁵ i sceny⁵⁶, podporządkowanych ogólnemu pojęciu językowego obrazu świata (zob.: Niebrzegowska-Bartmińska 2015: 32; por.: Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 212–213; Bartmiński 2006c : 84).

Punktem wyjścia dla koncepcji profilowania zaproponowanej przez Jerzego Bartmińskiego było, jak pisze Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, przyjęcie rozszerzonej wersji rozumienia znaczenia słowa i zastosowanie „definicji kognitywnej do opisu tak pojmowanego znaczenia (semantycznego korelatu, stojącego między nazwą a rzeczywistością)” (Niebrzegowska-Bartmińska 2015: 31). Znaczenie przyjęto rozumieć jako strukturę nieograniczoną jedynie do cech „koniecznych” i „wystarczających”, lecz otwartą, zawierającą zestaw wszystkich utrwalonych cech przedmiotu (zob.: Bartmiński 1984: 40; 1988a: 172; Bartmiński, Tokarski 1993: 49), tak więc „uwzględniającą nie tylko wąsko rozumiane leksykalne znaczenie słowa, lecz również bogatą sferę jego konotacji semantycznych” (Bartmiński, Tokarski 1986: 72). J. Bartmiński w zakres treści znaczeniowej słowa włącza „zarówno cechy «kryterialne», jak i charakterystyczne (...), a na etapie analizy konkretnych tekstów – po prostu cechy poświadczone (które przy bliższym rozpoznaniu mogą okazać

⁵⁵ Pojęcie ramy doświadczeniowej w pracy J. Bartmińskiego i S. Niebrzegowskiej (traktowane szerzej niż pojęcie ramy postrzeżeniowej u R. Langackera (1995)) zawiera w sobie „nie tylko to, co jest postrzegane wzrokowo i konceptualizowane w akcie poznawczym, lecz dodatkowo także to, co jest kulturowo utrwalone na zasadzie zrytualizowanych zachowań, wierzeń, emocji, wartościowań itp., a także – od innej strony patrząc – to wszystko, co do aktualnego doświadczenia jest wnoszone z pamięci indywidualnej i społecznej. Rama postrzeżeniowa, rama poznawcza, rama semantyczna – są su bramami ramy doświadczeniowej” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 213). Takie szerokie traktowanie ramy doświadczeniowej pozwala „uchwycić wewnętrzną dyferencjację zależną od różnych kodów, stylów i gatunków mowy” (ibidem).

⁵⁶ „Scena jest tym elementem, który zawiera zaktualizowane składniki bazy zawartej w ramie doświadczeniowej. Organizatorem i interpretatorem sceny jest człowiek” (Niebrzegowska-Bartmińska 2015: 33, por.: Bartmiński 2006c: 84).

się jednostkowymi, okazjonalnymi, wręcz przypadkowymi)” (Bartmiński 1988a: 170).

Zgodnie z koncepcją J. Bartmińskiego profilowanie przedmiotu (pojęcia) to:

właściwość utrwalonego jego wyobrażenia (stereotypu), który polega z jednej strony na swoistym doborze i ustrukturuwaniu aspektów, w jakich ujmowany jest przedmiot, z drugiej zaś – zależy od typu odnoszących się do tych aspektów konkretnych charakterystyk jakościowych. Jedne i drugie pozostają w związku z czynnikami należącymi do bazy poznawczej i kulturowej języka: przyjętym przez podmiot mówiący punktem widzenia, rodzajem wiedzy o świecie, typem racjonalności, systemem wzorców i wartości” (Bartmiński 1993c: 15).

Profilowanie zachodzi „w obrębie zespołu cech niesprzecznych, ale orzekanych z odmiennych punktów widzenia, w pewien sposób uzupełniających się” (Bartmiński 1993c: 11). W koncepcji etnolingwistycznej „profilowanie dotyczy pojęcia, a termin «przedmiot» pojawia się tam zamiennie z terminem «pojęcie»” (Muszyński 1998: 21).

Profilowanie w definicji Jerzego Bartmińskiego i Stanisławy Niebrzegowskiej jest „subiektywną (tj. mającą swój podmiot) operacją językowo–pojęciową, polegającą na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych aspektach (podkategoriach, fasetach)⁵⁷, takich jak np. pochodzenie, cechy, wygląd, funkcje, zdarzenia, przeżycia, itp., w ramach pewnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 212). Jest operacją podmiotową, bowiem zawsze jest ktoś, kto tej operacji dokonuje (zob.: Bartmiński 1990/1999/2004: 103), „z przyjętego punktu widzenia, z określoną intencją, w imię założonych celów” (Bartmiński 2006c: 85).

Punktem odniesienia dla profilowania i profili jest bazowe wyobrażenie przedmiotu – „bazowy zespół cech” (który tworzą charakterystyki, odtwarzane ze wszystkich lub wyłącznie wybranego typu danych (systemu, ankiety, tekstów)), a samo profilowanie jest niejako jego derywacją (zob.: Niebrzegowska-Bartmińska 2015: 37–38). Jak stwierdzili J. Bartmiński i S. Niebrzegowska „różne profile nie są różnymi znaczeniami, są sposobami organizacji treści semantycznej wewnątrz znaczeń. Są tworzone na zasadzie derywacji wychodzącej od bazowego zespołu cech semantycznych w obrębie znaczenia – otwartego zespołu cech” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 220; por.: Bartmiński 1993c: 8).

⁵⁷ J. Bartmiński i S. Niebrzegowska akcentują, iż terminy: „aspekt”, „podkategoria”, „faseta” są często używane zamiennie. Mimo to, że znaczą one mniej więcej to samo, etnolingwiści twierdzą, że: „miałoby sens ich rozpodobnienie, np. mówienie o aspekcie w odniesieniu do obrazu przedmiotu hasłowego, mówienie o fasecie jako wiążące sądów składających się na eksplikację, a zdających sprawę z cech przedmiotu hasłowego” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 215).

Wyobrażenie bazowe Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska ujmuje jako „podstawowy zespół cech rekonstruowanej jednostki (słowa, pojęcia, konceptu, stereotypu, wyobrażenia), obejmujący pozytywne cechy obligatoryjne i zespół ram do wypełnienia alternatywnymi treściami w dyskursach” (Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 77). Wyobrażenie bazowe należy do „wspólnej bazy kulturowej” (*cultural common ground*) w rozumieniu przyjętym przez Teuna A. van Dijka, która w ramach danej kultury jest niekwestionowana, zdroworozsądkowa i nieideologiczna. Jej częścią „są ogólne normy i wartości podzielane przez wszystkich przedstawicieli danej kultury”⁵⁸. Wspólna baza kulturowa, traktowana jako „podstawa wszelkiej wiedzy, wewnątrz- i międzygrupowej”, jest punktem wyjścia dla ideologii i wyspecjalizowanych dyskursów, które się na niej opierają (zob.: van Dijk 2003: 9) i na gruncie których zachodzi operacja profilowania pojęcia.

„Zróżnicowanie konotacji (cech przypisywanych przedmiotowi i utrwalonych w znaczeniu wyrażen) wyrażen (...) – przy zachowaniu ich niezmiennych denotacji” (choć różnie definiowane wciąż odnosi się do tego samego przedmiotu rzeczywistego) – jak pisze J. Bartmiński – nie daje podstaw do mówienia o różnych znaczeniach (różnych „przedmiotach mentalnych”), bowiem nie są to różnice wykluczających się obiektywnych charakterystyk przedmiotu, a jedynie zróżnicowanie subiektywnej konceptualizacji tego przedmiotu (Bartmiński 1993c: 11; 1993b: 271–272).

Profilowanie jest sekwencją ściśle powiązanych ze sobą operacji na trzech poziomach i obejmuje: 1) wstępną kategoryzację przedmiotu, 2) dobór aspektów (faset), które odpowiadają dokonanej kategoryzacji, 3) jakościowe charakterystyki przedmiotu w ramach przyjętych faset (aspektów) (zob.: Bartmiński 1993b: 270; Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 217; por.: Bartmiński 1993c: 10).

W wyniku procesu profilowania powstaje więc profil, który jest pewnym wyspecyfikowanym wariantem wyobrażenia bazowego przedmiotu hasłowego, zrelatywizowanym podmiotowo (zob.: Bartmiński 1993b: 272). Profil zawsze powstaje w pewnej perspektywie interpretacyjnej⁵⁹ (termin wprowadzony przez Jerzego Bartmińskiego), z jakiegoś przyjętego przez podmiot punktu widzenia (por.: Bartmiński

⁵⁸ Do tak rozumianej wspólnej bazy kulturowej nie należą – co akcentują J. Bartmiński i G. Żuk – indywidualne koncepcje autorskie (zob.: Bartmiński, Żuk 2009: 49).

⁵⁹ Perspektywa interpretacyjna rozumiana jest jako „zespół właściwości struktury semantycznej słów, skorelowany z punktem widzenia i będący, przynajmniej w pewnym zakresie, jego rezultatem. Identyfikując te właściwości, odbiorca wypowiedzi dochodzi do rozpoznania przyjętego punktu widzenia” (Bartmiński 1990/1999/2004: 106).

1993b: 270; 1990/1999/2004: 112). Profil kształtowany jest przez „dobór faset, ich uporządkowanie według reguł implikacji, ich wypełnienie treścią stosownie do przyjętej wiedzy o świecie”, jest „zarazem wariantem kreowanym przez jakiś czynnik dominujący, dominantę” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 217).

Podstawą materiałową dla profilowania mogą być „same teksty (...) lub też wszystkie typy danych łącznie (system–ankieta–tekst) – ze świadomością, że wyspecyfikowane obrazy (profile) ujawniają się w użyciu języka, w tekstach (w dyskursach), w których do głosu dochodzą zarówno reguły systemowe, jak i konwencje społeczne” (Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 90). Wykładnikami profilowania pojęć mogą być: nazwy przedmiotu, kategoryzacja (wybór kategorii nadrzędnej – hiperonimu), kolekcje, opozycje, różna struktura fasetowa lub inne wypełnienie leksykalno–semantyczne jednej z faset istotnej w charakterystyce przedmiotu (zob.: Niebrzegowska-Bartmińska 2015: 39; Brzozowska 1998: 249).

Koncepcja profilowania ma zastosowanie w analizie semantycznej także nazw własnych (por. m.in.: polskojęzyczne prace z zakresu profilowania, w których przedmiot analiz stanowiły nazwy własne: Europa (Żuk 2010b; Bartmiński, Chlebda 2013), Niemiec (Bartmiński 1994, 1998b), Rosjanin (Bartmiński, Lappo, Majer-Baranowska 2002)). Tradycyjnie przyjmuje się, że nazwy własne nie mają znaczenia, a jedynie oznaczają, towarzyszy im jednak „korelat semantyczny”, który może być na różne sposoby profilowany (mówienie o przedmiocie (o X-ie), w zależności od postawy i intencji mówiącego, może koncentrować się na różnych jego aspektach) (zob.: Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 218). Według J. Bartmińskiego, profilowanie „pozwała uwzględniać i pokazywać w opisie języka zarówno elementy stałe, stereotypowe, jak zmienne, wynikające z przystosowania bazowego stereotypu do zmiennych okoliczności i intencji (także systemu wartości) nadawcy” i z tego względu – jak ocenia lubelski badacz – może ono „stanowić przydatne narzędzie dla studiów porównawczych, obejmujących różne warianty języka, różne dyskursy i różne języki” (Bartmiński 2006c: 85, por.: 2008c: 28).

2.3.4 Punkt widzenia i perspektywa

Kategorię punktu widzenia J. Bartmiński rozumie jako „czynnik podmiotowo-kulturowy decydujący o sposobie mówienia o przedmiocie, w tym m.in. o kategoryzacji przedmiotu, o wyborze podstawy onomazjologicznej przy tworzeniu jego nazwy,

o wyborze cech, które są o przedmiocie orzekane w konkretnych wypowiedziach i utrwalone w znaczeniu. Przyjęty przez podmiot mówiący jakiś punkt widzenia funkcjonuje więc jako zespół dyrektyw kształtujących treść i strukturę treści słów i całych wypowiedzi, dających też podstawę do identyfikacji gatunków mowy i stylów językowych” (Bartmiński 1990/1999/2004: 105). Można przyjąć, że punkt widzenia różnicuje znaczenia słowa. Wybór kategorii, którego dokonuje niesie za sobą dalekosiężne skutki. Od tego wyboru „zależy, jakie cechy treściowe będą kandydować w definiensie do roli cech charakterystycznych i jaką kategorię poznawczą będą reprezentować, ostatecznie więc – jaką «hipotezę na temat struktury kognitywnej pojęcia» (sformułowanie A. Wierzbickiej, 1985) zaproponuje definicja” (Bartmiński 1990/1999/2004: 111). Jako przykład niech posłuży analiza pojęcia *Niemiec*, przeprowadzona przez J. Bartmińskiego. Z punktu widzenia (PW) prostego człowieka, Niemiec kategoryzowany jest jako „obcy”, z PW uformowanego w kulturze sarmackiej szlachcica – jako „pludrak”, z PW polskiego patrioty broniącego zagrożonej przez sąsiadów niepodległości narodowej – zaborca i wróg, z PW ofiary przemocy militarnej – hitlerowiec, zbrodniarz, z PW młodego inteligenta szukającego dla siebie miejsca we współczesnym świecie – jako Europejczyk (zob.: Bartmiński 1998b: 227–231).

Badacze nurtu lingwistyki antropologiczno-kulturowej kategorię punktu widzenia uznają za „czynnik podmiotowy, od którego zależy kształt językowego obrazu świata i sposób jego profilowania w dyskursie” (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2004: 323). Punkt widzenia jest zawsze czyjś. O ile w tekstach artystycznych eksponowane jest indywidualne postrzeganie świata, o tyle na gruncie dyskursu publicznego podmiot mówiący ulega uogólnieniu, jest postrzegany jako reprezentant jakiejś grupy osób, czy danej społeczności. Jerzy Bartmiński i Stanisłavia Niebrzegowska-Bartmińska wyróżniają najczęściej przywoływane uogólnione podmioty punktu widzenia we współczesnym dyskursie publicznym (które wymieniam tutaj wybiórczo): naród (w punktach widzenia: polskim, rosyjskim itp.), wspólnota narodowa (PW europejski), grupa wyróżniona ze względu na płeć (PW kobiety, mężczyźni), grupa wiekowa (PW dziecięcy, dorosłych, młodego człowieka), grupa społeczna, środowiskowa (PW studencki, szlachecki), grupa zawodowa (PW chłopski, sędziowski, zwykłego kierowcy), wyznawcy określonej ideologii (PW zachodni i wschodni, konserwatywny). Punkt widzenia może być też przypisany konkretnej dyscyplinie naukowej, nawet instytucji. Nie oznacza to jednak, że subiekt osobowy jest eliminowany, lecz jedynie w procesie profilowania pojęć przesunięty na pozycję

niewidoczną (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2004: 341–343). O specyfice różnych podmiotowych obrazów świata, np. dziecięcego, potocznego czy ludowego może decydować fakt, że pewne punkty widzenia mogą współistnieć, a nawet ze sobą harmonijnie współdziałać (zob.: Bartmiński 1990/1999/2004: 112).

Punkt widzenia, będąc czynnikiem decydującym o sposobie wstępnej kategoryzacji przedmiotu – na co już zwrócono wcześniej uwagę – „kształtuje perspektywę, w jakiej ukazany jest przedmiot w językowym obrazie świata” (ibidem). Perspektywa zatem „to zespół właściwości struktury semantycznej słów, skorelowany z punktem widzenia i będący, przynajmniej w pewnym zakresie, jego rezultatem. Identyfikując te właściwości, odbiorca wypowiedzi dochodzi do rozpoznania przyjętego punktu widzenia” (ibidem: 106). Ten zespół właściwości struktury semantycznej słów, to jak wyjaśnia J. Bartmiński, po pierwsze – zespół „aspektów” przedmiotu, które są brane pod uwagę przez mówiących w pewnym nieprzypadkowym porządku, układają się w konfiguracje i tworzą profil pojęcia, po drugie – treść orzekana o przedmiocie, oglądanym od określonego aspektu” (ibidem: 112).

2.3.5 Podmiot

Podmiot to ktoś, kto postrzega świat zmysłami, obserwuje, słucha, ogólnie: doświadcza (podmiot doświadczający), konceptualizuje doświadczenie (konceptualizator), ocenia, wypowiada się (*homo lequens*), wchodzi w określone role komunikacyjne (podmiot mówiący: mówca, narrator), działa (agens) (zob.: Bartmiński 2008a: 29; 2008b: 169; Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 76). Rekonstruując obraz świata utrwalony w języku (systemie, tekstach, uzusie), wokół którego skoncentrowane są badania etnolingwistyczne zmierza się jednocześnie do poznania człowieka, który tworzy ten obraz. Językowy obraz nosi „ślady” swego twórcy – ma charakter podmiotowy, co wyraźnie akcentuje się mówiąc o „wizji” świata, która zawsze jest czyjaś. Etnolingwistyka operując pojęciami „człowieka jako podmiotu doświadczającego i konceptualizującego rzeczywistość, łączy badanie systemu językowego jako ponadjednostkowej instytucji, norm społecznych (konwencji) z badaniami uzusu językowego (dyskursu)” (Bartmiński 2008a: 28). Informacji o podmiocie mówiącym dostarcza sama materia języka, można je wydobyć ze „śladów” zawartych w tekstach. Jak wyjaśnia Jerzy Bartmiński: „Istotny komunikacyjnie jest taki

obraz podmiotu, jaki wynika z jakości użytego tworzywa językowego, ze znaczeń słów i konotacji konstrukcji gramatycznych” (ibidem: 29).

2.3.6 Wartości

Wartościami J. Bartmiński nazywa „to, co w świetle języka i kultury ludzie przyjmują za cenne” (Bartmiński 2003: 62). W zgodzie z filozofią potoczną, są to cechy rzeczy, ale też „same rzeczy – w tym też byty pojęciowe, postawy, stany i sytuacje, zachowania funkcjonujące jako «przewodnie idee», będące przedmiotem dążeń, chęci posiadania, motywujące postawy i zachowania ludzi, także inspirujące ich do działania” (ibidem). Wartości⁶⁰ stanowią nieodłączny, relewantny składnik języka i językowego obrazu świata. Język zatem traktowany jest jako nośnik, źródło informacji o wartościach, które są „utrwalone i «zmagazynowane» w języku, w znaczeniach słów, przyporządkowane – mówiąc ogólniej – jednostkom języka i całym konstrukcjom językowym” (Bartmiński 1991: 198). Jerzy Bartmiński podkreśla, że nie wszystko w języku w równym stopniu nosi nacechowanie aksjologiczne, ale wartości w języku stale są jakoś obecne (zob.: Bartmiński 2003: 64). Językowy obraz świata z kolei jest „zależny (wywodliwy, pochodny) od założonego, w sposób jawny lub ukryty, systemu wartości” (ibidem: 63). Wartości stanowią czynnik sterujący JOS. Jako „związane z punktem widzenia i perspektywą oglądu świata (...) są czynnikiem sterującym konstruowaniem wizji rzeczywistości przez subiekt doświadczający (*eksperiensera*) i konceptualizujący, tj. przez wspólnotę nosicieli języka lub twórczą jednostkę, a w kolejności stanowią czynnik integrujący elementy obrazu świata utrwalonego w tradycji i mającego obieg społeczny. W efekcie wartości konstytuują kulturową i społeczną tożsamość nosiciela języka” (ibidem: 63).

Wartości (tzw. „nazwy wartości”) podejmowane są w szeroko zakrojonych badaniach porównawczych obejmujących różne języki europejskie, mających na celu rekonstrukcję i porównanie znaczenia nazw wartości wspólnotowych w różnych językach i kulturach. Wokół tak zakrojonych badań koncentrują się m.in. opracowania zgromadzone w następujących pozycjach aksjologicznych, przygotowanych przez zespół etnolingwistów lubelskich we współpracy z badaczami z kilku ośrodków krajowych i zagranicznych: *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich,*

⁶⁰ Szczegółowo na temat wartości zob. monografię Jerzego Bartmińskiego: *Polskie wartości w europejskiej aksjosferze* (2014).

pod red. Jerzego Bartmińskiego (1993d); *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 1*, pod red. Macieja Abramowicza, Jerzego Bartmińskiego i Iwony Bielińskiej-Gardziel (2012); *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 2, Wokół europejskiej aksjofery*, pod red. Jerzego Bartmińskiego, Iwony Bielińskiej-Gardziel i Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (2014); *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 3, Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, pod red. Iwony Bielińskiej-Gardziel, Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej i Joanny Szadury (2014). Badania w obrębie języków ogólnych i kultur ogólnonarodowych realizowane w ramach międzynarodowego projektu EUROJOS i korzystające z metodologii definicji kognitywnej zaowocowały wydaniem *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* pod redakcją naukową Jerzego Bartmińskiego (2015–2019). Leksykon zawierający międzyjęzykowe i międzykulturowe opisy pojęć – nazw wartości składa się z pięciu tomów: t. 1: *DOM* pod red. Jerzego Bartmińskiego, Iwony Bielińskiej-Gardziel i Beaty Żywickiej, t. 2: *EUROPA*⁶¹ pod red. Wojciecha Chlebdy, t. 3: *PRACA* pod red. Jerzego Bartmińskiego, Małgorzaty Brzozowskiej i Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej, t. 4: *WOLNOŚĆ* pod red. Macieja Abramowicza i Jerzego Bartmińskiego, t. 5: *HONOR*, którego redaktorami są Dejan Ajdaczyć i Petar Sotirov. Metody wypracowane w ramach projektu EUROJOS z powodzeniem dają się wykorzystywać w badaniach porównawczych i opisie dowolnych wycinków rzeczywistości językowego obrazu świata⁶².

⁶¹ DOM i EUROPA są przykładami nazw „nośników wartości” – nazw, które są nosicielami wyjątkowo silnie odczuwanych wartości, przez co w odczuciu zbiorowym same stają się wartościami (zob.: Bartmiński 1991: 198, 203). Nazwy miejsc, jak DOM czy EUROPA oraz inne (także SYBERIA) pozwalają lokalizować użytkowników języka na „mentalnej mapie świata”.

⁶² Należy zaznaczyć, że Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska przedstawiła nowy porównawczy międzynarodowy projekt badawczy, realizowany pod jej kierunkiem w Instytucie Filologii Polskiej UMCS, nad nazwami wartości, określony mianem (ETNO)EUROJOS, w którym postuluje powrót etnolingwistów do badań nad niestandardowymi odmianami języków, nad gwarami w ich powiązaniu z tradycyjną kulturą ludową. Projekt ma na celu badanie ludowego słowiańskiego systemu aksjologicznego, analizę i opis wartości wspólnych dla nosicieli słowiańskiej kultury ludowej w oparciu o założenia metodologiczne lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* i zastosowaną w nim definicję kognitywną (na temat szczegółowych założeń projektu zob.: Niebrzegowska-Bartmińska 2013).

3 SYBERIA w świetle danych systemowych języka polskiego⁶³

3.1 Nazwa Syberia po raz pierwszy w źródłach polskich⁶⁴

Do języka polskiego wyraz *Syberia* trafił z języka rosyjskiego (ros. *Сибирь*). Jako *Sybier* został zarejestrowany w *Diariuszu Wacława Dyamentowskiego* (z lat 1605–1609), który pod datą 11 maja 1608 roku odnotowuje, że: „Bala, Węgrzyna, Berezeńskiego i czwartego, który się do Polski sprzedał, wysłano na Sybier (...)” (Dyamentowski 1901: 131)⁶⁵.

W polszczyźnie XVII wieku, w literaturze staropolskiej upowszechnił się jednak w formie *Sybior*. W kronice wierszowanej *Wojna Chocimska* (po raz pierwszy opublikowanej w 1670 roku) Wacław Potocki, opisując wyprawę polskich oddziałów wojskowych w głąb ziem moskiewskich, podaje: „Minąwszy Moskwę, poszli w głąb tamten świat porąc;/ (...) Już im Białe jezioro w tyle i Sybiory;/ Już minęli ryfejskie śniegiem kryte góry” (Potocki 1880: 147). W innym dziele autora *Poczet herbów*, wydanym w 1696 roku, czytamy: „A te [lisy – uzupełnienie A.S.] że bardzo rzadkie, szacują się droży / Bo ich daleki Sybior, z Sobolami mnoży” (Potocki 1696: 104; por.: LinSJP 1812: 495).

Współcześnie w języku polskim funkcjonują dwie nazwy własne krainy: *Syberia* – forma przyjęta i zaadaptowana w polszczyźnie, służąca za ekwiwalent dla rosyjskiej nazwy geograficznej *Сибирь*⁶⁶ i forma obca – *Sybir*, traktowana jako synonimiczna, potoczna⁶⁷ lub przestarzała⁶⁸ względem pierwszej. Sama forma wyrazu w języku polskim ulegała zmianom. Zmiany te można prześledzić choćby w oparciu o słowniki języka polskiego.

⁶³ Rozdział 3 dysertacji w skróconej i nieco zmienionej wersji ukazał się drukiem w postaci artykułu *Obraz Syberii w świetle danych systemowych języka polskiego* w tomie nr XIX/1 pisma „*Studia Slavica*” (Starzyńska 2015).

⁶⁴ *Słownik staropolski* (SSStp 1981), zawierający słownictwo pojawiające się w tekstach polskich od czasów najstarszych aż do roku 1500, nie notuje haseł: *Syberia*, *Sybir*, *Sybier*, *Sybior*, ani ich derywatów.

⁶⁵ Diariusz ten został wydany dopiero w roku 1901 we Lwowie przez Aleksandra Hirschberga w książce pt. *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII: zbiór materiałów do historii stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III*.

Inne wieści o „Sybierze”, ogólnikowe i spisane najprawdopodobniej z zasłyszania donosi Stanisław Niemojewski w swoim *Pamiętniku* z lat 1606-1608, wydanym także przez Aleksandra Hirschberga w Warszawie w 1899 roku (zob.: Janik 1928: 37).

⁶⁶ Zob.: WSRP Waw 2007: 731.

⁶⁷ „Syberja – z rosyjska i pospolicie Sybir” (Janik 1928: 1).

⁶⁸ Zob. m.in.: Wiś SS 2007: 325; WSWB 2007: 771; SNW 2002: 339; USJP 2006: 1464.

Słownik Samuela Bogumiła Lindego z 1812 roku rejestruje nazwę *Syberya* i podaje jej wariant *Sybior*, zaznaczając, że ta druga forma dopuszczalna jest w utworach literackich⁶⁹ (zob.: LinSJP 1812: 495). Słownik pod redakcją Aleksandra Zdanowicza, wydany w 1861 roku, odnotowuje hasło z pisownią *Syberja* i podaje 'niek. Sybir, prze. Sybior' (SJPZdan 1861: 1605). Ten sam słownik rejestruje również jako oddzielne hasło *Sybir*, uznając już tę nazwę za formę przestarzałą względem *Syberja* (zob.: SJPZdan 1861: 1605). Według *Słownika ortoepicznego* nazwa *Sybir* używana jest w stylu uroczystym (zob.: SO 1937: 481). W późniejszych słownikach wyraz *Sybior* nie pojawia się, natomiast obecne są *Syberia* i *Sybir*. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że we współczesnej polszczyźnie forma *Syberia* postrzegana jest jako nazwa neutralna, z kolei *Sybir* już jako nacechowana pejoratywnie i martyrologicznie.

3.2 Etymologia nazwy Syberia: pochodzenie i jej pierwotne znaczenie według źródeł polskich⁷⁰

Etymologia samego wyrazu pozostaje niejasna. Wiesław Iwanicki, w książce *Syberia bliżej świata*, będącej opowieścią z podróży autora po zauralskich terytoriach Federacji Rosyjskiej, wspartej bogatym materiałem faktograficznym, w kontekście etymologii samej nazwy pisze następująco: „Wydarto już wiele tajemnic wnętrza syberyjskiej ziemi, mapa geologiczna Syberii staje się coraz dokładniejsza, ale nikt jeszcze nie przeprowadził «dowodu prawdy» – jaka jest etymologia słowa Syberia. Chociaż sama nazwa występuje od dawna (Sybir, Siber, Sebur), co najmniej od XIV wieku – m.in. w źródłach arabskich, angielskich i łacińskich – do dziś nie wiadomo co oznacza” (Iwanicki 1994: 53). Autor słusznie zauważa, że nie ma jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o pochodzenie i pierwotne znaczenie słowa. Istnieje jednak wiele hipotez⁷¹ dotyczących pochodzenia nazwy *Syberia* jako części Rosji. Polskie źródła przytaczają ich przynajmniej cztery.

⁶⁹ „używanie to poetom czyli wierszopisom uchodzi” (LinSJP 1812: o).

⁷⁰ Haseł *Syberia* i *Sybir* nie notują dane słowniki etymologiczne języka polskiego: D-K SEJP 2005; D-K SEHJP 2008; BorSEJP 2005.

⁷¹ Zwraca na to uwagę m.in. Jan Grzenia w *Słowniku nazw geograficznych z odmianą i wyrazami pochodnymi*: „Syberia, część Rosji; pochodzenie nazwy nie jest znane, choć istnieje wiele hipotez na ten temat” (Grze SNG 2008: 280).

Za fakt przyjmuje się, że nazwa regionu pochodzi od nazwy miasta *Sibir*, będącego niegdyś stolicą chanatu. Taką informację odnajdziemy w słowniku Samuela Bogumiła Lindego: 'Syberya, Sybior, [od dawnej stolicy rzeczona] kraina, składająca część państwa Moskiewskiego w Azji' (LinSJP 1812: 495), jak również w *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii powszechnej*: 'Syberja (ros. Sybir), płn. część Rosji azjatyckiej, nazwana tak od miasta Sybir' (WIEP 1929: 275). W ten sam sposób pochodzenie nazwy interpretuje Józef Haliczner w *Słowniku geograficznym. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*: 'Syberja, (...), od miasta *Sibir*, stolicy chanatu, którą Jermak z garstką Kozaków, polskich zbiegów i Liwończyków zdobył na chanie Kuczumie 1581. Położenie tego miasta i wywód niepewne; prawdop. leżało ono na miejscu dzisiejszej Tary' (SG 1933: 145). Informacja ta popularyzowana jest również przez współczesne źródła naukowe: 'Nazwa pochodzi zapewne od m. Sibir (Kaszłyk), stolicy chanatu powstałego w XV w. w wyniku rozpadu Złotej Ordy' (WE PWN 2005: 284). *Wielka Encyklopedia PWN* podkreśla fakt, że zakres toponimu *Syberia* zmieniał się wraz z rozwojem kolonizacji rosyjskiej za Uralem⁷².

Z kolei pochodzenie nazwy stolicy *Sibir* zamyka się w sferze hipotez. Wydana w 2. połowie XIX w. *Encyklopedia powszechna* podaje następującą interpretację: 'Syberya – czyli Rosyja azjatycka (...); nazwę swą otrzymała od wyrazu tunguzkiego *Sibur*, oznaczającego błoto' (EP 1867: 419). Podobną informację w *Słowniku nazw geograficznych z odmianą i wyrazami pochodnymi* zamieszcza Jan Grzenia, wskazując na 'mongolskie *sibir* 'błoto, równina'' (Grze SNG 2008: 280). Autor tego słownika dopuszcza jeszcze dwie inne hipotezy pochodzenia analizowanego leksemu, jedną z nich jest: 'rosyjski rzeczownik *siewier* 'północ'' (ibidem). Na związek z tym rzeczownikiem zwraca uwagę także S. B. Linde w cytowanym już słowniku: 'Syberya – Sybior; Ross. Сибирь, (*север* 'północ')', jak również wskazuje na możliwy związek z innym rosyjskim rzeczownikiem: '*северка* 'zimno'' (LinSJP 1812: 495).

⁷² Jak podaje *Wielka Encyklopedia PWN*, po raz pierwszy nazwy tej użył już w roku 1340 arabski geograf Ibn Fadlan alli Umari, jednak „odnosiła się wtedy do obszaru w międzyrzeczu Tobołu i Irtyszu; od końca XVIII w. nazwę *Syberia* stosowano na określenie całego kolonizowanego przez Rosję obszaru Azji Północnej, z wyłączeniem południowej części Dalekiego Wschodu i Turkiestanu (większa część obecnego Kazachstanu), włączonych do Rosji w 2. poł. XIX w.; w ZSRR mianem Syberii określano niemal całą azjatycką część Ros. FSRR, bez jej zachodnich krańców, zaliczanych formalnie do regionu Ural; współczesna regionalizacja ekonomiczna Rosji dzieli tę część państwa na 3 regiony: Syberię Zachodnią, Syberię Wschodnią i rosyjski Daleki Wschód, które nie stanowią całego historycznego obszaru Syberii, tzn. nie obejmują wschodniego Uralu i północnego Kazachstanu, ale obejmują Kraj Nadmorski i Sachalin” (WE PWN 2005: 284).

Aleksander Brückner w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* neguje hipotezę o pochodzeniu nazwy od rosyjskiego *siewier* 'północ' i wysnuwa kolejną. Wiąże nazwę *Syberia* z nazwą plemienia: '*Sybir, Syberja*, z rus. *Sybir*; przewane nie od <siewierzy> 'północy' lecz od Sewerów, Sabirów, ludu na Wschodzie, za Donem, w 5. do 7. wieku nieraz wymienianego' (SEJP 1957: 528). Podobną interpretację odnotowuje w swoim słowniku J. Grzenia, wskazując na wyraz '*Sybir, którym określają się Tatarzy*' (Grze SNG 2008: 280).

Hipotezy etymologiczne, przytoczone za źródłami polskimi, komunikują następujące możliwe cechy Syberii: równinne ukształtowanie terenu, bagnistość, północne położenie, zimno i związek z plemieniem Sewerów, Sabirów.

3.3 Nazwa Syberia w definicjach leksykograficznych XIX–XXI w.

Prześledzenie sposobu definiowania leksemu *Syberia* (i jego synonimu *Sybir*) na przestrzeni XIX–XXI w. spotyka się z pewną ograniczonością, ponieważ wiele słowników języka polskiego nie odnotowuje jego definicji. Wynika to jednak z samej budowy danych słowników, których autorzy zdecydowali się nie uwzględniać nazw własnych, chyba, że poza znaczeniem podstawowym mają one jeszcze znaczenie wtórne i weszły do języka jako wyrazy pospolite. Dotyczy to głównie publikacji wydanych w XX wieku. Jest tak m.in. w słownikach: Adama Kryńskiego, Jana Karłowicza i Władysława Niedźwiedzkiego (SW 1915), Michała Arcta (SIJP 1916), pod redakcją Witolda Doroszewskiego (SJPDor 1966), Mieczysława Szymczaka (SJP Szym 1989), Bogusława Dunaja (SWJP 1996), Mirosława Bańki (ISJP 2000). Nazwy (w oddzielnym artykule hasłowym) nie notuje też słownik pod redakcją Haliny Zgólkowej (PSWP 2003), który z zasady dopuszcza definiowanie nazw własnych.

Do głosu dochodzi powszechna w słownikach ogólnych praktyka automatycznego pomijania nazw własnych. Zdaniem leksykografów, za ich wykluczeniem z hasłowników przemawia argument, iż liczba nazw własnych kilkakrotnie przewyższa liczbę nazw pospolitych, jak również przejęta od logików teza, że nazwy własne nie znaczą, a jedynie oznaczają (zob.: Chlebda 2000a: 247; Chlebda 2008: 271). W związku z czym, jako jednostki oznaczające mogą być opisywane w encyklopediach lub leksykonach, ale jako niemające znaczenia (pozbawione

konotacji) nie mogą być eksplikowane w słownikach językowych (w filologicznych słownikach definicyjnych) (zob.: ibidem). Dane stanowisko traci jednak na aktualności. Postuluje się o umieszczanie nazw własnych w słownikach języka ogólnego. Jak stwierdza Wojciech Chlebda: „Istotne nazwy własne znajdują się całkowicie poza polem opisu leksykografii filologicznej. Tym samym poza polem opisu, a nawet zwykłej obserwacji pozostaje wiele cennego materiału językowego, w tym istotna część naszego językowego obrazu świata” (Chlebda 2000a: 247). Rzecz nie w tym – jak stwierdza W. Chlebda – aby włączać do siatek hasłowych słowników językowych wszystkie nazwy własne, ale chociażby te, które dawno już wykroczyły poza swoje znaczenie czysto toponimiczne czy antroponimiczne, bowiem „szereg onimów pełni w dyskursie nie tylko funkcję wskazująco–identyfikacyjną, ale też opisową i oceniająco–charakteryzującą, stanowiąc werbalizatory pojęć istotnych” (Chlebda 2008: 271). Mowa tutaj o semantycznych i semantyczno–strukturalnych derywatach odantroponimicznych oraz odtoponimicznych. Do tych ostatnich odnoszą się m.in. *Sybir* vs *Syberia* (zob.: ibidem). Z wyżej wymienionych względów do analizy włączono również definicje pochodzące ze słowników specjalnych.

Podstawowe znaczenie leksemu *Syberia*, według danych pochodzących ze słowników języka polskiego, to jego znaczenie geograficzne. *Słownik języka polskiego* Samuela B. Lindego definiuje leksem *Syberia* (podając wcześniejszą formę *Syberya*) jako: 'kraina, składająca część państwa Moskiewskiego w Azji' (LinSJP 1812: 495). W *Słowniku języka polskiego* Aleksandra Zdanowicza (w formie *Syberja*) opisany jest dwójako. W znaczeniu geograficznym: 'północna część Azji, należąca do Rosji' (SJPZdan 1861: 1605) oraz w drugim znaczeniu przenośnym jako: 'miejsce bardzo zimne i bezludne' (ibidem), które uwzględnia istotne z etnolingwistycznego punktu widzenia cechy jakościowe. Podany w słowniku SJPZdan materiał ilustrujący znaczenie drugie ujawnia wartość filologiczną wyrazu *Syberia*: „To prawdziwa Syberja. Ogromne dwa pokoje, zimne jak Syberja” (SJPZdan 1861: 1605)⁷³. *Słownik poprawnej polszczyzny* pod redakcją Witolda Doroszewskiego podaje definicję *Syberii*: 'część azjatycka terytorium ZSRR' (SPPDor 1980: 742), a *Słownik wyrazów obcych* pod redakcją Elżbiety Sobol: 'nazwa krainy w pñ.–wsch. Azji' (SWO Sob 1999: 1056). W słownikach nazw własnych i nazw geograficznych Jana Grzeni *Syberia* to: 'część Federacji Rosyjskiej' (Grze SNW 2002: 339), 'część Rosji' (Grze SNG 2008: 280).

⁷³ Analiza znaczenia przenośnego, rejestrowanego przez SJPZdan, w podrozdziale 3.5 rozprawy.

W *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgólkowej jest rozumiana jako: 'kraj geograficzny w Azji, leżący w granicach Federacji Rosyjskiej' (PSWP 2003, 41: 95–96), przy czym definicja Syberii pojawia się w tym słowniku przy definiowaniu wyrazów pochodnych: *syberyjski*, *sybirski*, *Sybirak*, *Sybiraczka*, nie jest wyodrębniona jako osobne hasło. Z kolei słownik pod redakcją Stanisława Dubisza definiuje *Syberię* następująco: 'azjatycka część terytorium Federacji Rosyjskiej'⁷⁴ (USJP 2006: 1464), a *Wielki słownik języka polskiego* pod kierownictwem Piotra Źmigrodzkiego jako: 'część azjatyckiego terytorium Federacji Rosyjskiej, położona na wschód od gór Ural' (WSJP Źmi 2007–2012).

Przytoczone definicje słownikowe zawierają następujące elementy struktury znaczeniowej *Syberii*: uznanie *Syberii* za 'kraj', 'część większej całości (Azji i Rosji), która zachowuje pewną autonomię (*kraj*) albo pozostaje w zależności (od strony geograficznej) z Azją i (od strony politycznej) z Rosją (wcześniej państwem Moskiewskim / ZSRR). Definicje określają także położenie *Syberii* w przestrzeni geograficznej: 'leży w północnej Azji', 'na wschód od gór Ural'.

3.4 Synonimy *Syberii*

Formą synonimiczną dla *Syberii* jest leksem *Sybir* (m.in.: Wiś SS 2007: 325; K-S SS 2007: 174; WSWB 2007: 771). Słowniki traktują go jako nazwę własną, formę przestarzałą względem *Syberii* (m.in.: SJPZdan 1861: 1605; Wiś SS 2007: 325; WSWB 2007: 771; USJP 2006: 1464), według *Słownika ortoepicznego* Stanisława Szobera używaną w stylu uroczystym (SO 1937: 481). *Sybir* w definicjach leksykograficznych współczesnych słowników to 'Syberia, dawne miejsce zesłania w Rosji' (PSJP 1957: 339), 'Syberia jako miejsce zesłania' (NSPP 1999: 1460; PŚB SNOiM 2008: 313), w *Polsko–rosyjskim słowniku nazw własnych* Romana Lewickiego to nazwa historyczna oznaczająca 'kraj zesłań' (PRSNW 2008: 186), w znaczeniu przenośnym: 'wygnanie, zesłanie' (PSJP 1957: 339). Przytoczony synonim ma wyraźnie zarysowaną aksjologię – jest nacechowany pejoratywnie i ujawnia kolejną cechę *Syberii*: 'bycie formą kary, opresji i miejscem odbywania kary (najczęściej niezasłużonej): 'zesłania, 'wygnania.

⁷⁴ Identyczna definicja pojawia się w *Słowniku nazw osobowych i miejscowych* Danieli Podlaskiej i Magdaleny Świątek-Brzezińskiej: 'azjatycka część terytorium Federacji Rosyjskiej' (PŚB SNOiM 2008: 313).

Związek *Sybiru* z karą dokumentuje następujący cytat z *Dziadów* Adama Mickiewicza: „Nie dbam jaka spadnie kara,/ Mina, Sybir czy kajdany,/ Zawsze ja wierny poddany/ Pracować będę dla cara.” (Mickiewicz, *Dziady*, cz. I, w. 419–422, s. 275; SSWSCPO 2005: 1071).

Należy zaakcentować, że w polszczyźnie XIX w. nazwy *Syberia* i *Sybir* były używane wymiennie. Rejestruje ten fakt SIJP, który hasło *Sybir* wyjaśnia podając synonim i definicję kontekstową z użyciem wyrazu *Syberia*: 'Sybir – Syberja; być skazanym na Syberję, na wygnanie, na deportację na Syberję' (SIJP 1916: 826). Zasięg znaczeniowy obydwu wyrazów wybiegał poza geograficznie pojmowaną Syberię, łączony był z przestrzenią zesłania, z martyrologią zesłańców na Sybir. Pisze o tym także Alicja Pihan–Kijasowa: „W Polsce XIX w., w okresie zaborów, nazwa *Syberia*, *Sybir* funkcjonowała nie tyle jako pojęcie geograficzne, określające północno-wschodnią, azjatycką część imperium rosyjskiego, ale jako pojęcie martyrologiczne, wskazujące ogromne obszary odleglejszych guberni Rosji, do których zsyłani byli Polacy przede wszystkim za działalność patriotyczną” (Pihan–Kijasowa 2008: 321)⁷⁵. W polszczyźnie współczesnej leksemy nadal są używane wymiennie, możliwe jest to jednak tylko w kontekście zsyłki (Bańko 2010, online).

Jak wynika z obserwacji Wiktorii Śliwowskiej, w świadomości współczesnych Polaków „od co najmniej czterech stuleci, a już zwłaszcza w okresie porozbiorowym, *Sybir* jawi się jako suma doświadczeń polskich zesłańców, przemocą oderwanych od miejsc swego stałego zamieszkania, doznanych na rozległych obszarach cesarstwa rosyjskiego. (...) To symbol trwających przez wieki cierpień i niewoli Polaków zesłanych na karny pobyt przez bezwzględnych władców rosyjskiego imperium” (cyt. za: Strawińska 2013: 63)⁷⁶.

⁷⁵ Wiktoria Śliwowska – badaczka dziejów polskich i rosyjskich w XIX w. – pisze: „«Sybir» nie był dla Polaków pojęciem ściśle geograficznym – choć oczywiście geograficzne terytorium Syberii obejmował. (...) Obejmował zatem zarówno tereny przed Uralem – w świadomości społecznej były nim np. gubernia permska i archangielska znana z okropnego klimatu – jak i Daleki Wschód, stopy kirgiskie, czyli dzisiejszy Kazachstan, a nawet Kaukaz (...). Różnie w okresie II Rzeczypospolitej – jak i obecnie – do Związku Sybiraków należą wszyscy zesłańcy, zarówno ci, którzy byli na Syberii, jak i ci, którzy poznali daleką północ Rosji czy stopy Kazachstanu, pustynie Uzbekistanu itd.” (Śliwowska 2007: 7). Jarosław Ławski, pisząc o polskim *imaginarium* Sybiru/Syberii (2013) stwierdza: „Nie jest błędem nazywanie Sybirem północnej części Rosji, Kazachstanu, Uralu, czy nawet Kaukazu. Toż to miejsca takich samych, okropnych doświadczeń – oddalone, obce, zimne lub upalne. Geografia nie ma tu nic do powiedzenia. Jak można (i to tak bezskutecznie) tłumaczyć ciągle ludziom, że w Republice Komi nie byli na Sybirze, a już za Uralem – byli? Dla wyobraźni społecznej są to doświadczenia tożsame – wyrwania i wyobcowania” (cyt. za: Kopeć 2014: 141).

⁷⁶ Anlizująca pamiętniki Sybiraków Aleksandra Rzepkowska stwierdza następująco: „Polska tradycja językowa i kulturowa wyraźnie rozróżnia znaczenie terminów „Sybir” i „Syberia”. W odróżnieniu od Syberii (która pozostaje nazwą li tylko opisową, identyfikującą określony obszar geograficzny

Intuicja językowa podpowiada, że autorzy słowników, podając leksem *Sybir* jako synonim, nie wyczerpują zestawu synonimicznych określeń Syberii, jakie funkcjonują w języku polskim. Wśród dostępnych internetowo synonimów opisowych (w postaci frazeologizmów, w większości znanych z polskich pamiętników i relacji zesłańców), które weszły do systemu języka⁷⁷ znajduje się na przykład: *ziemia przeklęta*, *lodowe piekło*, *ziemia wiecznych śniegów i wiecznej tęsknoty*⁷⁸, *Golgota Wschodu*⁷⁹, *więzienie bez krat*⁸⁰, *kraina powolnego konania*, *ziemia milczenia i grozy*, *dom niewoli*⁸¹. Początkowo, przy ich użyciu Syberię zwykli nazywać zwłaszcza polscy zesłańcy, chcąc symbolicznie oddać ogrom cierpień moralnych i fizycznych, jakich doświadczyli podczas pozostającego pod znakiem zniewolenia pobytu na dalekiej od kraju Syberii, odczuwanego strachu i tęsknoty za rodziną, domem, ojczyzną i wolnością, czy też chcąc podkreślić dotkliwość panujących w niej trudnych warunków klimatycznych, doświadczenie nieprzyjaznej przyrody⁸². Określenia synonimiczne *niehumanitarna ziemia*⁸³, *inny świat*⁸⁴ sugerują ideologiczny, moralny i etyczny, a nawet bytowy aspekt rzeczywistości Syberii, rozumianej jako kraina zesłania⁸⁵.

w azjatyckiej części rosyjskiego imperium), Sybir to pojęcie o ogromnym ciężarze symbolicznym i emocjonalnym” (Rzepkowska 2009: 111; por.: Milewska-Młynik 1999: 72; Śliwowska 2007: 7).

⁷⁷ Świadczy o tym choćby liczba potwierdzeń w wyszukiwarce internetowej.

⁷⁸ Zob. w: *Boże Narodzenie na niehumanitarniej ziemi...*, <http://przypominamy.blogspot.cz/2010/12/boze-narodzenie-na-niehumanitarniej-ziemi.html> (dostęp: 10.03.2015).

⁷⁹ Zob.: *Syberia – Golgota Wschodu*, <http://www.lomza.pl/index.php?wiad=69> (dostęp: 20.03.2016); zob. w: *O pamięć Golgoty Wschodu*, <http://www.archiwum.trzciana.pl/aktualnosc/2007/11/sybiraczka/sybir.htm> (dostęp: 20.03.2016).

⁸⁰ Zob. w: Grodecki Władysław, *Wywiad z p. Zbigniewem Janem Dąbrowskim więźniem Kołomyj – W 75 rocznicę pierwszych deportacji w głąb Rosji cz. 2.*, <https://wkrakowie2015.wordpress.com/tag/kołomyja/> (dostęp: 10.03.2015)

⁸¹ Zob. w: Kuczyński Antoni, *Pierwsze kroki w kierunku Syberii*, <https://www.sybir.com.pl/pl/historia/689,Pierwsze-kroki-w-kierunku-Syberii.html?print=true> (dostęp: 10.11.2015); Krysińska Katarzyna, *Świat Sybiru w lubuskiej pamięci*, http://prolibris.net.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=361:wiat-sybiru-w-lubuskiej-pamici&catid=37:zblizenia&Itemid=53 (dostęp: 10.11.2015).

⁸² Warto w tym miejscu przytoczyć stwierdzenie Michała Janika, który w swoim dziele traktującym o dziejach Polaków na Syberii, pisze: „Syberja (...) z nazwiska znana od dzieciństwa każdemu Polakowi, na sam swój dźwięk nasuwa przed oczy myśli obraz jakiegoś beznadziejnego piekła ziemskiego w pustynnej krainie wieczystego mrozu, lodu i śniegu. Sprawiała to legenda, osnuwana przez długie lata dokoła opowiadań o męczeństwie Polaków na Syberji, zamieniona w trwałą nabytek tradycji narodowej. Rzeczywistość, jak zwyczajnie, znacznie odbiega od legendy...” (Janik 1928: 1).

⁸³ Czapski Józef, *Na niehumanitarniej ziemi* (2001); Drzewiecka Anna, *Syberia – niehumanitarna ziemia*, <http://www.spotkania-na-wschodzie.pl/teksty/31/5/historia/83/1/> (dostęp: 10.03.2015).

⁸⁴ Spopularyzowane w języku polskim przez autora powieści wspomnieniowej z łagru *Inny świat. Zapiski sowieckie* – Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (1989), następnie przez Zdzisława Brańkowskiego za pośrednictwem książki *Syberia, inny świat* (2013), traktującej o pracy autora w chówcu na Syberii.

⁸⁵ Wybrane synonimy w formie frazeologizmów przytacza Antoni Kuczyński, jak również stwierdza ich obecność w powszechnym wyobrażeniu Syberii: ”Zsyłki, katorga, przymusowe osiedlenie w czasie zaborów oraz masowe wywózki, łagry w wieku XX sprawiły, że już chyba na zawsze w powszechnym odbiorze społecznym Syberia pozostanie dla Polaków „niehumanitarna ziemia”, „ziemią przeklętą”, „ziemią milczenia i grozy”, „krainą powolnego konania”, „lodowym piekłem”, przypomnieniem smutnych

Synonimy opisowe pozwalają na wyłonienie cech Syberii, współtworzących jej obraz: była ona miejscem ▪niewolenia, ▪cierpienia fizycznego i ▪moralnego, ▪miejscem trudnym do zniesienia, które budzi różne uczucia: ▪grozę / strach, ▪tęsknotę. Synonimy pozwalają także wyłonić elementy związane z wyglądem Syberii: jest ▪pokryta śniegiem i ▪lodem.

3.5 Derywaty semantyczne i słotwórcze

Znaczenia wtórne leksemu, notowane głównie w słownikach specjalnych, potwierdzają przypuszczenie, iż *Syberia* odnosi się nie tylko do konkretnego miejsca w sensie topograficznym, ale jest również nośnikiem pewnych znaczeń i konotacji. Podane w słownikach definicje wyjaśniają znaczenie leksemu nie przez wskazanie na obiekt w przestrzeni geograficznej, ale przez odniesienie do „siatki mentalnego obrazu świata“ (Chlebda 1997: 85). Znaczenia pochodne i metaforyczne uwydatniają negatywne cechy Syberii, takie jak: ▪posiadanie osobliwego surowego klimatu odznaczającego się ▪zimnem, ▪mrozem: 'miejsce bardzo zimne' (SJPZdan 1861: 1605), 'zimno; mroźny klimat' (SMiKNW 2012: 110); ▪bycie miejscem odludnym, położonym daleko od skupisk ludzkich: '(miejsce) bezludne' (SJPZdan 1861: 1605), 'odludzie' (SMiKNW 2012: 110); ▪bycie miejscem oddalonym, odległym: '„daleki Sybior”' (Potocki 1696, LinSJP 1812: 495), 'miejsce oddalone' (SMiKNW 2012: 110).

Wyrazy funkcjonujące na gruncie gwarowym, z reguły silnie nacechowanym emocjonalnie, eksponują wyżej wymienione cechy. W gwarze studenckiej *syberia* (z kwal. *neosem.*) występuje w znaczeniu: 'pomieszczenie do nauki' (SGS 1994: 135). Jak wyjaśniają autorzy słownika, słowo używane jest 'w odniesieniu do określonych bibliotek (w Lublinie), ze względu na ciemne i zimne pomieszczenia' (ibidem). W żargonie więziennym obecne jest wyrażenie *na syberię* w znaczeniu: 'na spacer' (STGP 1993: 542), którego powstanie najprawdopodobniej było motywowane odczuwaniem zimna przez spacerujących na zewnątrz, po wyznaczonym do tego placu. W słownictwie żargonu przestępczego *syberia* oznacza 'odludne miejsce: *spią na syberii, w wagonie kolejowym*' (ibidem).

narodowych wydarzeń, przez lata ostatnie przemilczanych, zatajanych i ciągle jeszcze nie w pełni odczytanych” (Kuczyński 2007: 5).

Autor *Słownika gwary warszawskiej* – Bronisław Wieczorkiewicz odnotowuje, że nazwą *Syberia* w latach 60. XX w. określano 'stację Warszawa Towarowa', co jest podparte materiałem ilustrującym: '...Dzięki uruchomieniu Stacji Towarowej Wola, będzie można wreszcie przystąpić do przeniesienia i likwidacji stacji Warszawa–Towarowa, popularnie tak zwanej „Syberii”...' (WieczSGW 1966: 397). Powszechnie używanie tej nazwy w odniesieniu do stacji kolejowej, związane było z faktem, iż stamtąd właśnie (od czasu rewolucji 1905 roku) odprawiano transporty więźniów zsyłanych w głąb Rosji. Nawiązuje ona do wspomnianej już cechy Syberii: bycia formą opresji i miejscem odbywania kary.

Nowy słownik gwary uczniowskiej wskazuje na jeszcze inne wtórne i nacechowane negatywnie znaczenia wyrazu, jakie funkcjonują na poziomie języka uczniowskiego, w którym mianem *syberii* określa się doznanie 'porażki' i 'nieudane przedsięwzięcie' (Zgół NSGU 2004: 349)⁸⁶. Implikuje to sąd, że *Syberia* jest kojarzona z czymś trudnym do pokonania, ciężkim, z niepowodzeniem. Starając się dociec motywacji tych znaczeń, nasuwa się odniesienie się do syberyjskiej przyrody, w starciu z którą człowiek niejednokrotnie przegrywa, w obliczu której bywa bezradny. W nawiązaniu do nieudanego przedsięwzięcia, można wspomnieć historię dobrowolnych przesiedleńców polskich (głównie pochodzenia chłopskiego), migrujących na Syberię od połowy XIX wieku, którzy zdecydowali się wyjechać na Syberię, by zacząć tam nowe życie, nabyć ziemię i szybko się wzbogacić. Aby urzeczywistnić podróż, spieniężali cały swój dobytek, a następnie, przybywając często na wyjątkowo trudne do zagospodarowania tereny i nie mogąc pokonać trudności, jakie stawiała przed nimi przyroda, nie mogli się zaaklimatyzować, zrealizować swoich zamierzeń i bardzo często tracili wszystko. Nierzadko także decydowali się na powrót z Syberii (por.: Masiarz 1998; Groniowski 1984).

Warto w tym miejscu nieco szczegółowiej przybliżyć poruszone zagadnienie dobrowolnej migracji ludności z ziem polskich na Syberię wywołanej z pobudek społeczno–ekonomicznych. Dana problematyka jest znacznie mniej popularna od przymusowych wyjazdów na Syberię, milczą o niej także słowniki języka polskiego.

⁸⁶ *Nowy słownik gwary uczniowskiej* (NSGU) powstał w oparciu o wcześniejsze wydanie *Słownika gwary uczniowskiej* (K. Czarnecka, H. Zgólkowa, Poznań 1991), do którego materiał zgromadzono w szkołach podstawowych w latach 80. i który nie odnotowuje haseł *Syberia* i *Sybir*. Autorzy NSGU informują, że w nowym wydaniu zgromadzili materiał nowy, po części zastępując, po części uzupełniając – tamten, sprzed wielu lat, co czyni słownik kontynuacją i nawiązaniem do poprzedniego. Z tego wynika, że w języku uczniowskim leksem w podanych znaczeniach mógł zacząć funkcjonować dopiero od lat 90. XX w.

Pod koniec XIX i na początku XX wieku w świadomości ludności polskiej, obok wyobrażenia Syberii jako miejsca zsyłki i przymusowego pobytu, funkcjonowało jej wyobrażenie jako miejsca dobrobytu. Stała się ona „przedmiotem marzeń o chlebie, o własnym kawałku ziemi, o lepszym zarobku i w ogóle o lepszym życiu” (Masiarz 1998: 241), jak pisze Władysław Masiarz – badacz dziejów Polaków na Syberii. Wyrazy *Syberia*, *Sybir* stały się popularne i przestały budzić tylko grozę. Nastąpiło pewne złagodzenie skojarzeń łączonych z tą częścią Rosji (zob.: Bazylow 1975: 147). Miejsce grozy zamieniło zaciekawienie⁸⁷ i wielkie nadzieje o polepszeniu bytu. W środowisku polskim krążyły „legandy o nieprzebranych bogactwach Syberii, żyznych gruntach, złotych piaskach i bujnych stepach” (Masiarz 1998: 236). W rozbudzaniu tych wyobrażeń i upowszechnianiu wizerunku Syberii jako szczęśliwej „ziemi obiecanej” niebagatelną rolę odgrywały rozwinięte na szeroką skalę działania propagandowe ze strony Cesarstwa Rosyjskiego, którego polityka skierowana była wówczas na zaludnienie Syberii, zagospodarowanie i wykorzystanie jej zasobów (od połowy XIX wieku obok przymusowego, Rosja prowadziła na znaczną skalę wolne osadnictwo chłopskie na tych terenach), jak i listy od polskich dobrowolnych przesiedleńców, którzy już na Syberię wyjechali.

W. Masiarz przytacza przykład wpływu jaki wywarły listy niejakiego Joniaka. Był to chłop, wywodzący się z okolic powiatu Końskie (w guberni radomskiej), który w II połowie XIX w. wyjechał na Syberię, gdzie dostał okazały areal urodzajnego gruntu (około 60 dziesięcin) i wkrótce znacznie się wzbogacił. W listach do rodziny i znajomych zachęcał ich do przyjazdu. Wieści te szybko się rozeszły i w takim samym tempie skłoniły ok. 300 konecczan do podjęcia decyzji o wyjeździe do guberni tomskiej (zob.: Masiarz 1998: 232). Takie historie mnożyły się, a migracje chłopów pod koniec XIX w. odbywały się ze wszystkich guberni Królestwa Polskiego.

Dobrowolny ruch przesiedleńczy Polaków na Syberię, trwający około 20 lat, rozpoczął się w latach 80. XIX w., choć w tym czasie jeszcze nie osiągał wielkich rozmiarów⁸⁸. Początek masowego osadnictwa chłopów przypada na rok 1885 wraz

⁸⁷ Syberia w tym czasie stanowiła również wielkie wyzwanie dla podróżników, badaczy mórz i lądów, poszukiwaczy złota, naukowców. Prowokowała do podejmowania ryzykownych wypraw w głąb azjatyckiej części Imperium Rosyjskiego. Opisywano Syberię oglądanej z tej perspektywy dostarczają np. książki Bronisława Rejchmana (*Z dalekiego Wschodu. Wrażenia, obrazki, opisy z dobrowolnej podróży po Syberii*, Warszawa 1881) i Wacława Wasilewskiego (*Z krańców Sybiru. Zapiski myśliwego-turysty*, Warszawa 1886), które skupiają uwagę autorów na przyrodzie syberyjskiej, myślistwie, kopalniach złota itp.

⁸⁸ W tym samym czasie odbywał się masowy ruch emigracji zarobkowej do Europy Zachodniej i do Ameryki, który administracja carska starała się skierować w głąb Rosji.

z emigracją z powiatu koneckiego (wówczas do wyjazdu zakwalifikowano jedynie 26 osób). Ożywienie migracji nastąpiło wraz z rozpoczęciem budowy transsyberyjskiej magistrali kolejowej (1892–1904) i trwało do 1905 roku⁸⁹. Historycy wydzielają następnie II okres dobrowolnej migracji chłopskiej na Syberię w latach 1906–1914, który zapoczątkowała reforma agrarna, prowadzona przez premiera Piotra Stołypina od roku 1906, a który przerwał wybuch I wojny światowej (zob.: Masiarz 2011: 12)⁹⁰. W tym drugim okresie władze administracyjne we wszystkich guberniach Królestwa prowadziły intensywną propagandę za przesiedleniem się na Syberię i o wolnych do zagospodarowania ziemiach. Syberia bowiem uchodziła za „kraj bogaty we wszystko, oprócz ludzi” (Masiarz 1998: 235).

Przyczyn zaistnienia emigracji zarobkowej upatruje się w ciężkich warunkach życia w Królestwie Polskim pod zaborem rosyjskim, ograniczeniach jakie narzucała władza zaborcza, trudnościach na rynku pracy, niskich płacach i zjawisku „głodu ziemi”, które powstało w wyniku pokoleniowych podziałów gospodarstw chłopskich (por.: Groniowski 1984: 196, 228; Janik 1928: 429; Masiarz 1998: 231; 228). Na Syberii, zachęceni perspektywą uzyskania ziemi, pracy, szybkiego zarobku, kariery dobrowolnie osiedlali się robotnicy, inżynierowie, pracownicy kolejowi, zwykli robotnicy fizyczni znajdujący zatrudnienie przy budowie magistrali transsyberyjskiej. Głównie do miast gubernialnych sprowadzali się wysłużeni wojskowi, handlowcy, urzędnicy, fryzjerzy, hotelarze, masarze, lekarze, aptekarze, a także nauczyciele, artyści i prawnicy, którzy nie mogli liczyć na znalezienie pracy w Królestwie (zob.: Masiarz 2011: 11–12). Była to sytuacja w znacznej mierze wygenerowana przez władze zaborcze. Nie bez znaczenia pozostawał fakt, że w głębi Rosji i na Syberii dobrowolnym przesiedleńcom stwarzano lepsze warunki niż na terenie Królestwa, gdzie Polakom nie pozwalano zajmować wyższych stanowisk i robić kariery w służbie państwowej. Na Syberii natomiast panował praktycznie nieograniczony popyt na wykwalifikowanych pracowników, z czego Polacy zaczęli korzystać (zob.: Bazyłow 1975: 169–170). Wacław Sieroszewski pisze: „Rząd rosyjski usuwa systematycznie Polaków ze stanowisk nauczycielskich, z sądownictwa, z administracji, nawet z kolei i leśnictwa w Królestwie Polskim, dając im natomiast bardzo chętnie posady i pracę

⁸⁹ Ze względu na wojnę rosyjsko-japońską (1904–1905) i wydarzenia rewolucyjne (1905–1906), akcje przesiedleńcze były zawieszane (Masiarz 2011: 12).

⁹⁰ Kwestię dobrowolnych ruchów migracyjnych na tereny Syberii opisuje także Elżbieta Kaczyńska – autorka opracowania *Syberia – największe więzienie świata* (1991) w rozdziale *Dom umarłych czy wolny kraj? Polityka wobec Syberii w latach 1845–1914*.

w głębi Rosji oraz na Syberji. Urzędników po prostu przenoszą często z awansem, wprowadzając na ich miejsce Rosjan” (Sieroszewski 1928: 18). Jak informuje Sieroszewski: „Państwo Rosyjskie nie szczędziło środków dla podtrzymania i zwiększenia emigracji inteligencji polskiej do Syberii” (Sieroszewski 1928: 18), w związku z czym oferowało nawet wysokie rozławkowe za „oddaloną” pracę (zob.: Masiarz 2011: 12). Zygmunt Libertowicz tak oto w owym czasie charakteryzuje to zjawisko:

„(...) przybywa na Syberję coraz więcej Polaków dobrowolnie. Ciężkie warunki ekonomicznego życia zmuszają wielu, bardzo wielu stosunkowo Polaków, szukać chleba poza krajem. Szczególniej młodzież wyższych naukowych zakładów, po ukończeniu studjów, nie znajdując w kraju dostatecznych źródeł zarobkowania, dąży na Syberję, szukając tam zajęcia. (...) Tym sposobem nowy zupełnie żywioł przybył Syberji, żywioł, który mając ręce nieskrępowane, pole do działania obszerne, wielkie dla Syberji przepowiada korzyści” (Libertowicz 1884: 264–265).

Jak pisze Michał Janik, cytując pewną wypowiedź: „Nic dziwnego, że kto nie chciał być parjasem na ziemi swoich przodków i pragnął zabezpieczyć sobie kształcenie dzieci oraz zapewnić przyszłość, musiał emigrować na Syberję, gdzie ucisk rządowy – z powodu oddalenia od centrów administracyjnych – był słabszy” (cyt. za: Janik 1928: 429).

Polscy przesiedleńcy pochodzenia chłopskiego wabieni obietnicą poprawy bytu wraz z całymi rodzinami masowo migrowali na Syberię. Ruch tej grupy migrantów ożywił się zwłaszcza po 1906 roku. Zdarzało się, że przesiedlały się całe wsie, głównie dla otrzymania ziemi i założenia gospodarstwa. Panowała istna „gorączka” wychodźcza. Chłopów nie zrażały przestrogi i złowrogie opowieści o wielkich mrozach i zawiejach śnieżnych. Ich determinacja i wiara w polepszenie bytu na syberyjskiej ziemi sprawiały, że podejmowali ryzyko. Jak informował Kazimierz Janowski, korespondent z powiatu krasnostawskiego w „Ziemi Lubelskiej” z 1907 roku: „wyjeżdżający na Syberię, bezrolni i małorolni choć, trafiają się wśród nich rzemieślnicy i bardziej zamożni chłopi, jadą z myślą o polepszeniu bytu, z nadzieją na uzyskanie znacznej ilości ziemi, podobnie jak w czasie „gorączki brazylijskiej” nie zastanawiając się na jakie warunki napotkają” (Groniowski 1984: 225). Migrującym chłopom oferowano ulgowe taryfy na przejazd i transport bagażu, obiecywano bezprocentowe pożyczki i gwarantowany areal ziemi, trzyletnie zwolnienie od podatków, a po tym czasie wysokie ulgi i gwarancję zwolnienia mężczyzn z poboru do wojska przez trzy lata. W praktyce wszystko okazywało się znacznie trudniejsze

i bardziej skomplikowane niż to wynikało z obietnic i wyobrażeń⁹¹ (zob.: Masiarz 1998: 233). Gdy mit kraju ogromnych możliwości przesiedleńcy konfrontowali z zastaną rzeczywistością, często decydowali się na powrót do ojczyzny. Pozostali ci, których nie było na to stać lub, którym poszczęściło się trafić na tereny o łagodniejszym klimacie i bardziej sprzyjających warunkach do uprawiania roli. Na początku czekało ich samodzielne karczowanie tajgi, bowiem przydzielone do użytkowania tereny zazwyczaj były zalesione, a potem wieloletnia ciężka praca „na swoim”. Sytuacji nie ułatwiał również fakt, że „bardzo często przybyszom wydzielano ziemię należącą przedtem do autochtonów. Na tym tle postawały starcia między ludnością napływową a ludnością z dawna tu osiadłą” (Łukawski 1981: 276).

Rosyjska statystyka informuje, iż w pierwszym okresie, w latach 1886–1906 dobrowolnie przesiedliło się na Syberię ponad 1 mln 700 tys. osób, przy czym Polacy stanowili ok. 17 tys., tj. zaledwie 1%. Według dotychczasowych ustaleń, w drugim okresie przesiedliło się 7217 polskich włościan, co stanowiło jedynie 0,3%. Ten znaczący spadek liczby przesiedleńców wiązany jest z nagonką ze strony kościoła i prasy w Królestwie Polskim, która piętnowała dobrowolne przesiedlenia Polaków na Syberię. W tym okresie, w latach 1906–1909 na powrót decydowało się ok. 20%, a w latach 1910–1914 już ok. 40% (zob.: Masiarz 2011: 17, 20, 25).

Władysław Masiarz dobrowolny ruch wychodźczy na Syberię nazywa „nietypową migracją i wyjątkową w dziejach polskiej migracji”. Z jednej strony dlatego, że obejmowała niedługi okres czasu, a z drugiej, dlatego, że: „Syberia w owym czasie, a i dziś podobnie była w świadomości Polaków traktowana jako ziemia przeklęta, jako więzienie, miejsce zesłania i katorgi polskich patriotów i powstańców. Zapewne większości współczesnych nie mieściło się w głowie, aby dobrowolnie przesiedlać się na Syberię!” (Masiarz 2011: 11). Zwłaszcza, że „w tym czasie nie brak było przymusowo wysyłanych Polaków. Były to tym razem tysiące rekrutów polskich, które napływały rok rocznie na Syberję” (Janik 1928: 429). Od początku XX w. Syberia jednak powoli traciła charakter miejsca zsyłki i wielkiego więzienia, stając się równoległe obszarem wolnego osadnictwa, nowym miejscem pracy dla wielu

⁹¹ Jak pisze Władysław Masiarz: „Wkrótce okazywało się, że chociaż przesiedleńcy byli zwolnieni z podatków państwowych, to jednak nie byli zwalniani z opłat wiejskich, czy gminnych, które nieraz wynosiły do 25 rubli rocznie. Oprócz tego osiedleńcy musieli wykonywać wiele prac wiejsko-gminnych, jak budowa dróg, mostów, ogrodzeń itp.” (Masiarz 1998: 233). Problemy generowała też skorumpowana i powolna biurokratyczna administracja carska: „urzędy przesiedleńcze nie nadążały za potokiem przesiedleńców i ich problemami. Nieraz dochodziło do wielodniowych oczekiwań przed tymi urzędami na wydanie odpowiednich decyzji czy załatwienie palących spraw” (ibidem).

zawodów, miejscem zarobków, kariery, a nawet fortuny⁹². W wyniku dobrowolnej migracji na Syberię powstało wiele polskich wsi. Do dnia dzisiejszego przetrwały niektóre z nich, takie jak: Wierszyna⁹³ w obwodzie irkuckim, Białystok w obwodzie tomskim i Aleksandrówka w Kraju Krasnojarskim.

Wracając do danych systemowych, należy zaznaczyć, że treść derywatów słowotwórczych świadczy pośrednio o treści leksemu wyjściowego. Potwierdza i uzupełnia cechy Syberii, obecne w definicjach słownikowych. Cechy Syberii, utrwalone w derywatach pochodzących od tego leksemu (w liczbie 18), z jednej strony ujawniają znaczenie relacyjne, z drugiej jakościowe:

syberyjski [przymiotnik od leksemu *Syberia* (SW 1915: 532; PSWP 2003, 41: 95; USJP 2006: 1464; K-SS SO 2007: 241)]

'z Syberji, od Syberji' (SJPZdan 1861:1605), 'pochodzący z Syberii; właściwy Syberii; taki jak na Syberii' (SJPDor 1966: 950), 'syberyjskie jest to, co dotyczy Syberii lub jej mieszkańców' (ISJP 2000: 724; SJP Bań 2007: 230), 'związany z Syberią, znajdujący się na Syberii, pochodzący z Syberii' (PSWP 2003, 41: 95).

Wyraz *syberyjski*, w języku środowiskowym, funkcjonuje także w znaczeniu: 'penis' (ZW 1993: 75), 'neutr. 'penis' (LewSSP 1999: 239).

sybirski [przymiotnik od leksemu *Sybir*]

traktowany jest przez autorów słowników jako przestarzała forma przymiotnika *syberyjski* (SJPZdan 1861: 1605; SJP 1966: 950; USJP 2006: 1464) 'związany z Syberią, znajdujący się na Syberii lub pochodzący z Syberii – krainy geograficznej w Azji, leżącej w granicach Federacji Rosyjskiej' (PSWP 2003, 41: 96), ale nacechowana ekspresywnie (zob.: PSWP 2003, 41: 96).

sybirka⁹⁴ ['od Sybir' (SW 1915:532)]

będąca dawną nazwą gry karcianej: 'karc. wint: *Wint, jak powiadają, wynaleźli syberyjczycy, stąd początkowo zwał się sybirką*' (SW 1915: 532).

⁹² Znane są przypadki kiedy mit Syberii – miejsca dobrobytu się ziszczał. O ogromnej fortuny dorobił się np. w Minusińsku Narcyz Wojciechowski, a w Irkucku Ignacy Sobieszczański (zob.: Masiarz 2011: 11).

⁹³ Mowa ludności wsi Wierszyna, będąc ciekawym badawczo zagadnieniem, doczekała się monograficznego opracowania *Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii*, którego autorką jest Swietłana Mitrenga-Ulitina (Lublin 2015). Zagadnienie to podejmował także w licznych pracach toruński badacz Dorota Paško-Konecniak (por. np.: Paško-Konecniak 2009, 2011) oraz Michał Głuszkowski (por. np.: 2010, 2011, 2012).

⁹⁴ *Słownik nazw osobowych i miejscowych* D. Podlaskiej i M. Świątek-Brzezińskiej błędnie informuje, że *sybirka* to: 'kobieta zesłana na Sybir' (SNOiM 2008: 313). Podaną formę w takim znaczeniu odnotowuje jedynie cytowany słownik.

Syberyjczyk

słowniki z XIX wieku i początku XX wieku odnotowują dane hasło, które nie pojawia się w żadnym ze współczesnych słowników. XIX-wieczne opracowanie wskazuje z jednej strony na:

1) 'mieszkańca Syberii' (SJPZdan 1861: 1605), z drugiej na:

2) 'człowieka który się urodził w Syberii' (SJPZdan 1861: 1605).

Autorzy SW wyraźnie podkreślają aspekt polityczno–historyczny, bowiem, wyjaśniają, że jest to:

3) 'przestępca polityczny wygnany na Syberię, ten co odbył karę na Syberii, jako skazaniec polityczny' (SW 1915: 532). Warto zwrócić uwagę na fakt, że autorzy tego słownika notują także hasła: *Sybirak*, gm. *Syberak*, *Syberjak*, *Sybirzec*, ale z odsyłaczem do hasła *Syberyjczyk*, co świadczy o tym, że stanowił on leksem nadrzędny wobec pozostałych. W najnowszych słownikach języka polskiego nie napotkamy na hasło *Syberyjczyk*, jak i rzadko w przytoczonym znaczeniu jest on używany w polszczyźnie współczesnej⁹⁵. Chociaż Jan Grzenia opowiada się za przywróceniem tej formy dla określenia mieszkańca Syberii: 'Słowniki podają, że mieszkaniec tej części świata to *Sybirak*, mieszkanka – *Sybiraczka*, a nazwa zbiorowa to *Sybiracy*. Moim zdaniem rozsądniej byłoby uznać te wyrazy za historyczne, a dzisiejszych mieszkańców zwać *Syberyjczykami* (w liczbie pojedynczej *Syberyjczyk* i *Syberyjka*), zwłaszcza, że taki wyraz jest w użyciu. (JG)' (PJPWN 2007: 217; por.: Strawińska 2013: 69).

sybernik

w XIX-wiecznej polszczyźnie pod zaborem rosyjskim, w gwarze warszawskiej: ten, który odbył karę na Syberii' (WieczSGW 1966: 397).

sybirak ['z rosyjskiego *sibirak*' (PSWP 2003, 41: 96)]

słowniki akcentują rozróżnienie pisowni leksemu małą i dużą literą w zależności od jego znaczenia. Zapisywana dużą literą nazwa własna *Sybirak* – to:

1) 'mieszkaniec Sybiru cz. Syberji' (SIJP 1916: 826), 'mieszkaniec Syberii' (SJPDor 1966: 950; SJPSzym 1989: 351; SJPSup 1992: 92; SWO Sob 1999: 1056; OSJP Mar 2000: 901; WSO Pol 2006: 778; USJP 2006: 1464; Wiś SWO 2007: 354), 'człowiek mieszkający na Syberii' (SWJP 1996: 1078),

⁹⁵ W polszczyźnie potocznej leksem *syberyjczyk* występuje dla określenia kota syberyjskiego – rasy kota, pochodzącej z Syberii, por. np.: *Kot syberyjski*, <http://kicia.waw.pl/kot-syberyjski/> (dostęp: 10.08.2015); *Syberyjczyk – Uśmiechnięty Kot Północy*, http://www.sibportal.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=310&Itemid=94, (dostęp: 10.08.2015).

2) 'ktoś, kto pochodzi z Syberii' (ISJP 2000: 724, SJP Bań 2007: 230), 'osoba, która mieszka na Syberii albo pochodzi z Syberii – krainy geograficznej w Azji, leżącej w granicach Federacji Rosyjskiej' (PSWP 2003, 41: 96).

Trzecie znaczenie leksemu (zapisywanego małą literą) to:

3) 'przestępca polityczny, osiedlony na Sybirze; człowiek, który był na wygnaniu w Sybirze' (SIJP 1916: 826), 'człowiek zesłany na Syberię, wywieziony na Syberię' (SWJP 1996: 1078), 'za czasów carskiej Rosji: więzień polityczny zesłany na Syberię, ten kto był na wygnaniu na Syberii' (SJP Dor 1966: 950)⁹⁶, 'więzień lub były więzień zesłany na wschód Związku Radzieckiego, często na Syberię' (ISJP 2000: 724; SJP Bań 2007: 230). Wyrazami bliskoznacznymi dla *sybiraka* są: 'więzień, zesłaniec' (WSWB 2007: 771).

Warto odnotować, że SJP Dor (1966) uznaje pierwsze znaczenie słowa *sybirak* 'mieszkaniec' za rzadsze w stosunku do znaczenia trzeciego 'więzień polityczny'. Jednak dany słownik nie uwzględnia w artykule hasłowym *sybirak* faktu dwudziestowiecznych zsyłek Polaków. Według tego źródła zesłanie, wygnanie na Syberię to wyłącznie przykra prawda „czasów carskiej Rosji”. To przykład tabuizowania w źródłach leksykograficznych niewygodnych lub nawet drażliwych faktów historycznych okresu sowietyzmu (najprawdopodobniej spowodowanego ingerencjami cenzury). Anetta Strawińska dostrzega, że podobne praktyki powtórnie krzywdzą Sybiraków i skazują ich historie na wieczne zapomnienie (por.: Strawińska 2013: 65).

W zoologii *sybirak* to także potoczna nazwa ptaka, nadana ze względu na miejsce występowania – na Syberii:

4) 'giluszek – ptak z rodziny łuszczaków (*Fringillidae*), o długości ciała około 17 cm i długim ogonie; dziób ma bardzo krótki, gruby, w upierzeniu dominującym kolorem jest różowy; zamieszkuje w okolicach wilgotnych, występuje we wschodniej Syberii, na Sachalinie i wyspie Hokkaido i w północno-wschodnich Chinach; *Uragus sibiricus*' (PSWP 2003, 41: 96).

Słownik tajemniczych gwar przestępczych autorstwa Klemensa Stępniaaka oraz *Słownik seksualizmów polskich* Jacka Lewinsona odnotowują, że leksem *sybirak* w gwarze środowiskowej ma jeszcze inne wtórne znaczenia:

5) 'członek męski' (STGP 1993: 542), 'penis' (LewSSP 1999: 239),

6) (z kwal. *neutralnie*) 'stos. płc. heteroseksualny' (LewSSP 1999: 239),

- 7) 'perwersyje spółkowanie' (STGP 1993: 542),
- 8) 'piwo' (STGP 1993: 542),
- 9) amatora piwa – 'piwosz' (STGP 1993: 542).

Słowo *sybirak* to także nazwa wielowarstwowego, przekładanego kremem ciasta, którego wykonanie jest bardzo pracochłonne, ale przy tym wymaga niezbyt wyszukanych, podstawowych składników (zob.: załącznik nr 1, według przepisu rozpowszechnionego w powiecie łęczyckim). Dokumentację słowa w tym znaczeniu stanowią przepisy kulinarne, nie jest ono notowane słownikowo. Niewykluczone, że nadanie tej nazwy jest motywowane skojarzeniem z ciężką pracą i życiem zesłańców.

sybiraczka ['poch. od Sybirak' (PSWP 2003, 41: 96)]

żeńskej formie *sybiraczka* przypisywane są analogiczne do męskiej formy trzy pierwsze znaczenia. Pisana dużą literą *Sybiraczka* to:

- 1) 'mieszkanka Syberii' (SJPDor 1966: 950; USJP 2006: 1464; WSO Pol 2006: 778), 'kobieta, która mieszka na Syberii albo pochodzi z Syberii – krainy geograficznej w Azji, leżącej w granicach Federacji Rosyjskiej' (PSWP 2003, 41: 96),
- 2) 'kobieta pochodząca z Syberii' (SJPDor 1966: 950).

W pisowni małą literą to:

- 3) 'kobieta zesłana na Syberię' (SJPDor 1966: 950), 'kobieta wywieziona na Syberię jako więzień lub zesłaniec; także: kobieta – były więzień lub były zesłaniec z Syberii' (USJP 2006: 1464).

sybiracki [przymiotnik od leksemu *sybirak* (SJPSzym 1989: 351; SJPSup 1992: 92; PSWP 2003, 41: 95-96)] Warto zaznaczyć, że w opracowaniach leksykograficznych pojawia się dopiero w słowniku pod redakcją M. Szymczaka (1989). Eksplicacje słownikowe po raz kolejny wskazują na związek przyległości: 'dotyczący osób, które w wyniku represji politycznych ze strony Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich zostały skazane na obóz pracy na Syberii' (PSWP 2003, 41: 95–96), 'dotyczący więźnia wywiezionego na Syberię lub zesłańca na Syberię' (USJP 2006: 1464).

syberyt [jak informuje *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych* pod red. Stanisława Lema 'podobno nazwany od Syberii' (ESWO 1939: 2070–2071)] 'min. różowy kryształ achroitu (odmiany turmalinu)' (SW 1915: 532); 'minerał, gatunek turmalinu' (SIJP 1916: 826); 'odmiana turmalinu, turmalin różowy' (ESWO 1939: 2070–

2071). Syberyt⁹⁷ jest cennym kamieniem jubilerskim, przyjmującym postać kryształu, stosowanym do wyrobu biżuterii, a nazwę swą (inaczej 'turmalin syberyjski') zawdzięcza miejscu występowania – na Syberii (Zabajkale, Góry Borszczowoczne). Występuje także na Uralu (por.: ISSM 2003: 431).

syberyna ['może od Syberia' (SJPDor 1966: 950)]

'*posp.* tęga, gruba tkanina wełniana, ale gatunku lepszego' (SW 1915: 532; SIJP 1916: 826); '*daw.* gruba wełniana tkanina, gładko sprasowana po prawej stronie, używana dawniej na wierzchnie okrycia' (SJPDor 1966: 950; SRPXIX 2013: 285).

syberynowy [przymiotnik od *syberyna* (SW 1915: 532; SJPDor 1966: 950)]

'uszyty z syberyny, tj. grubej tkaniny wełnianej używanej na wierzchnie okrycia' (HoŻół SWZ 2001: 360).

sybir ['z rosyjskiego *sibir*' (PSWP 2003, 41: 95)]

'*włókienniczy* gruba podwójna tkanina z wełny zgrzebnej, z prawej strony drapana i strzyżona, z włosiem ułożonym w jednym kierunku; używana do szycia płaszczy zimowych' (PSWP 2003, 41: 95; por.: SJPDor 1966: 950).

transsyberyjski [pochodzi od *trans-* i *Syberia*]

'kursujący, przebiegający przez Syberię' (SJP Szym 1989: 525), 'taki, który biegnie przez całą Syberię, łączy Syberię z Dalekim Wschodem lub kursuje przez Syberię' (PSWP 2003, 43: 145).

nowosybirski [pochodzi od *Nowosybirsk* (PSWP 1999, 4: 380)]

'taki, który znajduje się w Nowosybirsku, pochodzi z Nowosybirska, związany jest z Nowosybirskiem albo jest charakterystyczny dla Nowosybirska – miasta w Rosji na Syberii' (PSWP 1999, 24: 380).

zachodniosyberyjski

'związany z zachodnią częścią Syberii, pochodzący z zachodu Syberii lub dla niej charakterystyczny' (PSWP 2004, 47: 440).

wschodniosyberyjski (PSWP 2004, 47: 440).

środkowsyberyjski (PSWP 2004, 47: 440).

syberiada [derywat nienotowany słownikowo]

⁹⁷ Syberyt stał się przedmiotem wydarzeń popularnej w 2001 roku gry strategicznej *Original War*. Wydarzenia w grze są związane z toczącą się na terenie Syberii wojną o złoża nowo odkrytego minerału – syberytu, który jest niewyczerpalnym źródłem energii, dającym wiele możliwości. Jego złoża znajdują się jednak tylko na obszarach Syberii głęboko pod śniegiem. Z tego względu bohaterowie gry, aby umożliwić sobie do nich dostęp, przenoszą się w czasie w ok. 2 miliony lat p.n.e., kiedy klimat Syberii był łagodniejszy i nie była ona skuta lodem.

leksem pojawia się w tytule artykułu Józefa Ratajczaka *Syberiada Zofii Trojanowiczowej*, będącego recenzją książki Z. Trojanowiczowej *Sybir romantyków* (1993)⁹⁸. Następnie w tytule powieści Zbigniewa Domino *Syberiada polska* (2001), która przedstawia dramat ludności polskiej, masowo deportowanej z Zachodniej Ukrainy na Syberię, walczącej o przetrwanie na zesłaniu. *Syberiada polska* później stała się tytułem polskiego filmu fabularnego z 2013 roku, będącego ekranizacją powieści, w reżyserii Janusza Zaorskiego. Przyrostek (zbiorowego znaczenia) „-iada” sugeruje, że leksem będzie odnosił się do wydarzenia, które trwa w czasie. W kontekście powieści to przymusowa podróż na Syberię i ciężkie życie na zesłaniu. Inne konteksty użycia derywatu pokazują, że *syberiada* przyjęło się nazywać podróż, wyprawę turystyczną na Syberię, powiązaną ze zgłębianiem wiedzy na jej temat, studiowanie tematu Syberii w kontekście zesłań, w oparciu o literaturę traktującą o tej tematyce⁹⁹: np. tytuł artykułu prasowego *Moja syberiada*, w którego treści czytamy: „Od paru lat staje się jednak Syberia moim celem podróżniczym numer jeden“ (Sowa 2011: 76), „I oto dziś, mimo kilku już podróży do Rosji i poznawania tego kraju od środka (...) czuję się trochę niespełniony. Jestem dopiero na początku mojej *syberiady*“ (Sowa 2011: 79).

Przytoczone derywaty z jednej strony ograniczają się do przekazania cech relacyjnych. Świadczą o zależności genetycznej, o „związku styczności (przyległości)”¹⁰⁰, przynależności, pochodzeniu, odnoszeniu się do Syberii: *syberyjski*, *sybirka*, *Sybirak* (zn. 1, 2), *Sybiraczka* (zn. 1, 2), *Syberyjczyk* (zn. 1, 2), *nowosybirski*, ale także sygnalizują, że Syberia wyróżnia się „specyficzną przyrodą: *sybirak* (zn. 4) i „posiada bogactwa mineralne: *syberyt*. Leksemy takie jak: *sybiracki*, *sybernik*, *sybirak* (zn. 3), *syberyjczyk* (zn. 3) i *sybiraczka* (zn. 3) eksponują polityczno–historyczny aspekt Syberii, odnoszą się do Syberii jako kary (w formie obozu pracy, zsyłki, wywózki) i miejsca odbywania tej kary. Łączy je przy tym wyraźne nacechowanie negatywne.

Dodatkowo derywaty charakteryzują Syberię w aspekcie społecznym, pozwalają na wyłonienie cechy, zgodnie z którą „jest ona zamieszkiwana przez Sybiraków. W świetle definicji słownikowych o byciu Sybirakiem stanowi miejsce zamieszkania

⁹⁸ Recenzja ukazała się w dodatku do „Głosu Wielkopolskiego” (Arkusz 1994, nr 30, s. 4).

⁹⁹ Por. tytuły i treść artykułów: Jolanta Korzun-Górska, *Syberiada*, <http://www.cialo-umysl-dusza.pl/podroze-wewnetrzne/116-moja-syberiada.html?showall=1> (dostęp: 18.08.2015); *Syberiada 2014: sukces wyprawy*, <http://www.national-geographic.pl/aktualnosci/pokaz/syberiada-2014-sukces-wyprawy/> (dostęp: 18.08.2015); *Syberiada – Zimowa Wyprawa na Biegun Zimna*, <http://www.geozeta.pl/patronat> (dostęp: 18.08.2015).

¹⁰⁰ Używam sformułowania za J. Bartmińskim i W. Chlebą (Bartmiński, Chlebda 2008: 21).

na Syberii i / lub fakt pochodzenia z Syberii. W przeszłości zamieszkiwali ją przestępcy, skazańcy, więźniowie polityczni, zesłańcy (zarówno kobiety, jak i mężczyźni) odbywający karę na Syberii (których objęto ogólną nazwą *sybiracy*).

Leksem *transsyberyjski* ujawnia postrzeganie Syberii jako terytorium, pewną ograniczoną przestrzeń. Derywaty: *zachodniosyberyjski*, *wschodniosyberyjski*, *środkowsyberyjski*, z kolei, dzielenie Syberii na część zachodnią, środkową i wschodnią.

Derywaty *syberyna*, *syberynowy*, *sybir*, określające konkretny typ tkaniny i jej właściwości mające zapewnić ciepło (m.in.: tęga, gruba, podwójna, wełniana, dobrego gatunku) oraz przeznaczenie (używana do szycia wierzchnich okryć, płaszczy zimowych), nawiązują do negatywnej cechy zimna i surowego, mroźnego klimatu, przypisywanej Syberii.

Znaczenie leksemu *syberiada* wskazuje na jeszcze inną cechę, według której Syberia może być celem podróży – zarówno przymusowej, jaką odbywali zesłańcy, jak i wypraw turystycznych.

Obraz Syberii wzbogacają liczne znaczenia leksemu *sybirak* (zn. 5–7) oraz wtórne znaczenie wyrazu *syberyjski*. Odnoszą się one do sfery fizycznej człowieka. Eufemizmy te nazywają część ciała (męski narząd płciowy), odwołują się do seksualności człowieka, także w jej wynaturzonej formie (*sybirak* w zn. 7). Motywacji tych znaczeń można upatrywać w fakcie, iż jedną z grup więźniów umieszczanych w syberyjskich obozach pracy tworzyli homoseksualiści. Od 1933 roku homoseksualizm męski na mocy paragrafu 121 Kodeksu Karnego ZSRR był karany przez pozbawienie wolności nawet do 8 lat¹⁰¹. Nierzadko wchodzenie w relacje homoseksualne było wynikiem podziału na męskie i żeńskie zony lub obozy, co utrudniało wzajemne kontakty mężczyzn i kobiet¹⁰². Słowo *sybirak* (w zn. 8–9) odnosi się również do sfery bytowej i nazywa piwo oraz tego, kto lubi je pić.

W tym miejscu należy podkreślić fakt, iż leksemu *Syberia* oraz utworzonych od niego derywatów nie notują słowniki dialektalne. Nie są też rejestrowane w minimalnych tekstach folkloru, jakimi są przysłowia¹⁰³. Brak tych wyrazów

¹⁰¹ Zob.: Zakrzewicz A., *Homoseksualizm w ZSRR i w Rosji*, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,8716> (dostęp: 10.03.2015).

¹⁰² Wspomina o tym Barbara Skarga w swojej książce *Po wyzwoleniu...:1944–1956* (2000), będącej pamiętnikiem z życia w sowieckim łagrze na terenie Kazachstanu.

¹⁰³ Por.: (w bibliografii: „Słowniki polskojęzyczne i rosyjskojęzyczne (skrótów wg porządku alfabetycznego)”) słowniki dialektologiczne: Karłowicz 1907; Wronicz 2010 oraz słowniki przysłów:

w gwarach ludowych tłumaczy fakt, że na Syberię zsyłano głównie inteligencję polską, powstańców, działaczy politycznych. Wspomniane dobrowolne migracje chłopów były liczbowo zjawiskiem dość marginalnym w skali zesłań przymusowych i obejmowały stosunkowo niewielki okres czasu na przełomie XIX i XX w. Syberia nie odcisnęła swojego wyraźnego śladu w języku tej ludności.

3.6 Utarte zestawienia

Zestawienia odnotowane przez leksykony języka polskiego poświadczają, że Syberia wyróżnia się charakterystyczną przyrodą:

fauna i flora syberyjska (PSWP 2003, 41: 95), *roślinność zachodniosyberyjska* (PSWP 2004, 47: 440).

Wiele połączeń, notowanych przez źródła leksykograficzne to:

- nazwy gatunków roślin i drzew występujących na Syberii lub z niej pochodzących, co istotne, charakteryzujących się określonymi cechami: odpornością na niskie temperatury, mroz i silne wiatry, mało wymagające oraz lubiące glebę o dużej wilgotności:

jabłoń syberyjska 'drzewo wysokie do 15 m. o białych kwiatach i bardzo drobnych owocach; gatunek najbardziej odporny na mróz, pochodzący z północnych Chin i innych rejonów północno-wschodniej Azji; jabłoń jagodowa; *Malus baccata*' (PSWP 2003, 41: 95; por.: SW 1915: 532).

złotokwiat syberyjski 'rózaniecznik' (SW 1915: 532) [bardzo odporny na mrozy].

groszek syberyjski 'ob. akacja' (SJPZdan 1861: 1605; SW 1915: 532), którego współczesna nazwa to *karagana syberyjska* (USJP 2006: 1464) [krzew lub małe drzewo, stosowana głównie na żywopłoty, odporna na mrozy, ma małe wymagania glebowe (rośnie nawet na najbardziej jałowych gruntach)].

limba syberyjska / *cedr syberyjski* 'gatunek limby; drzewo iglaste o wysokości do 40 metrów, dużych szpilkach; występuje w północno-wschodniej części Federacji Rosyjskiej, w środkowej Syberii i północnej Mongolii; *Pinus sibirica*' (PSWP 2003, 41: 95) [odporny na mróz, lubiący miejsca dobrze nawodnione].

Adalberg 1889–1894; Kłosińska 2004; Kolberg 1977; Krzyżanowski 1969–1978; Krzyżanowski 1994; (w bibliografii: „Słowniki dwujęzyczne”) Stypuła 1974.

kosaciec syberyjski 'bylina o ciemnofioletowych kwiatach, występująca w Europie i w umiarkowanych strefach Azji; rzadka w Polsce; *Iris sibirica*' (PSWP 2003, 41: 95; por.: SW 1915: 532) [odporna, lubiąca glebę o dużej wilgotności].

barszcz syberyjski 'gatunek barszczu' (SJPZdan 1861: 1605) [mało wymagający, lubiący glebę o dużej wilgotności].

- nazwy ras zwierząt występujących na Syberii lub z niej pochodzących – bardzo wytrzymałych i przystosowanych do trudnych warunków klimatycznych:

tygrys syberyjski (ISJP 2000: 724),

kot syberyjski (SW 1915: 532),

syberian husky 'rasa bardzo wytrzymałych psów, doskonale sprawdzających się w trudnych syberyjskich warunkach, wykorzystywanych w wyścigach sań; także pies tej rasy' (SCJZ Sm 2013: 245) (w słowniku neologizmów obecnych w polszczyźnie od dwóch ostatnich dziesięcioleci pod redakcją Teresy Smółkowej).

W elementach pozadefinicyjnych haseł pojawiają się treści, które pozwalają na wyłonienie nowych cech Syberii: ■miejsca bogatego w zwierzęta futerkowe, które są obiektem polowań i przedmiotem handlu (źródłem zarobku Sybiraków):

„Wiewiórki syberyjskie dostarczają cennych skórek, których grzbiety noszą w handlu nazwę «popielic».”¹⁰⁴ (SJPDor 1966: 950).

W związku z polowaniem na zwierzęta pozostaje nazwa dawnego przedmiotu służąca do tego celu:

sybirskie żelazo 'ob. karkowy' (SJPZdan 1861: 1605; SW 1915: 532), 'żelazne narzędzie, które zwierza w pół lub za kark łapie, składające się ze sprężyny, zamka i chwatów' (SJP Zdan 1861: 472), 'samołówka na dzikie zwierzęta, łapiąca je w pół a. za kark' (SW 1902: 270).

Kolejne utarte połączenia ujawniają przypisywanie Syberii już znanej cechy posiadania bogactw naturalnych / mineralnych:

syberyjskie złoża surowców mineralnych (PSWP 2003, 41: 95),

syberyjskie bogactwa naturalne (PSWP 2003, 41: 95),

Zachodniosyberyjskie Zagłębie Naftowe 'największe na świecie zagłębie ropy naftowej i gazu ziemnego położone na Nizinie Zachodniosyberyjskiej' (PSWP 2004, 47: 440).

¹⁰⁴ Nazwa „wiewiórka syberyjska” we współczesnej polszczyźnie przyjęła się jako zastępcze określenie dla „burunduka” (ros. *сибирский бурундук*, łac. *Tamias sibiricus*) – gatunku małego gryzonia z rodziny wiewiórkowatych. Spośród kilkudziesięciu podgatunków burunduka, które zamieszkują głównie Amerykę Północną, tylko podgatunek *сибирский бурундук* zamieszkuje Syberię i wschodnią Azję. Nazwa ta nie jest ekwiwalentem ros. *сибирской белки* (w rosyjskiej zoonimii nazywanej też *мелеушка*, łac. *Sciurus vulgaris exalbidus*) – to największy podgatunek wiewiórki pospolitej o bardzo gęstej sierści.

topaz sybirski 'topaz bezbarwny, przezroczysty <od nazwy krainy Sybir>' (SW 1915: 532), nazwa odmiany minerału – kamienia ozdobnego stosowanego w jubilerstwie (ze względu na bezbarwność i przezroczystość używanego zamiast diamentów)' (zob.: SJPZdan 1861: 1709).

Formy ukształtowania terenu Syberii: ▪nizina, ▪wyżyna, ujawniają połączenia, będące nazwami geograficznymi:

Nizina Zachodniosyberyjska 'nizina w azjatyckiej części Rosji, pomiędzy Uralem a Wyżyną Środkowsyberyjską' (PSWP 2004, 47: 440).

„*Wyżyna Środkowsyberyjska*” (PSWP 2004, 47: 440).

Połączenia: *tajga syberyjska* (USJP 2006: 1464; ISJP 2000: 724); *tajga, tundra syberyjska* (PSWP 2003, 41: 95) wskazują, że Syberia ▪ma charakterystyczny krajobraz, który współtworzą ▪tajga i ▪tundra [warto zaznaczyć, że SW w definicji słowa *tajga* przytacza dwa znaczenia, które odnoszą się do Syberii i ją charakteryzują: '1. miejsce na Syberii, w którym ▪znajduje się i rozrabia złotodajny piasek. 2. gęsty, nieprzebyty las iglasty syberyjski ▪na bagnach' (SW 1919: 25)].

Cechę występowania specyficznych warunków atmosferycznych na Syberii, które są bardzo intensywne, uciążliwe i trudne do zniesienia, eksponuje połączenie *zima syberyjska* (PSWP 2003, 41: 95) oraz połączenia, wydobyte z egzemplifikacji słownikowych w formie cytatów:

„*sybirskie mrozy*”: „Wyleczywszy się z mojego kaszlu w ciągu grudnia i stycznia, wśród sybirskich mrozów w Karpatach, przyjąłem to zaszczytne dla mnie wezwanie.” (DASZ. Pam. I, 81., SJPDor 1966: 950),

„*syberyjskie mrozy*”: „Pod płaszcz zdałoby się jakieś futerko. Przy tych syberyjskich mrozach.” (Kurek, *Woda* 170, SJPDor 1966: 950),

„*sybirski wiatr*”: „Słyszę, jak za ciebie gada głuchy sybirski wiatr... co tak okropnie wył... w szyby bijąc brzęczące.” (Słow., *Fant.* 268, SJPDor 1966: 950),

jak i skrzydlate słowo „co mi tam śniegi Syberii” (Broniewski, 1943, SSWSCPO 2005: 1071).

Skojarzenie z drastycznym ochłodzeniem, siarczystym mrozem przywołuje także termin „*wyż syberyjski*”, który właśnie takie zmiany w pogodzie wywołuje. Termin pojawia się w materiale pozadefinicyjnym PSWP: „W ostatnich latach bardzo zmalał udział wyżu syberyjskiego w kształtowaniu pogody w Europie.” (PSWP 2003, 41: 95).

Zestawienie *Morze Wschodniosyberyjskie* będące nazwą własną i definiowane jako 'część Oceanu Arktycznego' (GrzeSNG 2008: 280–281) nasuwa skojarzenia z charakterystyczną cechą owego morza, którego wody przez prawie cały rok pokryte są lodem.

SJPDor przywołuje cytat, w którym przytacza się połączenie „*noce sybirskie*”. Dany związek wyrazowy na tle przywołanego kontekstu: „Dnie, dla nieznośnego gorąca, przepędzaliśmy zwykle w spodzie okrętu, cudnej piękności zaś jasne noce sybirskie – na okrętowym pokładzie.” (Czapł., *Irtysz*. 15., SJPDor 1966: 950), odwołuje do tzw. białych nocy – zjawiska astronomicznego, charakterystycznego dla stref w pobliżu kół podbiegunowych.

Szereg utartych zestawień eksponuje aspekt historyczno–polityczny *Syberii*, pokazuje ją jako miejsce odbywania kary i zsyłki. Odwołują się one, bowiem, do *sybiraka* w znaczeniu 'więzień, zesłaniec na Syberię / były więzień, zesłaniec', do jego doświadczenia Syberii, wspomnień, działalności związanej z organizacjami zrzeszającymi sybiraków:

zesłańcy syberyjscy (USJP 2006: 1464),

sybirackie czasy (SJPSzym 1989: 351; SJPSup 1992: 92),

sybirackie wspomnienia (USJP 2006: 1464); *wspomnienia, pamiątki sybiraka* (PSWP 2003, 41: 96),

organizacje sybiraków, Związek Sybiraków III Rzeczypospolitej (PSWP 2003, 41: 96),

a także, nie rejestrowana słownikowo nazwa organizacji, bardziej rozpowszechniona i będąca pierwowzorem dla wymienionej powyżej – *Związek Sybiraków*. To organizacja, która stoi na starożytności historycznej pamięci o zesłaniach Polaków, założona w 1928 i reaktywowana w 1988 roku po zawieszeniu działalności w okresie II wojny światowej i w czasach PRL. Organizacja ma swoją Centralę w Warszawie i 56 Oddziałów Terenowych oraz 9 Stowarzyszeń Pamięci Zesłańców Sybiru. Jednoczy ofiary zesłań, zarówno w kraju, jak i poza jego granicami, którzy przeżyli trudy Sybiru, a po odzyskaniu wolności mieli potrzebę zrzeszania się i prowadzenia wspólnej działalności¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Zob.: Dobroński 1997: 145–155, a także: <http://związeksybirakow.strefa.pl>, (dostęp: 11.01.2016); <http://www.sybiracyzg.pl>, (dostęp: 11.01.2016). Związek Sybiraków stawia sobie za cel: „1. Reprezentowanie i obronę interesów swoich członków, a zwłaszcza uzyskiwanie dla nich praw, takich jak: odszkodowania, renty, emerytury, uprawnienia zdrowotne, kombatanckie itp. 2. Prowadzenie działalności charytatywnej. 3. Świadczenie pomocy swoim członkom oraz Polakom zamieszkałym poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej, szczególnie przebywającym na terenie byłego ZSRR. 4. Roztaczanie opieki nad inwalidami i członkami rodzin po zmarłych i poległych Sybirakach.

Zestawienia *sybiracki los* (SJPSzym 1989: 351; SJPSup 1992: 92) oraz *cierpienia zesłanych na Sybir* (SO 1937: 481) potwierdzają utożsamianie Syberii z miejscem cierpienia, także ciężkiego życia. Przeżycia Sybiru stanowią swego rodzaju czynnik łączący byłych zesłańców. W *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny*, w przykładzie ilustrującym znaczenie leksemu *sybiracki*, pojawia się połączenie „*sybiracka solidarność*”, która przywołuje pozytywne skojarzenia, bowiem daje poczucie wspólnoty i wzajemnego wsparcia: „Nas wszystkich zrzeszonych w związku łączy wyjątkowa, sybiracka solidarność” (PSWP 2003, 41: 95–96). Połączenie *żądania sybiraków* (PSWP 2003, 41: 96) świadczy o poczuciu krzywdy i niesprawiedliwości jakiej doznali sybiracy, będąc skazanymi na Syberię. Materiał ilustrujący w PSWP wyjaśnia do czego odnoszą się owe żądania: „Po wizycie prezydenta Rosji w Polsce ożyły nadzieje sybiraków na rekompensatę krzywd moralnych, jakich doznali w łagrach.” (PSWP 2003, 41: 96).

W danych słownikowych ujawnia się charakterystyka polskich sybiraków – byłych zesłańców: łączy ich solidarność, wzajemne wsparcie, zrzeszają się w organizacjach: działają w ramach Związku Sybiraków, Związku Sybiraków III Rzeczypospolitej, mają poczucie krzywdy, stawiają żądania – domagają się rehabilitacji krzywd moralnych doznanych w łagrach, swoje wspomnienia spisują (w pamiętnikach).

Słownik gwary warszawskiej Bronisława Wieczorkiewicza odnotowuje s frazeologizowane zestawienie *dożywotni Sybir*, które oznacza 'skazanie na dożywotni pobyt na Syberii' (WieczSGW 1966: 397). W elementach pozadefinicyjnych haseł (w przytaczanych kontekstach) pojawiają się treści, które nie tylko potwierdzają znaną już cechę Syberii jako miejsca kary, ale konkretyzują formę jej odbywania: w łagrach – obozach pracy przymusowej (rozsianych także po całym terenie Rosji bolszewickiej, później Związku Radzieckiego), które wchodziły w skład całego systemu obozów noszącego nazwę Gułag:

„Cztery lata mojego życia spędziłem w *sybirskim łagrze*.” (PSWP 2003, 41: 96),

„Na terenie obwodu nowosybirskiego zlokalizowano w czasach Związku Radzieckiego liczne łagry.” (PSWP 1999, 24: 380).

5. Upamiętnianie losów zesłańców polskich i opieka nad ich grobami. 6. Przeciwdziałanie się wszelkim przejawom totalitaryzmu, nietolerancji, będących zagrożeniem wolności człowieka i jego godności. 7. Współpracę z organizacjami o podobnych celach, również z tymi, które mają siedziby poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej. 8. Popularyzację i upowszechnianie wartości patriotycznych i obywatelskich oraz poszanowanie kultury, tradycji narodowych i ogólnoludzkich. 9. Prowadzenie działalności pożytku publicznego.” (*Statut Związku*, <http://zwiazeksybirakow.strefa.pl> (dostęp: 11.01.2016)).

„Dziś po *sybirskich gułagach* na szczęście nie pozostało zbyt wiele.” (PSWP 2003, 41: 96).

Utarte połączenie *Matka Sybiraczka*, mimo swojego rozpowszechnienia, nie zostało odnotowane przez słowniki języka polskiego. Jego dokumentację stanowią natomiast tablice pamiątkowe na pomnikach poświęconych Matkom Sybiraczkom w wielu miastach Polski, m.in. w Lublinie: „Matkom Sybiraczkom w 61 rocznicę napaści sowiektów na Polskę” (załącznik nr 2), Gryfinie: „Matkom Polkom Sybiraczkom, bohaterkom Golgoty Syberyjskiej” (zał. nr 3), Zielonej Górze: „W hołdzie Matkom Sybiraczkom wdzięczne dzieci Sybiru” (zał. nr 4), Stalowej Woli: „W hołdzie Matkom Sybiraczkom wdzięczne Panu Bogu za ocalenie i powrót do Polski syberyjskie dzieci 1940–1956 *Matki nasze Bogu, Polsce i swym dzieciom cierpienie i życie swe darowały*” (zał. nr 5), Braniewie: „W hołdzie Polskim Matkom Sybiraczkom za głód i cierpienia niechaj cześć oddadzą przyszłe pokolenia” (zał. nr 6), Dębnie: „W hołdzie Matkom Sybiraczkom za opiekę i wychowanie w miłości do Boga i ojczyzny w latach zesłania na Syberię i powrót do Polski wdzięczne syberyjskie dzieci” (zał. nr 7), Strzegomiu: „To dla was bezimienne polskie Matki Sybiraczki” (zał. nr 8)¹⁰⁶. Nazwa ta, wartościowana pozytywnie, funkcjonuje w języku jako symbol określonych postaw polskich kobiet w trakcie agresji ZSRR na Polskę, wywiezionych wraz z rodzinami na wieloletnią poniewierkę w głąb Rosji Radzieckiej. W transportach zesłańców na Sybir, podczas masowych przymusowych deportacji ludności polskiej w latach 1940–1941 i 1944–1952 (w trakcie drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu) znajdowało się wiele kobiet z dziećmi, część kobiet dopiero później została matkami i na zesłaniu realizowała swoje macierzyństwo. Określenie to odnosi się do bohaterskich, okupionych bólem i cierpieniem czynów matek, które z determinacją walczyły o przetrwanie swoich dzieci, które mimo wyjątkowo trudnej sytuacji były źródłem siły dla całej rodziny. Odnosi się także do kobiet, które otoczyły opieką i uratowały życie polskich *syberyjskich dzieci*, którym „niehumanitarna ziemia” odebrała już rodziców, jednocześnie dbały o zachowanie polskości i wiary katolickiej. Tę pełną podziwu postawę polskich kobiet wspomina z własnych doświadczeń Czeszka – pani Wiera Sosnarowa (Věra Sosnarová), która przeżyła Gułag. Pod koniec drugiej wojny światowej wraz z matką i młodszą siostrą przymusowo została wywieziona przez sowiecką tajną policję do syberyjskiego Gułagu. Na Syberii spędziła długie

¹⁰⁶ Także w Lesznie, Szczecinie, Wysokiem Mazowieckiem i in.

20 lat. W pięknych słowach i nie mogąc skryć silnych emocji opowiada o tym jak po utracie własnej matki (którą zastrzelono w łagrze) wspólnie z siostrą mogły nazywać „drugą mamą” Polkę – panią Mickiewicz. Pomimo faktu, że kobieta miała dwoje własnych dzieci otoczyła dziewczynki opieką, okazała troskę, a poprzez wspólną modlitwę pielęgnowała w nich wiarę w Boga, w której wspólnie znajdowali siłę do przetrwania w obozowej rzeczywistości¹⁰⁷. Matka Sybiraczka to symboliczne imię wszystkich tych matek, którym udało się ten trud zesłania przeżyć, ale zwłaszcza tych, które nie zdołały powrócić i bezimiennie zostały pochowane w miejscu zesłania.

Niepojawiająca się wcześniej cecha „wielonarodowego charakteru Syberii, akcentowana jest w kontekstach przytoczonych przez PSWP. Obok „rodzimej ludności syberyjskiej”, której „wyróżnikiem jest religia (szamanizm): „Pierwotną religią rodzimej ludności syberyjskiej był szamanizm, niekiedy z elementami animizmu i śladami

¹⁰⁷ Po wielu latach przymusowego milczenia pani W. Sosnarowa obecnie chętnie uczestniczy w spotkaniach z młodzieżą i dorosłymi podczas których relacjonuje swoje dramatyczne przeżycia. Zacytuję w tym miejscu fragmenty jej ustnej wypowiedzi z wykładu w czeskiej miejscowości Dobrá, opisujące okoliczności pogrzebu własnej matki oraz relację z panią Mickiewicz i innymi Polakami:

[56:00 – 57:05] Potom na jaře, až, až se snih rozpoutěl, tak jsme potom bachařku prosily, aby otevřela v noci tu bránu. Ty Polačky ještě pytel poprosily a daly ještě do pytla, a tam za bránou za lágrem jsme měly takovou jamku vyrytou, tam jsme ju pochovaly. Tak už jsme potom zůstaly samy dvě. A ty Polačky, ty nás všeky pojdte vy naše holoubátka, vy holubičky naše. A Mickiewiczová říká: já budem teď vaša mama, já budem mama, sama měla dvě dcery a nás přijala jak mama. Ano, my jsme měly matku. Matka nás porodila, já jí to neberu za zlý. A tak od matky, od vlastní matky jsme lásku v životě neviděly. Nikdá. Nevýčesala, nepohladila, nepoláskala. Když jsme měly hlad, mamí máme hlad, běžte k sedlákovi, běžte si vyžebrat. Takže tu lásku mateřskou jsme v životě neměly. A ta Polačka, ta nás přitiskla k tomu srděčku, pohladila.

[57:50 – 58:20] No a tak teda potom ta matka naša byla velice hodná. Ukazovala, furt nás chlácholila, pohladila, přišly jsme, modlily jsme se potichu, aby to ty bolševici neslyšeli, nebo oni hned zastřelijou, viděli, že je pobožnej. Oni svoje lidi tam, nejenom cizinci stříleli, oni a i svoje lidé postříleli. Kolik Rusů tam zahynulo, Rusínů, Rusů, Ukrajinců, strašně hodně.

[1:04:12 – 1:06:09] No tak už potom za toho Chruščova to začalo trochu lepší. A v tym osumapadesátým roku už Chruščov propouštěl ty vojnoplenný, ty zajatce. Němci, Rakušáci, Maďaři, Bulhaři, kroměva Ukrajinců to začali dom púšťat. Stovkama jelo to dom, vagonama to odjíždělo. No a potom v devětapadesátým sa proslýchalo, že pojedó Poláci dom. Že dal polské prezident ruskýmu prezidentovi ultimátum, že půl, do půl roku musijou být všeky Poláci doma, co jsou tam už od devětatřicátého, čtyřicátého roku. No tak jo. A Miskiewiczová říká: vy pojd'tě se mnou do Polska do Lodži, já vaša mama. Já vás vezmem dom, já iměju bolšoj dum, že má velké dom v Lodži, že pojedem s ňou. My jsme sa tak těšily jo. A potom už velitel lágru roznesl Polákům po barákách takové listiny, tiskopise, a každá ta Polačka musela to vyplnit, vypsat' jo? Kakoj gubernij, no kakoj oblasti, no rajona. Vodkad' je, polskou adresu musela, vodkad' je a tak všekco a kolik má dětí, tych děvčat no. Ona napsala dvě moje, dvě Českoslovačky. No a potom to bachařka odnesla veliteli lágru. Tak za půl hodiny nebo za třičtvrtě přišel velitel lágru, začal řvat: što ty dumuješ to já pušťaju ty Českoslovači, ty zděs zdochnut, ty zděs zdochnut, nepojedut. Oni nikagda odsudova nepojedut. Začal řvat že nikdá od tam nepojedem. No to bylo něco. Tak potom Poláci vodjížděli. Ona plakala, vy moje sirotečky, vy moje holubičky. A my mamičko zlatá, neopúšťaj nás, nenechaj nás tady. No a nechala nás, odjeli. Polákov pustili, my jsme zůstaly (Sosnarová 2017, online), [transkrypcja wypowiedzi – autorka dysertacji].

Tragiczne doświadczenia i wspomnienia p. Sosnarowej zostały również utrwalone w książce *Krwavé jahody* (Krwawe truskawki), którą w opaciu o jej relację napisał Jiří Svetozar Kupka (2007/2017).

totemizmu.” (PSWP 2003, 41: 95), *religie ludów syberyjskich* (PSWP 2003, 41: 95), zamieszkują ją głównie ▪Rosjanie, a także ▪potomkowie zesłańców (w tym Polaków), tworzący swoistą mozaikę narodowościową, co eksponują poniższe konteksty:

„Wśród Sybiraków najliczniejszą grupę stanowią Rosjanie. Wielu Sybiraków to potomkowie dziewiętnastowiecznych zesłańców.” (PSWP 2003, 41: 96),

„Wśród Sybiraczek w końcu XIX wieku nie brakowało Polek, które tu się osiedliły, by towarzyszyć zesłanym przez reżim carski mężom.” (PSWP 2003, 41: 96),

„Niektórzy pożenili się z sybiraczkami, ale dotąd takich było niewielu.” (Kowalew., *Z. Wspom.* 157., SJPDor 1966: 950).

W świetle powyższego materiału ujawnia się także podział ▪ludności zamieszkującej Syberię na: rodzimą oraz napływową.

Zestawienia funkcjonujące na gruncie języka środowiskowego (w gwarze przestępczej) służą określeniu części ciała, są eufemizmami męskiego narządu płciowego:

syberyjski z bakami 'członek męski' (STGP 1993: 542), 'penis: żarg. środ.' (ZW 1993: 75),

syberyjski z baczkami 'gw. przestęp. penis' (KanSA 1995: 209),

syberyjski z baczkami, syberyjski z bakami, syberyjski mały, 'neutr. penis' (LewSSP 1999: 239),

a także „biernego homoseksualisty” co wynika już z przykładu przytoczonego przez Klemensa Stępniaaka w artykule na temat języka świata przestępczego: „«zakapowałeś – wpada ci *syberyjski z bakami*» («Jeśli zdradziłeś – zostaniesz uznany za *homoseksualistę biernego*»)” (cyt. za: Oryńska 1991a: 71). Są to wyrażenia obelżywe i funkcjonują (jak również samo słowo *syberyjski*) jako tzw. bluzgi¹⁰⁸.

Wyrażenie *syberyjski mały* ma także znaczenie 'rodzaj uderzenia pięścią' (STGP 1993: 542). Odzwierciedla ono tę stronę obrazu Syberii, która łączona była ze światem łagrów (w których jedną z kategorii osadzonych tworzyli przestępcy kryminalni) i przez Polaków odbierana jako nacechowana agresywnością.

Inne, funkcjonujące na gruncie studenckim, wyrażenie *syf ciężki syberyjski*, oznacza rodzaj choroby: 'lekcew. (choroba, weneryczna; syfilis) [studencki zbieracz

¹⁰⁸ Jak wyjaśnia Anna Oryńska, bluzgi są to „słowa «nieczyste», mające magiczną moc bezczeszczenia przedmiotów i ludzi. «Swoją nieczystość zawdzięczają one skojarzeniom ze sferą seksualną, szczególnie z męskimi narządami płciowymi i stosunkiem homoseksualnym». Słowa te objęte są bezwzględny tabu językowym, ich użycie może ubliżyć wypowiadającemu je lub tym, do których jest skierowane” (Oryńska 1991b: 199).

materiału dodał komentarz: właściwe dla mężczyzn]' (SGS 1994: 148; por.: PRSFGM 2010: 194). Opisanie powszechnie używanej nazwy *syf* (w znaczeniu syfilis) przymiotnikiem *syberyjski* ma z pewnością podkreślić uciążliwość choroby, jej ciężki przebieg, trudne do zniesienia dolegliwości, prawie tak, jak trudne do zniesienia są syberyjskie mrozy. Dany zwrot koresponduje ze znaczeniami leksemu *sybirak*, rozumianym jako 'perwersyje spółkowanie' (STGP 1993: 542) i 'stos. płc. heteroseksualny' (LewSSP 1999: 239) – może być jego konsekwencją.

W języku studentów funkcjonuje też połączenie o negatywnym zabarwieniu: *bździągwa syberyjska* 'ganić; o sytuacji, którą się określa jako nieszczęście, nieoczekiwane niepowodzenie, beznadziejne położenie, coś bardzo trudnego' (SGS 1994: 85–86).

Słowniki dokumentują utarte połączenia *kolej transsyberyjska* (SJP Szym 1989: 525; PSWP 2003, 43: 145) i *magistrala transsyberyjska* (PSWP 2003, 43: 145), które odnoszą się do najbardziej popularnego w Rosji środka transportu, funkcjonują w znaczeniu: 'linia kolejowa zbudowana w latach 1895–1916 o długości 9332 km, łącząca Moskwę z Władywostokiem' (PSWP 2003, 43: 145). Rejestrowany w słowniku kontekst użycia połączenia: „Kolej transsyberyjska łączy europejską część Rosji z Syberią i Dalekim Wschodem.” (ibidem) potwierdza cechę Syberii jako części Rosji. Syberia jest odróżniana od innych części Rosji: europejskiej i Dalekiego Wschodu.

Połączenie *języki paleosyberyjskie* funkcjonuje jako termin językoznawczy bliskoznaczny do terminu *języki paleoazjatyckie* w znaczeniu 'grupa najstarszych języków północno-wschodniej Syberii, sztucznie utworzona z niespokrewnionych genetycznie rodzin językowych, początkowo utrwalana pismem obrazkowym, potem alfabetem łacińskim i w końcu – rosyjskim' (PSWP 2000, 27: 263), zwraca uwagę na zróżnicowanie językowe Syberii.

3.7 Sfrazeologizowane zwroty

Słownik frazeologiczny języka polskiego Stanisława Skorupki, jako jedyny słownik tego typu¹⁰⁹ rejestruje frazeologizm *zestanie na Sybir* (umieszcza go pod

¹⁰⁹ Inne słowniki frazeologiczne języka polskiego nie notują związków frazeologicznych z wyrazami *Syberia* i *Sybir* lub ich derywatami, zob.: PSFJP 1995; SFB 2008; SFE 2011; SFWP 2003; SJFP 2011; WSF 2008; WSFJP 2003; WSFP 2005.

hasłem nadrzędnym 'zesłanie'), tłumacząc jako 'rodzaj kary, deportacja' (SFJP 1989: 822).

W *Nowym słowniku gwary uczniowskiej* pod redakcją Haliny Zgółkowej odnotowana została fraza *zsyłka na Sybir*, oznaczająca 'wygnanie ucznia z lekcji do domu' (NSGU 2004: 421), co wskazuje na wiązane przez młodzież szkolną skojarzenia Sybiru z formą, rodzajem kary.

W potocznej odmianie polszczyzny w powszechnym użyciu był zwrot *bo cię wywiozą na Sybir*, funkcjonujący jako przestroga i wiążący Sybir z poczuciem strachu. Jak wspomina Ryszard Kapuściński w *Imperium*: „Surowe mamy z naszej ulicy ostrzegały: – Dzieci, bądźcie grzeczne, bo was wywiozą na Sybir! (Mówiły z rosyjska – Sybir, bo to brzmiało groźnie, bardziej apokaliptycznie)“ (Kapuściński 2000: 34).

Z leksemem *Sybir* (rozumianym jako miejsce zsyłki) prymarnie związany jest zwrot *pojechać na białe niedźwiedzie*. Podane wyrażenie, jak pisze Władysław Kopaliński, najprawdopodobniej pochodzi z czasów powstania styczniowego 1863 roku i odnosi się do losów więźniów politycznych w Rosji carskiej zesłanych na Sybir (zob.: SSym 2001: 253–254; SMTK 1988: 750), *na białe niedźwiedzie* oznacza 'na zesłanie na Syberię lub północne tereny Rosji' (WSJP 2007–2012). Dany zwrot przywołuje nazwę niedźwiedzia białego (polarnego), który występuje w północno–centralnej Syberii. Biel niedźwiedziego futra wraz z bielą śniegu, stanowią nieodłączny element krajobrazu północnej Syberii. Z jednej strony nawiązują do wyjątkowo trudnych warunków klimatycznych i królującego mrozu, które postrzegane są jednoznacznie negatywnie, z drugiej mogą przywoływać pozytywne skojarzenia¹¹⁰ z wrażeniem nieskazitelnej czystości tego obszaru. Omawiany zwrot poświadcza fakt, że w ogólnej świadomości Polaków Syberia, jako miejsce zsyłki, jest „krajem leżącym na Północy. Wyraziste przykłady takiego przekonania odnaleźć można również w literaturze, która z pewnością ma swój udział w jego popularyzacji. W dramacie Juliusza Słowackiego *Kordian* czytamy: „Polska (...) Jak magnesu igła/ Na północ obrócona, w Sybir patrzy mroźny” (Słowacki 2012: 91).

Cecha zimna utwalona jest jednocześnie w wyrażeniach porównawczych *ubrany jak na Syberię; ubrać się jak na Syberię*, które nie są rejestrowane przez słowniki,

¹¹⁰ Pozytywne postrzeganie bieli futra niedźwiedzia ma także swoje uzasadnienie w fakcie, że zapewnia zwierzęciu bezpieczeństwo, dzięki swoim właściwościom, w otoczeniu śniegu i lodu, pełni funkcję kamuflażu.

ale funkcjonują powszechnie w potocznym obiegu i znaczą tyle co 'być bardzo ciepło ubranym'.

3.8 Syntetyczna definicja kognitywna Syberii (na podstawie danych systemowych języka polskiego w układzie fasetowym)

Z materiału zawartego głównie w słownikach języka polskiego XIX–XXI wieku udaje się wydobyć zespół 30 cech definicyjnych, które pogrupowane według faset współtworzą definicję kognitywną pojęcia SYBERII.

Syberia widziana przez pryzmat danych systemowych języka polskiego to:

[KATEGORIA] [1] *kraina / miejsce*

[CZEŚĆ CZEGO] [2] część większej całości: [2a] Azji i [2b] Rosji, [3] jest odróżniana od innych części Rosji: europejskiej i Dalekiego Wschodu.

[LOKALIZACJA] [4] Leży w północnej Azji, [5] 'na wschód od gór Ural', [6] w miejscu oddalonym, odległym, [7] odludnym, położonym daleko od skupisk ludzkich. [8] W Polsce jest kojarzona z Północą,

[CZEŚCI] [9] jest dzielona na część zachodnią (*zachodniosyberyjski*), środkową (*środkowsyberyjski*) i wschodnią (*wschodniosyberyjski*).

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [10] Zachowuje pewną autonomię (*kraina*) albo pozostaje w zależności (w aspekcie geograficznym) z Azją i (w aspekcie politycznym) z Rosją, [11] wyróżnia się surowym klimatem odznaczającym się [11a] zimą i [11b] mrozem, [12] jest zróżnicowana językowo.

[FUNKCJA] [13] W przeszłości była formą opresji i miejscem odbywania różnego rodzaju kar (najczęściej niezasłużonych): [13a] więzienia, [13b] zesłania, [13c] wygnania, [13d] łagrów – obozów pracy przymusowej, [14] była miejscem zniewolenia Polaków, [15] obecnie stanowi cel podróży, wypraw turystycznych.

[LOKALIZATOR] [16] Ma specyficzną przyrodę, którą tworzą aklimatyzowane gatunki: [16a] roślin i [16b] zwierząt. Na Syberii zlokalizowane są [17] bogactwa mineralne: [17a] złotodajny piasek, [17b] kryształy, [17c] pokłady ropy naftowej i gazu ziemnego.

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [18] W ukształtowaniu powierzchni Syberii dominuje: [18a] nizina i [18b] wyżyna, [19] ma charakterystyczny krajobraz, który współtworzą: [19a] tajga i [19b] tundra, [19c] bagna, [19d] rzeki, [19e] jeziora, [20a] jest pokryta śniegiem i [20b] lodem.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Syberia jest kojarzona z [21a] cierpieniem fizycznym i [21b] moralnym, [22] ciężkim życiem, [23] miejscem trudnym do zniesienia, [24] z czymś trudnym do pokonania, [25] z niepowodzeniem,

[STIMULUS] [26] budzi uczucie grozy / strachu i [27] tęsknoty.

[WYMIAR SPOŁECZNY / MIESZKAŃCY] [28] Syberia jest zamieszkiwana przez *Sybiraków*, którzy [28a] tworzą wielonarodową społeczność, składającą się z [28b] *rodzimej ludności syberyjskiej*, której wyróżnikiem jest religia (szamanizm) oraz [28c] z ludności napływowej: Rosjan (stanowiących większość) i „potomków dziewiętnastowiecznych zesłańców“ (w tym Polaków). [28d] W przeszłości zamieszkiwali ją przestępcy, kazańcy, więźniowie polityczni, zesłańcy (zarówno kobiety, jak i mężczyźni), objęci wspólną nazwą *sybiracy*. Polskich Sybiraków (byłych zesłańców): [28e] łączy solidarność, wzajemne wsparcie, [28f] zrzeszają się w organizacjach – działają w ramach Związku Sybiraków i Związku Sybiraków III Rzeczypospolitej, [28g] mają poczucie krzywdy, [28h] stawiają żądania – domagają się rehabilitacji krzywd moralnych doznanych w łagrach, [28i] dokumentują swoje wspomnienia (w pamiętnikach).

[WARUNKI BYTOWE] [29] jest bogata w zwierzęta futerkowe, które są obiektem polowań i przedmiotem handlu (źródłem zarobku Sybiraków), [30] podróże po niej odbywa się *koleją transsyberyjską*.

4 Zesłańczy profil *SYBERII* (w tekstach polskich)

System języka nie zdaje w pełni sprawy z obrazu Syberii, jaki ukształtował się w świadomości użytkowników języka polskiego. Wiele ważnych informacji na temat sposobu rozumienia tego pojęcia dostarczają dane tekstowe. Obraz Syberii, który utrwalają konkretne wypowiedzi tekstowe zależy „od przyjętego modelu rzeczywistości i wiedzy o świecie, ale też od orientacji ideowej mówiących i piszących autorów i od gatunku wypowiedzi, i od intencji komunikowania” (Bartmiński 2006d/2012: 160).

Zesłańczy profil *SYBERII* budowany jest z punktu widzenia człowieka zniewolonego – zesłańca, dla którego Syberia w sensie fizycznym, ale także psychicznym jest postrzegana jako miejsce ograniczenia i pozbawienia wolności, to miejsce przymusowego pobytu. Krajobraz przyrodniczy, warunki bytowe, otoczenie społeczne Syberii w tym profilu interpretowane są z punktu widzenia człowieka sprowadzonego tu przymusowo, reprezentującego spojrzenie przyjeźdźcy, człowieka z zewnątrz. Prezentowany profil obecny jest w pamiętnikach zesłańców XIX wieku i we wspomnieniach zesłańców XX wieku¹¹¹.

Zróznicowanie tego profilu na XIX-wieczny profil zesłańczy i XX-wieczny profil zesłańczy zależy od gatunku tekstu, okresu czasu, do którego odwołuje się relacja pamiętnikarska oraz punktów widzenia. Mimo, że teksty odzwierciedlają spojrzenie zesłańcy, to w zależności od kontekstu historycznego, realiów, do jakich się odnoszą oraz podmiotów mówiących ten obraz jest zróżnicowany. To co pozwala na rozróżnienie dwóch profili – to wypełnienie treściowe faset, ich uporządkowanie oraz sposób wartościowania Syberii w ramach tej samej fasety.

W profilu zesłańczym można wskazać konkretne cechy bazowe, które się na niego składają (cechy te oznaczane są cyfrą w nawiasie kwadratowym, zgodną z numeracją w skondensowanej wariacie wyobrażenia bazowego), jak również wyodrębnić kolejne, charakterystyczne dla opisywanego profilu (cechy wyróżniane znakiem graficznym „▪”).¹¹²

¹¹¹ Do niniejszego podrozdziału włączone zostają wybrane konteksty wyekscerpowane z relacji wspomnieniowych zesłańców XX w., które były przedmiotem analizy w artykule A. Starzyńskiej (2016c): *Wyżywienie i możliwości kulinarne polskich zesłańców na Syberię w okresie drugiej wojny światowej w świetle pisemnych relacji wspomnieniowych*.

¹¹² Wtrącenia własne w tekstach przykładów wprowadzono antykwą w nawiasie kwadratowym.

4.1 XIX-wieczny profil zesłańcy

W profilu tym uwidacznia się punkt widzenia polskiego zesłańcy i nakładające się na niego oraz dopełniające go punkty widzenia: szlachcica, inteligenta, patrioty, katolika.

Syberia odnotowana w XIX-wiecznych pamiętnikach to:

[KATEGORIA]

▪miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzie sprowadzani byli masowo, wbrew woli, pod przymusem. Stąd w wypowiedziach ze słowem Syberia / Sybir związane są czasowniki i zwroty: *taszczyć; pędzić; wyprawiać; wywieźć; przesiedlenie przemocą*:

Czy to miał być kres etapjady naszej? Mielśmy się o tem dopiero dowiedzieć w Irkucku, który był punktem zbiorowym na Wschodnią Syberię, skąd na cztery wiatry wygnańców wyprawiano. [A. Iwański, Pamiętniki, s. 177]

(...) i prowadzą, a raczej pędzą tych nieszczęśliwych takimi oddziałami do Syberii. Jest coś okropnego w tem przesiedleniu przemocą tylu tysięcy ludzi co rok (...). [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 149]

W jednej z tych wiosek na poczcie jamszczyk zaprzęgając konie, i dowiedziawszy się, że Polak, zapytał mnie bez żadnej ceremonii: a ile tam Polaków za wami jeszcze jedzie? Dla czego o to mnie pytasz? A oto dla tego, że kiedy który Polak jedzie na Sybir, to zwykle za nim wielu innych Polaków jedzie. Otóż ci powiem, że żaden więcej Polak za mną niejedzie, ja jestem sam. Wszystko to być może, ale ja temu niewierzę, bo ja już oddawna jestem jamszczykiem i niemało Polaków przewiozłem i wiem że jak was zaczną wywozić, to końca niema. My się dziwimy, z kąd się was tyle bierze i za co was wywożą? Bo ty może nie wiesz, że Polska jest wielka i bardzo wielu jest Polaków; a nas wywożą do Syberii za to, że my bardzo kochamy cara, a car nas kocha. Da, tak, wy się zapewne kochacie jak pies z kotem. Jeszcze lepiej. No, to już wiem, za co was taszczą na Syberię. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 163]

[WYMIAR SPOŁECZNY]

Na Syberię zsyłano ▪ludzi niewygodnych władzy (polskich patriotów), ▪niewinnych, ▪zupełnie przypadkowe osoby, które na Syberię doprowadził splot nieszczęśliwych wypadków:

W jednej z tych wiosek na poczcie jamszczyk zaprzęgając konie, i dowiedziawszy się, że Polak, zapytał mnie bez żadnej ceremonii: a ile tam Polaków za wami jeszcze jedzie? (...) My się dziwimy, z kąd się was tyle bierze i za co was wywożą? Bo ty może nie wiesz, że Polska jest wielka i bardzo wielu jest Polaków; a nas wywożą do Syberii za to, że my bardzo kochamy cara, a car nas kocha. Da, tak, wy się zapewne kochacie jak pies z kotem. Jeszcze lepiej. No, to już wiem, za co was taszczą na Syberię. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 163]

Było więc tedy wszystkich katorżnych około trzysta, oprócz Bogdaszewskiego, Siesickiego i mnie za polityczne przestępstwo skazanych, reszta składała się z mniej więcej prawdziwych kryminalistów, między którymi byli i wcale niewinni, ale tylko

nieszczęśliwi ludzie. Wszyscy pracowaliśmy dla skarbu w gorzelni. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 219]

Handjusz zaś wielki znawca spraw kulinarnych, przyrządził wspólne obiady, na które zapraszaliśmy gospodarza domu, rodaka naszego, wygnańca z roku 1831, przez niefortunne losy do Syberii na zawsze przykutego. [A. Iwański, Pamiętniki, s. 172]

▪zsyłano za przestępstwa polityczne, jak również kryminalne:

(...) znajome mi młode małżeństwo z Krakowa pp. Koralkowie, zaszedłszy do ks. proboszcza, prosili o protekcję dla mnie i dowiedzieli się, że znajomi Polacy prosili księdza o wystaranie się o jaką nauczycielkę z pomiędzy Polek, zsyłanych na Sybir za polityczne przestępstwa. [E. Tabeńska, Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki, s. 93–94]

Partja [maszerująca na Sybir] składała się z pięćdziesięciu kilku kryminalistów i trzech nas więźniów stanu z jednej prawie sprawy: Józefa Łagowskiego, Juljana Morzyckiego i mnie. [W. Lasocki, Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji, s. 7–8]

Pokój, w którym nas umieszczono, był wysoki, obszerny, widny, i niczem nie różniący się od innych mieszkań w tym budynku, przeznaczonym wyłącznie dla przestępców politycznych, przybyłych tu z rodzinami. [W. Lasocki, Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji, s. 133]

Księżna Leichtenbprg patrząc na więźniów polskich, za polityczne przestępstwa, a zatem za cnotliwe uczucia i zamiary, zakutych w kajdany i policzonych do rzędu największych zbrodniarzy, nic niemówiąc, w cichem milczeniu łyła tylko sobie ocierała. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 197–198]

Polscy zesłańcy – patrioci mają ▪mają nadzieję na powrót do wolności, do Polski / ojczyzny:

Z chwilą wszakże, gdy został wydany manifest, na mocy którego wolno nam było zbliżyć się do ojczyzny, nadzieja ta oświadczyła nam niepodzielnie i odtąd wszystkie nasze myśli, słowa i czyny zmierzały do jednego celu, jak najspiesniejszego opuszczenia Syberji. [W. Lasocki, Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji, s. 221]

Idzie za tém, że pobyt mój w Syberii był dla mnie znośnym, a ja mogłem przywyknąć do mojego losu? a przynajmniej poddać mu się fatalistycznie? Oh nie ! ... tysiąckroć razy nie! Moją osobą byłem w Syberii, lecz duszą i sercem byłem zawsze i ciągle tam, gdzie ojczyzna, gdzie swoboda, gdzie jedyna mojego serca, mojej duszy, do tego stopnia, że praca moja, mimo akuratność i pilność rozkosz i szczęście była tylko czysto machinalna (...). [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 232]

Doświadczają [28g] poczucia krzywdy i ▪niesprawiedliwości:

Ja tylko powiem: iż na widok każdej takiej partii, oprócz boleści, jakiej doznałem, budziło się we mnie inne uczucie, poważne, wielkie i uroczyste: nie pogardy i wstrętu, ale spólcucia i poszanowania, bo chociaż między nimi byli zbrodniarze, któż może wiedzieć, jakie przyczyny i powody pod rządem despotycznym, tym duchem ciemności i nieprzyjacielem światła, popchnęły tych nieszczęśliwych do zbrodni? Iluż tam między nimi było tylko pozornie winnych? A ileż tam być mogło najniewinniejszych, z najpiękniejszym sercem, ze szlachetną duszą? Czyż tam niemogło być moich rodaków, za polityczne tylko przestępstwa tak ukaranych? Czyż dla tego że byli w kajdanach i nędznie ubrani, można ich było uważać za istotnych zbrodniarzy? Przed każdą taką partją zdjąłem czapkę z prawdziwym głębokim uszanowaniem, oddałem cześć może niezasłużonym cierpieniom; miałem przykład na sobie samym. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 151]

Z punktu widzenia polskiego inteligenta, szlachcica, który odebrał gruntowne i staranne wykształcenie, w świetle XIX-wiecznych pamiętników wyłania się obraz Syberii jako miejsca skupiającego polską elitę – zdolnych, wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji:

Towarzystwo nasze [w Usolu] składało się przeważnie z ludzi inteligentnych nie nadających się nietylko do przedsięwzięć rzyśkownych, ale nawet do warcholstwa, którego też objawy były rzadkie. Wobec powyższych warunków życie płynęło spokojnie, powiedziałbym apatycznie nawet, urozmaicone od czasu do czasu przybywaniem nowych towarzyszy, wizytą gubernatora, lub odwiedzinami proboszcza z Irkucka (...). [A. Iwański, *Pamiętniki*, s. 191]

Oworz przyznać z chlubą należy, że zachowanie się ogółu wygnańców politycznych w Usolju godne było i wolne od zarzutów, zetknięcie zaś z wyborowymi – śmiał powiedzieć – ludźmi z całej Polski tu zebranymi najpodatniejsze wspomnienia na zawsze zostawiło. [A. Iwański, *Pamiętniki*, s. 196]

Dzięki tym różnorodnym zajęciom, pośród pokrzepiających i orzeźwiających wpływów towarzystwa doborowego czas upływał, aż doczekałem się uwolnienia od „ciężkich robót” z zamianą kary na tzw. „osiedlenie”, spadło zaś to najniespodziewaniej dzięki staraniom ojca mego w stolicy. [A. Iwański, *Pamiętniki*, s. 200]

Urządziwszy się na nowem miejscu, powróciliśmy do zaniechanych zupełnie w okresie budowlanym stosunków koleżeńskich. Jako stałe dnie, w których nie opuszczaliśmy domu po obiedzie i wieczorem, by oczekiwać miłych gości, naznaczyliśmy czwartki. (...) bardzo rzadko żona moja piekła domowe bułki i te przy herbacie podawano, a jeszcze rzadziej mieliśmy zamiast owoców mrożoną sybirską oblepichę cukrem osypaną i orzeszki cedrowe. Mimo tę spartańską prostotę obyczajów, towarzyskie nasze stosunki z owej doby zaliczam do najmiłszych w życiu; poziom bowiem rozmów był tak podniosły, treść zaś ich tak bogata, iż nigdy, ani przedtem ani potem, śmiało powiedzieć to mogę, nie korzystałem tyle z obcowania z ludźmi, jak naonczas! Nigdy też naraz w jednym miejscu nie spotkałem tylu, takiej wartości rodaków!... [W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji*, s. 169–170]

Bez wątpienia Syberya jest ochroną chociaż przymuszoną dla wszystkich ludzi pojęć i postępu w Rossyi; trudno przypuścić, aby myśli i pojęcia w Syberyi przez tyle tysięcy ludzi i od lat tak dawna rozsiewane niewydały z czasem swojego owocu. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberyi*, s. 331]

•ludzi szanowanych i docenianych przez miejscowe środowisko, jako dobrzy specjaliści w różnych dziedzinach, w zależności od podejmowanej przez nich pracy:

Wobec wielkiego braku uzdolnionych i zamilowanych w swym fachu lekarzy w Irkucku, Usol stał się w krótkim czasie miejscem, dokąd ściągali chorzy, nie tylko z odległych miejscowości wschodniej Syberji, ale i z samego Irkucka, a pełni prostoty i szczerości sybiracy głośno twierdzili, iż zdolnych lekarzy przywożą na Syberję tylko z żandarmami, bo ci, co tu dobrowolnie przybywają, nie na wiele chorym przydać się mogą. Mimo tak pochlebną dla nas u miejscowej ludności opinię, pozycja nasza, wobec pozbawienia nas praw stanu, była niezupełnie jasna i wymagała stanowczego i otwartego postawienia kwestji wobec władzy. [W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji*, s. 144–145]

(...) z początkiem zaś 1866 r. przysłano w charakterze komendanta, a zarazem zarządzającego warzelniami soli, dymisjonowanego sapera p. Turowa. Ten nowy dygnitarz nie tylko w niczem nam nie przeszkadzał na polu zdobywania i rozwijania praktyki lekarskiej, ale wszelkich dokładał starań, aby sławę naszą szerzyć na całej przestrzeni wschodniej Syberji, i sam z całą rodziną oddał się w opiekę drow Jana

Swidy i Franciszka Missuny. [W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji*, s. 148]

Pierwsza nasza wycieczka, mająca jedynie na celu odwiedzenie znajomych, nastąpiła w końcu lutego 1867 roku. Poznaliśmy bliżej Irkuck, który dotąd oglądaliśmy tylko w czasie krótkiego naszego pobytu z okien więziennych. Podejmowani gościnnie przez Łagowskich, cieszyliśmy się olbrzymim powodzeniem Józefa jako chirurga i tem uznaniem, jakie sobie lekarze Polacy wśród Sybiraków wyrabiać poczeli. [W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji*, s. 206]

W stosunkach z Polakami kupiectwo [syberyjskie] zachowywało się nie tylko poprawnie, ale nawet życzliwie co tłumaczyło poniekąd zapotrzebowaniem ludzi fachowych we wszystkich kierunkach. [A. Iwański, *Pamiętniki*, s. 205]

Po wymienieniu już przeze mnie przyrodników, członków Towarzystwa Geograficznego, lekarzy, adwokatów oraz nauczycieli, należy się wspomnienie również pracownikom na innych polach. I tak z liczby kilku aptekarzy wyróżniali się Gorecki z Ukrainy i Wiktor Bogusławski, handlem zajmowali się: Szymon Tokarzewski z Lubelskiego, Józef Szlenker z Warszawy (...) a wszystkim nieźle się powodziło, i zaufanie publiczności miejscowej zdobywali. (...) Siedlecki przyrządzał przetwory z ulubionej na Syberii rybki. [A. Iwański, *Pamiętniki*, s. 207]

[FUNKCJA]

Ludzie sprowadzani są tutaj za karę. To [12] forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [12b] zesłania (przesiedlenia), [12a] więzienia, [12c] wygnania, •ciężkich robót (katorgi):

Po wysłuchaniu wyroku zaprowadzono mię do sali, gdzie ubierano więźniów, na podróż daleką do Syberji skazanych. [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 70]

14 września 1863 roku był dniem wymarszu naszego na Sybir! (...) Wszyscy trzej byliśmy skazani do ciężkich robót: Morzycki na lat 15 w kopalniach, ja na lat 10 w fortcach i Łagowski na lat 6 w fabrykach. [W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji*, s. 7–8]

Byli oni skazani na osiedlenie, z pozbawieniem wszelkich praw na Syberji; do ciężkich robót lub w aresztanckie roty. [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 67]

Są rozmaite w Syberji katorgi, czyli ciężkie roboty. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberji*, s. 319]

P. marszałkowa mieszkała w Wilnie, dla kształcenia dzieci swoich; była ona w przyjaznych stosunkach ze śp. wujem moim ukochanym, który swą dobrocią osładzał życie moje w podróży na Syberję; na miejscu wygnania. [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 134]

(...) zakonnice wysłane zostały z kraju; siostra Grajewska do jednej z gubernii Rosji Europejskiej, zdaje się, do Tambowskiej; siostra Dąbrowska jako więcej obwiniona na Sybir do Tomskiej gubernii. – Poznałam je obie po drodze; (...). [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 82]

Syberia to [13] miejsce zniewolenia Polaków:

Jeżeli zaś nie było książki do czytania, tośmy rozmawiali z Siesickim o dokończeniu i upiększeniu naszego domku, o zaprowadzeniu przy nim ogródka kwiatowego

w będącym już ogrodzie, o zostawieniu tego domku w spuściznie dla drugich Polaków, naszych nieszczęśliwych braci, co po nas tam przyjdą; wszak Polska istnieje i car żyje, więc Polaków w Sybiry i niebraknie. Mawialiśmy jeszcze i o innych rzeczach, o mnogości naszych braci w Sybiry, o ich nieszczęściach i czy kiedy będą mogli z tych się więzów wydostać? [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Sybiry*, s. 239]

Te nieznośne etapy i nary po zawojowaniu Sybiry, zostały zbudowane dla rosyjskich przestępców cywilnych i politycznych; od czasów carycy Katarzyny zaczęto tam umieszczać i nieszczęśliwych Polaków, jako w miejscach wypoczynku, po drodze wzniesionych. [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 68]

Porównywałem mój los z losem tych nieszczęśliwych, o ileż czułem się szczęśliwszym od nich, że mi przynajmniej oszczędzono męczarni podobnej podróży. Nie jeden może z moich rodaków tam był wskazany na podobne męczarnie, jedynie za to, że był szlachetnej duszy, że kochał swoją ojczyznę. Trudno sobie wyobrazić niewygód, cierpienia i męczarni podobnej podróży. Nasłuchałem się o niej w Sybiry od tych, którzy w partyach do Sybiry przyszli. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Sybiry*, s. 151]

•miejsce zagłady narodu polskiego:

(...) stanęły mi przed oczyma wszystkie prześladowania, cała niedola kraju naszego po powstaniu, skazanie 300.000 osób z rozmaitych sfer naszego społeczeństwa, na zmarnowanie się po więzieniach, etapach i Sybiry. [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 69]

Wiedzieliśmy bowiem, iż w zwykłym biegu rzeczy niejedyn z nas musi ozdobić swym krzyżem lodowate puszcze Syberji. [W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji*, s. 214]

Na widok Ekaterynburga, pomyślałem w duchu: otóż nakoniec jestem w samej Sybiry, gdzie może mam życia dokonać i zwłoki moje złożyć; tak, jak się to stało z wielu z moich rodaków nieszczęśliwych. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Sybiry*, s. 164]

[LOKALIZACJA]

Syberia jest rozumiana jako [6] miejsce oddalone, odległe (od kraju / od rodziny):

Jest coś okropnego w tem przesiedleniu przemocą tylu tysięcy ludzi co rok, w tak odległą stronę, jaką jest Syberia. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Sybiry*, s. 149]

Trudno sobie wystawić wrażenia, jakie na mnie sprawiła ta melodia, przypominając nam od tak dawna, od lat tylu i nasze nieszczęścia i nasze nadzieje! ktoremi się Polak karmi będąc nawet zagnany w dalekie Sybiry strony. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Sybiry*, s. 175]

(...) Timofiej prawnik, przed ukończeniem nauk, za udział w sprawie Zofii Perowskiej, do dalekiej wschodniej Sybiry został wysłany (...). [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 113]

Nie bylam w stanic sięgnąć myślą w przyszłość nie przeczuwałam, jak daleka przestrzeń czasu i miejsca od ukochanych istot i miejsc mię oddzieli, ile niedoli trzeba będzie przeżyć nam wszystkim; bolałam, lecz tej boleści opisać bym nie potrafiła. [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 45]

Po wysłuchaniu wyroku zaprowadzono mię do sali, gdzie ubierano więźniów, na podróż daleką do Sybiry skazanych. [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 55]

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII]

Martyrologiczny obraz, skojarzenie z cierpieniem narodu polskiego: [21a] fizycznym i [21b] moralnym, to cecha Syberii często potwierdzana w tekstach pamiętników XIX-wiecznych zesłańców, w których określana jest synonimicznie jako: *dolina płaczu, narzekania i pokuty; kraina płaczu i niedoli; ojczyzna mąk i cierpień*:

Syberya, to dziecko nieszczęść, łez i cierpień Rossyi i Polski (...). [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberyi*, s. 309]

Ale po przybyciu mojem do Syberyi, do zakładu, do tej doliny płaczu, narzekania i pokuty, miałem dosyć czasu spokojnego w chwilach wolnych od pracy, do zastanowienia się, do rozmyślenia. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberyi*, s. 240]

Byłem tedy ostatecznie na miejscu mojego przeznaczenia, na długoletnie, bo na całe życie cierpienia. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberyi*, s. 198]

Serca nasze krwawiły się, boleliśmy nad losem kolegów, niemniej potępiać musieliśmy lekkomyślny i bezcelowy krok, którego następstwem było zwiększenie cierpień całej masy wygnańców w granicach Wschodniej Syberji. [W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji*, s. 169]

Przesyłki pieniężne przynosiły niemałe ulgi w cierpieniu zesłanych, tak dobrze w podróży, jako też i na miejscu; bardzo więc różną być musiała pozycja nieco dostatniejszych od tych, co mogli liczyć tylko na własną pracę. [W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji*, s. 149]

Syberya przedtem, nim ją ujrzałem i poznał, była zawsze dla mnie krainą lodów i śniegów, płaczu i niedoli, tymczasem wjechawszy do niej innego o niej zaczynani nabierać wyobrażenia i przekonania: naturalna ciekawość wzięła mnie poznać ją całkiem dokładniej, tu na miejscu, przynajmniej z karty, nieprzewidując sposobności poznania jej przez podróże: gdyż zapewne będę gdzie w niej do jednego stałego miejsca przywiązany, z którego ruszyć mi się nie będzie wolno. Odtąd Syberya będzie zapewne jedyną moją na całą przyszłość, na całe życie ojczyznę, nie ojczyznę serca i duszy, ale mąk i cierpień, jedyne zatem zamiary, jakim mógł mieć w niej kiedy, byłyby te: aby, jeźlibym kiedykolwiek, o czym wątpię, wyszedł z ciężkich robót na posiedzenie, można było gdzie w ustroniu, wśród tych pustyń, spokojnie osieść i tak nieszczęśliwego życia dokonać. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberyi*, s. 182]

Oczekując świeżych koni, zsiadłem z powozu (...). Wtem usłyszałem jednego z żołnierzy czysto i dobitnie pogwizdującego pieśń narodową naszą: „Jeszcze Polska nie zginęła!”. Trudno sobie wystawić wrażenia, jakie na mnie sprawiła ta melodia, przypominając nam od tak dawna, od lat tylu i nasze nieszczęścia i nasze nadzieje, któremi się Polak karmi będąc nawet zagnany w dalekie Syberyi strony. Ta nota tyle polska usłyszana na tej dolinie płaczu dla nas Polaków, miała coś podobnego do jęku rozpaczliwego nieszczęśliwego, co wzdycha i tęskni za pogrobowem życia myśli, że tam tylko znajdzie spoczynek dla cierpień znękaną duszy, wróciłem się w tę stronę, z kąd luba zalaływała nota i utkwilem wzrok w gwizdzącego żołnierza, bo byłem pewny, że to Polak. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberyi*, s. 175]

Ale wprzód, nim stanę u celu mej podróży, niby dla wytchnięcia, gdzie despoty wola odarłszy ze mnie piętno wolnego człowieka i niższywszy do rzędu bydłęcia, przeznaczyła resztę mojego życia przepędzać w niewoli, jakiej zwykle towarzyszą liczne fizyczne i moralne cierpienia, chcę tymczasem kilka słów powiedzieć o tej części Syberyi, którą dotychczas przejechał. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberyi*, s. 192]

Kojarzona jest także z **▪poniżeniem, upodleniem, upokorzeniem:**

Katorga nie jest w ciężkiej pracy fizycznej; sama potrzeba częstokroć wolnego człowieka, zmusza jeszcze do cięższej pracy, ale rzeczywista katorga dla politycznego więźnia w Syberii jest to ciągle poniżenie i upodlenie jego osoby, drażnienie jego uczuć, podeptanie w nim wszystkiego, co stanowi moralną, a zatem rzeczywistą i istotną wartość człowieka. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 214]

Lecz nigdy w życiu nie czułem się tak mocno, tak boleśnie moralnie poniżonym i pokrzywdzonym, jak w owej chwili, i nieublagana zemsta zawrzała w inej duszy. Tu [zakładzie Ekaterynieńskim na Syberii] dopiero uczułem w całej mocy i sile dziką, okrutną, fatalistyczną i szatańsko-szyderczą wolę, zamiary i przemoc despotyzmu. Poniżyć człowieka moralnie, zgnieść w nim szlachetną dumę i uczucie własnej godności, zniszczyć w nim i zatrzeć cechę jego boskości, upodlić jego umysł, duszę i serce aż do płaszczenia się i człogania się przed swym ciemiężcą, oto jest cel polityki i zamiarów każdego despoty, cara, a szczególnie Mikołaja. Myli się jednak każdy despota, myli się każdy car, a przede wszystkim myli się Mikołaj, jeżeli sądzi, że torturą ciała i duszy wymoże na prawym i sumiennym człowieku, a szczególnie na prawym i sumiennym Polaku uległość i ślepe poddanie się swej władzy. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 202]

Źródłem upokorzenia (pomimo samego faktu niezasłużonej kary zniewolenia) dla zesłańca jest narażenie na kontakt z zesłanymi na Syberię kryminalistami i niedogodności podróży wynikające z przymusowego obcowania z nimi:

Gdy zmierzę myślą wszystkie okropności, opiewane przez Dantego w jego podróżach fantastycznych po piekle, gdy dodam barwne a często tendencyjne opisy inkwizycji tudzież barbarzyństwa wojen, wszystkie one, chociaż daleko silniej działające na wyobraźnię, błędną wszakże chwilami w porównaniu z temi ciągłymi codziennymi udręczeniami, lata nieraz całe trwającymi, jakich doświadcza więzień stanu, odbywający etapami podróż wspólnie z kryminalistami. [W. Lasocki, Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji, s. 12]

Więźniowie cywilni i kryminalni stanowią z małymi wyjątkami stek brudów moralnych. Wszyscy z braku środków skazani są na konieczne wytwarzanie wkoło siebie brudnej cuchnącej atmosfery. (...) Każdy kryminalista nasiąka nią zwolna cały jak gąbka, tak iż w obcowaniu staje się fizycznie niemożliwym, przymusowe zaś jego dla więźniów stanu towarzystwo jest niemal do nie zniesienia. [W. Lasocki, Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji, s. 13]

Syberia jest kojarzona [22] z ciężkim życiem, z **▪samotnością:**

Z wielkim smutkiem pożegnałam odjeżdżających towarzyszy; każdego z nich czekało ciężkie życie, zniewagi, niedostatek, samotność, praca, nieodpowiadająca ich uzdolnieniu (...). [E. Tabeńska, Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki, s. 95]

[25] z niepowodzeniem:

Tam [na Syberii] nie jest tak źle jak się Panu zdaje, bo choć tam wprawdzie praca ciężka i wielka niewola, ale przynajmniej człowiek świeżem oddychać może powietrzem. Ton wesoły, z jakim to mówił, i to lekceważenie położenia, w jakim się znajdowałem, rozśmieszyły mnie i w dobry wesoły także wprawiły humor, więc śmiejąc się jemu odpowiedziałem: Pan, jak widzę, niemalą masz dozę filozofii, przynajmniej względem drugich; niezyczyłbym jednak Pana widzieć w podobnym mojemu i wiele innych położeniu, ale radbym wiedzieć czy i wówczas filozofja Pana wystarczyłaby do zniesienia z zimną krwią tak przykrej niedoli, chociażby w niej nawet i świeżego niebrakło powietrza? [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberii, s. 124]

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

To przestrzeń ■nieznana:

(...) byłem gorącym przeciwnikiem wciągania żon i rodzin do warunków zgoła nieznanymi a zawsze przerażających, na jakie wędrówka na Syberję narażała. [A. Iwański, Pamiętniki, s. 162]

Z Syberii ■trudno uciec, wydostać się z niej. W tekstach podkreślane jest nikłe prawdopodobieństwo ucieczki z miejsc zesłania, niemniej ucieczka z Syberii to pragnienie, które zajmowało myśli przebywających tam Polaków:

Zbliżając się do miasta Kunguru, poraz pierwszy postrzegłem kozaków orenburskich, tworzących łańcuch wedet tak na głównym, jak i na wszystkich traktach prowadzących do Syberji z Rossji, a to zapewne dla tego, aby z Syberji, tej ziemi wygnania i płaczu, żaden nieszczęśliwy niemógł uciec. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberji, s. 162]

Byli tu tacy, którzy z Syberji chcieli uciekać, i cóż stąd jedni z tego powodu już w grobach spoczywają, a drudzy co wytrzymali pałki, do ciężkich robót na całe życie zostali wtrąceni. (...) Więc to byli Polacy, których kijami pozabijano za to, że chcieli z Syberji uciekać? [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberji, s. 87]

(...) nic nieuszło mojej bacności i uwagi, uważałem na usposobienie katorżnych, czy byli kontenci lub nie ze swego położenia? czy w razie czego możnaby liczyć na ich pomoc, na ich chęć wydobycia się na wolność? bo mi tysiączne po głowie snuły się projekta i zamiary, oprócz jednego, pozostać na zawsze w Syberji, na całe życie niewolnikiem. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberji, s. 232–233]

[WARUNKI BYTOWE]

Jest ■cywilizacyjnie zacofana, prymitywna i dzika:

(...) aż mi się okropnie i ponuro w sercu zrobiło, tak głos był przeraźliwy, złowieszczy, tak ichnący dziką stepową sybirską notą. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberji, s. 172]

Cywilizacja przenikała tu [na Syberię] bardzo leniwie, obok zdrowego ziarna zadużo było kąkolu, a nic w tem dziwnego, albowiem krzewicielami jej byli ludzie z tak zw. wielkiego świata, najczęściej wykołajeni, których rodzina wyprawiała ze stolicy, jako krewnych niedogodnych, otwierając im drogę do kariery na Dalekim Wschodzie przez bogaty ożenek albo zapewnioną synekurę. [A. Iwański, Pamiętniki, s. 205]

Z punktu widzenia zesłańca – inteligenta szlacheckiego pochodzenia, niepozbawionego wsparcia finansowego to ■miejsce wygodnego życia, sprzyjającego osiągnięciu dobrej sytuacji materialnej:

W ogólności cały nasz stan majątkowy uległ znakomitemu polepszeniu. Dom nabyty i z długu oczyszczony przedstawiał niejako zapasowy na czarną godzinę kapitał, zwolnienie zaś od opłaty za mieszkanie zmniejszyło nasze rozchody o 150 rs. rocznie. Mając więc stały przychód, składający się z 1000 rs. corocznie żonie mojej przez jej rodziców przysyłanych, zaś 200 rs. przez moją matkę mi wypłacanych, tudzież 300 – 400, a w ostatnim roku około 900 rs. z praktyki lekarskiej, po opłaceniu podatku na rzecz potrzebujących kolegów w kwocie 150 – 175 rubli rozporządzaliśmy 1350 do 1850 rublami w stosunku rocznym, czyli przeszło stu do stukilkudziesięciu rs. miesięcznie. Był to, jak na owe czasy, świetny stan finansowy bezdzietnej wygnańczej rodziny. [W. Lasocki, Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji, s. 210]

Rodziny wygnańcze, przybyłe tutaj, różnie się urządziły. Jedni pokupowali domy, inni mieszkali w najętych, wreszcie najmniej zamożne rodziny lokowały się w budynkach rządowych. [W. Lasocki, Wspomnienia z mojego życia. Na Syberji, s. 150]

Zarabiając wiadomą ilość pieniędzy miesięcznie i mając nieco swoich własnych u smotrytela złożonych, z których mi co miesiąc na moje potrzeby po pięć lub po dziesięć rubli assygnacyjnych udzielał, przy zwykłej taniości zboża, mięsa, ryb i nabiału żyliśmy dość wygodnie. Nigdy w Emigracji we Francji i tak wygodnie nie żył jak w Syberji, chyba jak poczciwy Francuz mój przyjaciel zaprosił mnie na obiad do siebie. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberji, s. 236]

Żyliśmy tedy [na Syberji] przyzwoicie, a nawet wygodnie; prawda, że nie wszyscy katorżni, niemając tych samych, cośmy mieli, dochodów, mogli żyć podobnie, jednak, z nielicznym wyjątkiem byli zadowoleni ze swojego losu i mawiali, że prawdziwa katorga jest w Rosji; gdyby tylko nie tęsknota po ojczyźnie, po rodzinie i po znajomych, byłiby oni zupełnie prawie szczęśliwi. Niewiem, czy wszędzie z katorżnymi tak się łagodnie, jak w tym zakładzie, obchodzą; ale to jest pewna, że w porównaniu z obejściem się moskiewskich i niektórych polskich panów na Wołyniu, Podolu i Ukrainie ze swymi poddanymi, w katordze z nimi bardzo po ludzku się obchodzą. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberji, s. 237]

Ja w Krasnojarsku znalazłam dobre powodzenie pod względem materialnym w domu państwa Banin, którzy dla mnie bardzo grzeczni byli (...). [E. Tabeńska, Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki, s. 119]

(...) p. gubernatorowa przypomniła sobie o mnie i powiedziała, że zna jedną Polkę, wielką wprawdzie fanatyczkę, ale mówiącą dobrze po francusku i może ją, rekomendować. Obie e panie obiecały wstawić się do mężów swoich o pozwolenie dla mnie na wyjazd z Tomsku, jeżeli ten pan zgodzi się przyjąć mnie na swoją odpowiedzialność. Odtąd więc miałam znów sposób do życia i pod względem materialnym lepsze powodzenie niż przedtem. [E. Tabeńska, Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki, s. 103–104]

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Syberia widziana oczami przyjeźdźcy, człowieka z zewnątrz, pochodzącego z innego kraju i kontynentu (Polaka, Europejczyka) jest inna, odmienna, pod względem obserwowanej przyrody i klimatu. Zesłańcy obserwują na Syberii nieprzystawalność do tego co znane, porównują z tym co znane:

O klimacie syberyjskim tyle jest opisów przez ludzi fachowych dokonanych, że poprzestanę na krótkiej wzmiance, by zaznaczyć że opisana przeze mnie miejscowość posiada wszelkie cechy klimatu kontynentalnego: a więc zimę długą i mroźną, ale bez wiatru, lato zaś krótkie i upalne; najcięższe dla Europejczyka jest pozbawienie widoku roślin i zieleni w przeciągu ośmiu miesięcy. [A. Iwański, Pamiętniki, s. 189]

[STIMULUS]

Kolejnymi elementami Syberii konstytuującymi jej profil zesłańczy są cechy:

[27] budzi uczucie tęsknoty (za krajem / ojczyzną / rodziną / znajomymi / kościołem):

Nadeszła wiosna, zniknęły śniegi, w końcu maja ziemia pokryła się piękną zielonością i pojawiły się kwiatki; lżej mi się zrobiło na duszy, ale tęskno do kościoła i do swoich! [E. Tabeńska, Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki, s. 110]

Jeden żołnierz z Kamczatki pieszo przyszedł na Litwę do rodzinnej ziemi, bo tęsknota mu skrzydła do biegu przypinała; jedna matka z 6-ciorgiem dzieci powróciła z Syberji do kraju ojczystego na Litwę, li tylko o żebranym chlebie. – O bo jak matki rodzonej tak

i ojczystej ziemi: nikt i nic Polakowi zastąpić nie może. [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 117]

Napisałam do niego, że zamierzam wyjechać z Syberii, po otrzymaniu mego listu przyjechał do Padunia, żeby się ze mną pożegnać. (...) Gdyby nie ciągły smutek na duszy i tęsknota za krajem, możebym tego nie zrobiła! [E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, s. 127–128]

Żyliśmy tedy [w Syberii] przyzwyczajeni, a nawet wygodnie; prawda, że nie wszyscy katorżnicy, niemając tych samych, cośmy mieli, dochodów, mogli żyć podobnie, jednak, z nielicznym wyjątkiem byli zadowoleni ze swojego losu i mawiali, że prawdziwa katorga jest w Rosyji; gdyby tylko nie tęsknota po ojczyźnie, po rodzinie i po znajomych, byłiby oni zupełnie prawie szczęśliwi. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberii*, s. 237]

[26] budzi uczucie grozy / strach. To również ▪strach przed pozostaniem na Syberii na zawsze:

(...) byłem gorącym przeciwnikiem wciągania żon i rodzin do warunków zgoła nieznanych a zawsze przerażających, na jakie wędrowniacy na Syberję narażali. [A. Iwański, *Pamiętniki*, s. 162]

Jeżeli poznał jakiego uczciwego człowieka choć katorżnego, przemówiłem z nim kilka słówek na ustroniu, jakby ukradkiem. Ale jeżeli mało mówiłem i mało się udzielałem, to natomiast wszystkiemu się pilnie przypatrywałem, wszystkiego słuchałem i na wszystko uważałem: nic nieuszło mojej baczności i uwagi, uważałem na usposobienie katorżnych, czy byli kontenci lub nie ze swego położenia? czy w razie czego możnaby liczyć na ich pomoc, na ich chęć wydobycia się na wolność? bo mi tysiączne po głowie snuły się projekta i zamiary, oprócz jednego, pozostać na zawsze w Syberii, na całe życie niewolnikiem. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberii*, s. 232–233]

Wzbudza ▪ciekawość:

Ponieważ tu [na Syberii] wszystko dla mnie było nowością, przypatrywałem się zatem wszystkiemu z chciwą ciekawością. [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberii*, s. 165]

Syberia przedtem, nim ją ujrzałem i poznał, była zawsze dla mnie krainą lodów i śniegów, płaczu i niedoli, tymczasem wjechawszy do niej innego o niej zaczynam nabierać wyobrażenia i przekonania: naturalna ciekawość wzięła mnie poznać ją całkiem dokładniej, tu na miejscu, przynajmniej z karty, nieprzewidując sposobności poznania jej przez podróże (...). [R. Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberii*, s. 182]

[AGENS]

Poniższe konteksty pozwalają na wyodrębnienie komponentu znaczeniowego Syberii: ▪miejsce, które demoralizuje, gdzie łamie się dawny system wartości. W kontekście XIX-w. pamiętników czynnikami demoralizującymi i potencjalnymi zagrożeniami dla zesłańców są: rozwiązłość obyczajów panująca na Syberii, powszechne pijaństwo i zamiłowanie do hazardu:

Z wielkim smutkiem pożegnałam odjeżdżających towarzyszy; każdego z nich czekało ciężkie życie, zniewagi, niedostatek, samotność, praca, nieodpowiadająca ich uzdolnieniu; a rozrywki tylko zgubne, niszczące zdrowie i jak trucizna działające na życie moralne. Z 300.000 zsyłanych na Syberję w roku 1863, nie wiem, czy dziesiąta

część: powróciła do kraju, nie zmarnowana fizycznie i moralnie (...) [E. Tabeńska, Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki, s. 95]

Tak jak odporność organizmu fizycznego chroni od chorób, tak odporność charakteru zabezpiecza od pokus, na jakie jesteśmy w życiu narażeni: prawda ta bardziej się jeszcze uwidoczniła wśród anormalnego położenia, w jakim wygnańcy się znajdowali: w sferach kupieckich i mieszczańskich na Syberji, przy niskim ich poziomie kulturalnym. Zamiłowanie do kart i trunków prowadzi często do roznamiętnienia i kończy się chorobą; do rozrywek tych męskich głównych, jeżeli nie jedynych, popycha z jednej strony gościnność sfer kupieckich, z drugiej zaś łatwość towarzyska ludzi cywilizowanych: owóż przyjaciel mój nie rozpił się, nie praktykował karcjarstwa i nie ożenił się z Sybiraczką, chociaż się kochał i to pierwszą miłością: od tego wszystkiego ochronił go charakter (...) [A. Iwański, Pamiętniki, s. 209]

Jeżeli, jakeśmy to już widzieli, obyczaje Samojedów, Ostiaków, Kamczadalów i innych pierwotnych Syberyi mieszkańców zbliżają się do obyczajów zwierzęcych, to obyczaje Słowiano-rossyan i w ogóle ludności napływowej są do nieopisania rozwiozłe. Pod tym względem Syberya mogłaby iść w zawody z obyczajnością najwięcej przeludnionych i najbardziej zepsutych miast zachodniej Europy i to się łatwo pojmuje, jeżeli się przypomni, jakiej moralności ludźmi po największej części zaludniać się poczęła i dotychczas się zaludnia (...). [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberji, s. 274–275]

Obyczaje w Syberji wówczas staną się czystsze, gdy ta przestanie być miejscem wygnania i kary dla tylu tysięcy nieszczęśliwych, których głupi a dziki caryzm tam wysyłając, między innymi celami, ma jeden najwyraźniejszy, zaludniać pustynie Syberyi jakim bądź sposobem i kosztem. [R. Piotrowski, Pamiętniki z pobytu na Syberji, s. 277]

4.2 XX-wieczny profil zesłańczy

O kształcie XX-wiecznego wariantu profilu zesłańczego zadecydował punkt widzenia polskiego zesłańca na Syberię, nakładający się z punktami widzenia patrioty, katolika, inteligenta, osoby młodej i dziecka.

Syberia odnotowana w XX-wiecznych wspomnieniach to:

[KATEGORIA]

•miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzie sprowadzani byli masowo, często całymi rodzinami, pod przymusem, wbrew woli, stąd w wypowiedziach ze słowem Syberia / Sybir wiązane są czasowniki i zwroty: *wieźć*; *wywieźć*; *gonić*:

Dowiedziałem się, że ze Sybiru powracają transporty z rodzinami, które zostały wywiezione w latach wojennych. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 124]

Był rok 1941, jesień. Tak, to ponad półtora roku zesłania. Józef Gerlach, rolnik ze wsi Mazury pow. Podhajce, wywieziony był na Sybir jak tysiące innych. 10 lutego. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 211]

Lotem błyskawicy rozeszła się po Turmontach wieść, że wiozą mnie na Sybir. [E. Stefanowicz, Los tak chciał, s. 63]

Zrozumieliśmy, że pójdziemy gdzieś daleko pieszo. A więc Edwardzie, tak jak pradiad Aleksander pójdiesz na Sybir. Nic się nie zmieniło, tak samo jak w 1861–1863 więźli i gonili na Sybir, tak samo będzie i dzisiaj w 1947 roku. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 115]

[FUNKCJA]

[12] forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [12b] zesłania (przesiedlenia), [12a] więzienia, [12d] łagrów – obozów pracy przymusowej:

Istotnie, w dwóch ostatnich latach naszego przymusowego pobytu na Syberii, po sflnięciu lodów, mąkę, śledzie, olej jadalny, kasze, makarony – wszystkie te produkty przywożono dużymi transportowymi łodziami, holowanymi przez kutry. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 104]

Tak rozpoczęliśmy pobyt i życie w pierwszych dniach zesłania na dalekiej Syberii. [R. B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 46]

(...) nie jest to żaden łagier o obostrzonych warunkach życia, będziemy pracowali w Lespromchozie, przedsiębiorstwie wyrębu lasu. Tu mamy żyć, odbywać karę przesiedlenia. [A. Jackowski, *Na skróty*, s. 119]

Okazuje się, że jest to więzienie. A więc będąc w łagrze, dostałem się do więzienia? Nie mam pojęcia dlaczego się tu znalazłem. Zresztą czy to jest ważne, tutaj jeśli władza chce, to nawet niewinnemu człowiekowi przedstawi zarzuty, które legną u podłoża skazania go. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 113]

Syberia to [13] miejsce zniewolenia Polaków, postrzegane jako ▪przeznaczenie narodowe wielu pokoleń Polaków:

Zostawiliśmy rodziny, matki, żony, dzieci i Ojczyznę i jechaliśmy szlakiem naszych ojców i dziadów przez Wielkie Łuki na Sybir. Boże za jakie grzechy, dlaczego historia musiała się powtarzać? [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 64]

Zrozumieliśmy, że pójdziemy gdzieś daleko pieszo. A więc Edwardzie, tak jak pradiad Aleksander pójdiesz na Sybir. Nic się nie zmieniło, tak samo jak w 1861 – 1863 więźli i gonili na Sybir, tak samo będzie i dzisiaj w 1947 roku. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 115].

To także ▪miejsce tępienia ich tożsamości narodowej i religijnej:

Wspomnę jeszcze, że pan Hofman przywiózł na Syberię pół ćwiartki święconej wody. Wodę tę musiał prawdopodobnie ciągle rozcieńczać, każdego zmarłego w baraku lub w piwnicy starał się bowiem pokropić. O tym religijnym obrządku dowiedział się Achańkow i obiecał panu Hofmanowi, że wyśle go na prawdziwe białe niedźwiedzie. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 69]

Maj napawa jakąś nadzieją. W Polsce majowe nabożeństwa. Tu tak mało pamiętają ludzie o religii. A propaganda sowiecka wciąż ją tępi. Dobrze, że choć Litwini, Niemcy i niektórzy Ukraińcy (rzadko) wspominają o Bogu. Prymityw człowieka ukazuje się na każdym kroku. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 140]

▪zagłady narodu polskiego:

Sybir to miejsce ostatecznego przeznaczenia dla wielu ludzi, współtowarzyszy naszego losu, brutalnie wyrwanych ze spokojnego życia. Takim miało być również dla naszej rodziny. Tam mieliśmy umrzeć, zginąć. Tam miał przepaść po nas wszelki ślad. Opatrzność sprawiła inaczej. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 142]

Raz na lekcji języka rosyjskiego Siemionow twierdził, że słabo uczymy się języka rosyjskiego. Mówił, że może niektórzy z nas będą inżynierami. Któryś z gimnazjalistów powiedział, że nie po to byliśmy wywiezieni na Sybir, by uczyć się na inżynierów, lecz po to żebyśmy tu pozdychali! Siemionow przerwał rozmowę i więcej do tego nie wracał. On doskonale widział, jak bardzo głodujemy. Ilu zesłańców choruje i ile jest pogrzebów. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 85]

Miejsce, w którym ludzie (zesłańcy) umierają masowo w męczarniach:

*Wielu, olbrzymia większość, nas, tulaczy, pozostawiła mogiły swoich najbliższych w syberyjskim piasku. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 217]*

*Spośród czterdziestu pięciu polskich dzieci, które rozpoczynały naukę w Tuleniu we wrześniu 1940 roku pozostało nas w klasie 21 uczniów, w tym trójka rosyjskich pionierów. W klasie byłem jedynym z dwóch, obok Józka Izbińskiego, polskich chłopców, którzy przeżyli tyfus. Pozostali spoczywali wśród sosen w odległości pięciuset metrów od baraków, w syberyjskim piasku. Spoczywali na założonym tu polskim cmentarzu. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 80]*

*Brzoza zawsze pozostaje dla mnie symbolem Sybiru. Towarzyszyła tam człowiekowi na co dzień, niemal na każdym kroku. Wtedy, gdy majestatycznie rosła w lesie, gdy iskrząc rozświetlała i ogrzewała mroczną izbę baraku, gdy na wiosnę radowała swym słodkim sokiem wypływającym z naciętej kory, czy gdy jej skrzyżowane gałęzie stały jako krzyże na sybirskich mogiłach zmarłych Polaków. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 143].*

*Nie wszyscy jednak wrócili. Wielu pozostawiło swoje kości na dalekich szlakach Syberii i w obozach pracy. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 80]*

*Z nadejściem lata przyszło kolejne nieszczęście. Zwłaszcza w lesie, gdzie pracowano, pokazały się roje drobniutkich muszek. Atakowały twarz, natrętnie (...). Ich ukąszenia bardzo swędziały, a skóra wyglądała jak sparzona pokrzywą. Na ukąszenia najbardziej narażeni byli pracujący w lesie i ci, którzy nie mieli się czym osłonić. I zaczęło się najgorsze. Po ukąszeniu i strasznym swędzeniu człowiek puchł, dostawał wysokiej temperatury i zawsze w przeciągu dwóch, najwyżej trzech dni umierał. Nie było na to żadnego ratunku. Nasza sąsiadka z baraku przyjechała na Sybir z trzema synami i mężem. Byli to dorośli mężczyźni, od piętnastego roku wżwyż. Wszyscy pracowali w lesie. W ciągu 4 lat pozostała sama, gdyż wszyscy poumierali od plagi tych muszek. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 87, 88]*

*Szczególnie utkwiała mi w pamięci śmierć chłopców z sąsiedztwa i ich ojca. Wszyscy oni poumierali w strasznych męczarniach. Pogryzieni przez meszki kończyli życie w gorączce, która na termometrze nie miała już stopni. Zdarzało się, że zmarły człowiek był tak mocno opuchnięty, że wykopany grób okazywał się za wąski i miejscowi grabarze ciało na siłę wpychali do dołu. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 97]*

*(...) na Syberii z naszej dziesięcioosobowej rodziny pozostały cztery osoby. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 160]*

Odmienny punkt widzenia odzwierciedla spojrzenie zesłańca – dziecka, którego rodzina przetrwała trudy zesłania i które z racji wieku bezpośrednio nie odczuło wszystkich trudów zesłania. Syberia charakteryzowana jest przez niego pozytywnie jako miejsce bezpieczne, *azyl, miejsce ocalenia* przed skutkami wojny:

Sybir, pomimo wszystkich przeciwności, okazał się dla naszej rodziny miejscem ocalenia. Uchronił nas przecież przed innymi realiami wojny, z pewnością jeszcze

bardziej okrutnymi i bolesnymi. Był miejscem trudnego przetrwania, ale w konsekwencji ocalenia. Zostaliśmy niejako rzućeni w tę bezdenną głębinę lasów, skąd nie było możliwości ucieczki, ale dokąd też nikt się nie zapuszczał, aby nam zagrozić. Syberia stanowiła więc dla nas swego rodzaju azyl w ogarniętym wojną świecie. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 143]

[WYMIAR SPOŁECZNY]

Na Syberię zsyłano przede wszystkim ▪ludzi niewygodnych władzy (polskich patriotów), ▪niewinnych, ▪zupełnie przypadkowe osoby, które na Syberię doprowadził splot nieszczęśliwych wypadków:

(...) minął kolejny tydzień naszej męki w tych bydłowych wagonach. Dotarliśmy do Nowosybirsk. (...) Nie da się zapomnieć panującego zimna w wagonie i płaczu najniewinniejszych istot – dzieci. Nie da się zapomnieć gryzących mas wszy, które nie dawały spokoju. Nie da się zapomnieć tego poniżenia człowieka i zupełnego nieliczenia się z jego potrzebami i to tylko dlatego, że byliśmy Polakami. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 27, 29]

Jedną z przesłanek stabilizacji systemu władzy sowieckiej było skazywanie ludzi na łagry, by tam wyzbywali się nieprawomyślności, często też obwinianych za czyny nie popełnione, tak na wszelki wypadek, by ludzie czuli, że władza czuwa! [W. Krawczyński, Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach, s. 109]

Z baraku „Brzeżany” zapamiętałem dwoje młodych ludzi, którzy byli tylko z babcią, bez rodziców. Rodzeństwo Władysław i dużo młodsza Ania Łaz przyjechali z jakiejś okazji do swojej babci i razem z nią zostali wywiezieni na Sybir. Babcia tej dwójki dzieci (16 i 10 lat) zmarła w 1940 roku. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 51]

▪zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne:

Dowieziono nas do Krasnojarska do portu na rzece Jenisej. Załadunek „niewolników” trwał długo, bo wprowadzono na statek wielu więźniów. Umieszczono nas na dnie statku w fatalnych warunkach. Byliśmy wprawdzie odgradzeni od grupy przestępców, złodziei, bandytów, morderców, ale jedynie siatką, przez które padały różne ordynarne, obraźliwe słowa. [W. Krawczyński, Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach, s. 103]

Polscy zesłańcy – patrioci i katolicy poprzez kultywowanie tradycji, pielęgnowanie symboli narodowych ▪starali się zachować tożsamość narodową i religijną. Wiara w Boga, która pomagała w przetrwaniu i dawała nadzieję na odmianę losu, była jednocześnie czynnikiem jednoczącym ludzi, utożsamiała się także z narodowością Polaka:

Gdy nadszedł maj zdecydowano, że to właśnie u nas będą się odbywały nabożeństwa majowe. (...) Jak głęboka była wiara, tych prostych przecież ludzi zebranych z własnej woli w zesłańcym baraku. Zebranych na dalekiej północy w syberyjskiej tajdze, gdzie nie było kościoła ani księdza [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 78–79]

Po przywitaniu się ksiądz przeprowadził egzamin z pacierza, z przykazań, z modlitw. Jak się okazało, nie mieliśmy z niczym problemu, bo to należało do naszej codziennej praktyki na Sybirze i również było zasługą pobożnej babci. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 133]

Na zesłaniu nie przestawaliśmy się modlić. Nikt z domowników nie wychodził do pracy w tajdze bez krótkiej modlitwy, bez znaku krzyża. (...) Ludzie sami potrafili się zorganizować, znaleźli czas i chęć by modlić się do Boga. W tym względzie zesłańcy byli, poza nielicznymi wyjątkami, solidarni i jednomyślni. To właśnie było piękne. To nas wzajemnie wspomagało, jednoczyło i dodawało sił. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 77, 80]

Mimo zmęczenia i głodu, zesłańcy nie zapominali o modlitwie. Była ona bardzo potrzebna, gdyż wlewała w nasze stroskane dusze nadzieję na odmianę losu. Nikt tutaj nie myślał, że świat o nas zapomni, że nikt nas w tajdze nie znajdzie, nikt się o nas nie dowie i tu pomrzemy! Odwrotnie, przez cały czas mieliśmy nadzieję w Bogu, że Polska się o nas upomni, że nie wszyscy zginiemy! Ta nadzieja pozwalała załamującym się na nowo odzyskać wiarę w zmianę losu, w sens trwania i walki o codzienną porcję chleba. Nie wiedzieliśmy jeszcze, że możliwość ucieczki z tajgi nadejdzie szybko. Nastąpiło to cztery miesiące później. Żyliśmy ufni w opatrzność Najwyższego! [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 81]

Nadeszły święta Bożego Narodzenia 1940 roku. Pierwsze święta na wygnaniu. Tego roku wigilia przypadała we wtorek. Już poprzedniego dnia dziewczyny porobiły w izbie porządkę. Najważniejsze było, że mieliśmy w izbie choinkę zrobioną z sosny i przystrojoną jakimiś papierkami. Coś wspaniałego. Święteczne drzewko w Tei-Zmowio! Polska choinka w środku bezkresnej syberyjskiej tajgi! Przychodzili ją oglądać sąsiedzi. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 81]

Na Boże Narodzenie Renia uraczyła nas uczną wigilijną. Była zupa grzybowa z makaronem, karp, a na deser krem czekoladowy. Dostała go w paczce i przez kilka miesięcy chowała na tę okazję, w pudle ukrytym w lesie. Podzieliliśmy się opłatkiem, który też przyszedł w paczce. Było sentymentalnie, mnie to wzruszało, ale i bawiło, taka Wigilia Sybiraków. [A. Jackowski, Na skróty, s. 143]

Mojej babci udało się gdzieś na polu zbierać kłosek zboża. Dziadek rozgniótł je uzyskując mąkę, którą wraz z otrębami ugotowano na wodzie. Do tego wywaru dodano skrawków chleba od sąsiada i tak powstał wigilijny barszcz. W sybirskiej rzeczywistości był to rarytas, jednakże niczym nie przypominał domowego barszczu świętecznego, pachnącego śmietaną i suszonymi prawdziwkami. Jedliśmy tę potrawę ze łzami w oczach, wspominając minione czasy. W wieczór wigilijny dziadek wziął skrzypce i wszyscy razem zaśpiewaliśmy koledę. Ten akcent dodatkowo przypominał nam święta w rodzinnych stronach. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 84]

Na wiosnę 1944 roku na lekcji języka rosyjskiego nasz nauczyciel w nawiązaniu do tematu lekcji powiedział do nas, byśmy coś zaśpiewali po polsku. Nastąpiła krótka narada wśród gimnazjalistów. To oni wstając z ławki rozpoczęli: "Jeszcze Polska nie zginęła". Za ich przykładem wstali wszyscy i głośno śpiewali pierwszą zwrotkę, a potem refren!! To było coś wspaniałego! Trzeba było widzieć stojącą młodzież zesłańczą i śpiewającą polski hymn, i to gdzie, tu, w samym środku syberyjskiej tajgi! [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 85]

Polscy zesłańcy nie tracili nadziei na powrót do wolności, do Polski / ojczyzny:

Tak upływają kolejne dni. Jakoś się układa. W każdym jednak tkwi nadzieja wolności, mimo różnych splotów obozowego życia. [W. Krawczyński, Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach, s. 111]

Jaki będzie mój dalszy los, ta myśl trapiła mnie ciągle na tej isticie krzyżowej drodze z wybojami i zakrętami? Wypadalo czekać i wierzyć w kolejny etap wiodący tym razem do Polski. [W. Krawczyński, Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach, s. 120]

Samolot zaczął mi się kojarzyć z wolnością i niezależnością. Jednak, aby być wolnym i niezależnym, trzeba było skończyć przynajmniej to, co możliwe w warunkach

syberyjskich – cztery klasy szkoły podstawowej czegaszetskiej „akademii”. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 111]

Najważniejsze jednak było to, że nie byłem już na Syberii! Miałem nadzieję, że niedługo będę w Polsce, o której często wspominał ojciec. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 158]

mają [28g] poczucie krzywdy i ▪niesprawiedliwości:

Zostawiliśmy rodziny, matki, żony, dzieci i Ojczyznę i jechaliśmy szlakiem naszych ojców i dziadów przez Wielkie Łuki na Sybir. Boże za jakie grzechy, dlaczego historia musiała się powtarzać? [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 64]

Ilu z tych ludzi i ich dzieci, do dnia dzisiejszego przebywa w stepach Kazachstanu, bezkresach Syberii? Ilu z nich miało ludzki, godny człowieka pochówek? Ilu z nich ma swoje groby na nieludzkiej ziemi? Ilu nas, Polaków, z tych prawie dwóch milionów ludzi, wróciło po latach tułaczki i poniewierki do kraju? I wreszcie, ilu Polaków urodziło się na nieludzkiej ziemi? To pytania, na które zapewne nikt i nigdy nie znajdzie sensownej odpowiedzi. Nikt i nigdy nie znajdzie usprawiedliwienia!... Jedyńą moją winą, jedyną naszą winą było tylko to, że po prostu byliśmy Polakami, że urodziliśmy się Polakami. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 175]

[LOKALIZACJA]

Syberia jest rozumiana jako [6] miejsce oddalone, odległe. Z punktu widzenia polskiego patrioty to ▪oddalenie od kraju / Ojczyzny / Polski / stron rodzinnych, często dokumentowane w XX-wiecznych relacjach wspomnieniowych:

Ostatecznie podróż trwała sześć tygodni. Wreszcie dojechaliśmy na stację, na której kończyła się linia kolejowa. Był to dla nas przysłowiowy „koniec świata” – daleki Sybir. Tam kazano nam wysiąść. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 64]

Kojarzy się on [Sybir] z wygnaniem z domu rodzinnego i niemożliwością powrotu do tak zwanej Małej Ojczyzny. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 142]

Tak rozpoczęliśmy pobyt i życie w pierwszych dniach zesłania na dalekiej Syberii. Od Polski w linii prostej dzieliło nas około 6000 km. Do najbliższej stacji kolejowej mieliśmy drogą lądową około 700 km. Różnica czasu między Podhajcami a Teją wynosiła sześć godzin. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 46]

Oto przedstawiciele władz sowieckich słuchają przedstawiciela Polski i to gdzie! W głębi Syberii, tysiące kilometrów od kraju! Ze zdziwieniem i niedowierzaniem, ale i satysfakcją i ogromną nadzieją Polacy wchłaniali to, co miał do powiedzenia delegat. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 110]

Dzieli nas od Ojczyzny bezkresna dal, (...) i myśl jak w piosence: „... Czy umrzeć nam przyjdzie wśród boju, czy w tajgach Syberii nam zgnieć...”. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 115].

Przyznaję, że tajga budziła we mnie wspomnienia z dzieciństwa, kiedy odnajdywałem w lesie stare drzewa zawsze zadziwiające mnie swoją dostojnością. Tutaj [w syberyjskiej tajdze] z dala od stron rodzinnych drzew takich było w tajdze pod dostatkiem. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 107]

[ROZMIAR]

W tekstach autorzy często przywołują wspomnienie ogromnego rozmiaru Syberii ([9] jest ogromna): *bezkresy Syberii, bezkresna syberyjska tajga, bezdenna głęбина lasów*, itp. Bezczesność Syberii ma z ich punktu widzenia wymiar negatywny – jest czynnikiem zniewolenia. Z Syberii trudno uciec. W tekstach podkreślane jest niskie prawdopodobieństwo ucieczki z miejsc zesłania, gdzie sama geografia (rozległość terenu) pełni funkcję strażników lub też wspierają pracę straży:

Ilu z tych ludzi i ich dzieci, do dnia dzisiejszego przebywa w stepach Kazachstanu, bezkresach Syberii. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 175]

Polska choinka w środku bezkresnej syberyjskiej tajgi! [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 81]

Zostaliśmy niejako rzućni w tę bezdenną głębinę lasów, skąd nie było możliwości ucieczki, ale dokąd też nikt się nie zapuszczał, aby nam zagrozić. [G. Olsńska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 143]

Jesteście tu w Łorbie, zapamiętajcie – Kandinski rejon, Chanty-mansyjski okręg. Do najbliższej stacji kolejowej w Tiumentiu jest 900 km. Uciec nie ma jak i nie ma dokąd. Wszędzie was znajdują, ubiją jak psa. Zrozumieli? Dlatego i pilnować was nie trzeba (...) W nocy uciekło sześciu ludzi. Po kilku dniach dowiedzieliśmy się, że złapano ich w położonej kilkanaście kilometrów dalej osadzie. Wszystkich rozstrzelano. [Jackowski, A., *Na skróty*, s. 122–123]

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Jest to przestrzeń nieznana i obca (*obca ziemia*):

Tego dnia, jak pamiętam, był siarczasty mróz, wdzierający się wszędzie ostrym, nieznanym nam dotąd powietrzem Sybiru. [G. Olsńska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 65]

Idący za saniami zesłańcy, trochę podnieceni tym, co nas teraz czeka, rozmawiali między sobą o tym, co zastaniemy na końcu tej drogi. Jak będziemy mieszkać, co będziemy jeść. Co będziemy robić i w czym chodzić. Nie wiedzieliśmy jeszcze do końca, gdzie jesteśmy i czego możemy oczekiwać. Przecież nikt z nas nigdy tutaj nie był i nie czytał o tych stronach. Wiedzieliśmy jedynie, że to tajga i Sybir. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 42]

Wiedzieli nas w nieznanie, tylko jeden Bóg wiedział kto wróci, jakie będą dalsze losy. Trudno napisać, trudno wypowiedzieć co każdy z nas przeżywał. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 64]

Po zakończeniu sprawdzania, które dość długo trwało, cywil w skórzanej płaszczu wyznaczył ojca na starszego wagonu i polecił mu „przygotować ludzi do przesiadki na stojące naprzeciw wagonu – ciepłuszki. Ciepłuszki były to również wagony towarowe przygotowane do przewozu więźniów bądź też zesłańców. (...) Ojciec zwlekał z wydaniem polecenia do przesiadki, coś kombinował, zastanawiał się. A minuty płynęły. Ludzie nie wiem dlaczego, denerwowali się. Czyżby pilno im było jechać, gdzieś w nieznanie? [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 35]

No i właśnie ten las, syberyjska tajga. (...) Jak będzie tutaj wśród tych obcych drzew tajgi, powalonych siekierą obozowych drwali, bezlitośnie niszczących leśne poszycie

i wiekowe drzewa? [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 107]

Po przekroczeniu granicy wszyscy ludzie w naszym wagonie uklękli na kolana i modlili się. Odmawiano różaniec, modlitwę „Pod Twoją obronę” i tamę do Matki Bożej oraz śpiewano pieśni. I tak na zmianę. W przypadku naszej rodziny modlitwa była o tyle gorliwsza, że wracaliśmy wszyscy w komplecie. Nikt nie pozostał na obcej ziemi. Pozostali podczas tej modlitwy oplakiwali swoich zmarłych gorzkimi łzami. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 108]

▪Miejsce anormalne, ze stworzonymi sztucznie oderwanymi od normalności warunkami życia: *niehumanitarna ziemia, straszna rzeczywistość, tamten świat:*

Ilu z tych ludzi i ich dzieci, do dnia dzisiejszego przebywa w stepach Kazachstanu, bezkresach Syberii? (...) Ilu z nich ma swoje groby na niehumanitarniej ziemi? Ilu nas, Polaków, z tych prawie dwóch milionów ludzi, wróciło po latach tułaczki i poniewierki do kraju? I wreszcie, ilu Polaków urodziło się na niehumanitarniej ziemi? [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 175]

W mojej wyobraźni Sybir pozostaje przede wszystkim jako straszna rzeczywistość. G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 142]

[po powrocie z Syberii do Polski] *Następnego dnia — podobnie jak i „inni przybysze” z tamtego świata — kopaliśmy zmarzniętą wciąż jeszcze ziemię przydomowego ogródka. Tak na wszelki wypadek.* [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 226]

Z punktu widzenia zesłańca — osoby młodej, zdrowej, która na zesłaniu znalazła się w miarę dobrych warunkach, Syberia postrzegana jest jako ▪miejsce próby, sprawdzenia się w innych, niedoświadczanych dotąd warunkach:

W porównaniu z ich nieszczęściem moje wydawało mi się wręcz przygodą. Pierwszą męską przygodą. Przecież nigdy nie pracowałem fizycznie, po lesie chodziłem tylko na wakacjach, uważając, by się nie podrapać gałęziami. Co ja wiedziałem o świecie. [A. Jackowski, *Na skróty*, s. 124]

Mój optymizm, radość życia, wynikały w dużym stopniu z tego, że byłem młody, silny i traktowałem całe to zesłanie jako epizod. Przez chwilę nie wątpiłem, że wszystko skończy się dobrze. Pracę fizyczną polubiłem, starałem się ją wykonywać możliwie dobrze. To już była nie tylko sprawa zarobku, ale i satysfakcji z siebie. [A. Jackowski, *Na skróty*, s. 124]

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Syberia z perspektywy człowieka z zewnątrz, przyjeźdnego, pochodzącego z innego kraju jest ▪inna, odmienna, pod względem obserwowanej przyrody i klimatu. Zesłańcy obserwują na Syberii nieprzystawalność do tego co znane, porównują z tym co znane:

Kwiaty są tam [na Syberii] inne niż te znane z naszych polskich ogrodów. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 142–143]

Kwitły drzewa owocowe. Był to dla mnie obraz znajomy z rodzinnej Szutowej — na Sybirze przez sześć lat towarzyszyły nam jedynie świerki i brzozy, które nie kwitły. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 112]

Poszycie lasu było elastyczne, na wysokich krzaczkach lśniły jagody, większe i smaczniejsze niż w Polsce. Wszystko było tu [na Syberii] zresztą większe, bardziej dostojne, monumentalne. Nawet paprocie sięgały trzech metrów wysokości [A. Jackowski, Na skróty, s. 124]

Mróz syberyjski nie przypominał warszawskiego. Przy trzydziestu-trzydziestu pięciu stopniach można było pracować, spacerować, wykonywać różne czynności gospodarskie. Dopiero gdy rtęć spadała poniżej czterdziestu trudno było oddychać, a przy pięćdziesięciu pięciu odpadała płatami skóra z nie osłoniętych miejsc. [A. Jackowski, Na skróty, s. 142–143]

Piekielnie wieje. Ale oglądam wciąż z lubością syberyjskie pejzaże. Wciąż widzę w dużej odległości od torów kolejowych wielowiekową tajgę, która im bliżej linii kolejowej rzednie, przechodzi w sosnowy, a niekiedy brzożowy młodnik. Innym razem całymi kilometrami ciągnie się zwarty las brzożowy. Całkiem inny niż polski. [Z. Fedus, Syberia wryta w pamięć dziecka, s. 167]

Tajga cudowny las, ogromny, zapach żywicy. Po paru latach pobytu za kołem podbiegunowym tu i w irkuckim rejonie zupełnie inny klimat, inna przyroda. [W. Krawczyński, Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach, s. 107]

[WARUNKI BYTOWE]

Jest •cywilizacyjnie zacofana (to koniec świata), prymitywna i dzika:

Wszyscy zesłańcy, spali „snem sprawiedliwych” do rana. Rano był “kipiatok” i kto nie zjadł wczoraj całej porcji chleba, to zjadł go teraz. Niedługo po “śniadaniu” podjechały pod dom, w którym nocowaliśmy, samochody ciężarowe. – Skąd tu na końcu świata samochody? [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 40]

Niekiedy mijaliśmy nieliczne, rozrzucone na dużej powierzchni syberyjskie posesiołki, drewniane domki, stare, zaniedbane, zapadłe głęboko w ziemię. [Z. Fedus, Syberia wryta w pamięć dziecka, s. 167]

W Tułuńskim Lesozawodzie (...) druga [Rosjanka] natomiast pełniła obowiązki miejscowego felczera. Prowadziła tak zwany szpital. Mówię tak zwany, ponieważ był to jedynie osobny barak, w którym izolowano zakaźnie chorych. Leczenie polegało na mierzeniu temperatury termometrem, który był na wyposażeniu szpitala. Poza nim nie było żadnych innych sprzętów ani leków. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 90]

(...) wprowadzono nas do baraku na kwarantannę, a potem na Sybir w głąb tajgi. Wykorzystanie bogactw tajgi odbywa się w najbardziej prymitywny sposób. [E. Stefanowicz, Los tak chciał, s. 136]

Przez miesiąc zesłańcy jechali pociągiem towarowym w zimnych i ciemnych wagonach, głodni, do Krasnojarska. Potem była dwutygodniowa wędrówka piesza na północ po Jeniseju i dalej na wschód – Wyżyną Środkowo-Syberyjską, aż do Teji i jeszcze 20 km w dziką tajgę. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 211]

Syberia w świetle XX-wiecznych relacji zesłańczych widziana jest jako miejsce

•nieludzkich warunków bytowania:

Panujące wówczas wyjątkowo niskie temperatury nie sprzyjały poszukiwaniu innego, bardziej ludzkiego miejsca zamieszkania. Samotna czy też nawet licząca kilka osób wędrówka po syberyjskich bezdrożach przy 40–50° mrozie i śniegu, przekraczającym nierzadko dwa metry głębokości, skazana była na niepowodzenie. Groziła po prostu zamrożeniem. [Z. Fedus, Syberia wryta w pamięć dziecka, s. 87]

Na Syberii ludzie zmuszani są do pracy, panuje tutaj bezwzględny wyzysk pracy mężczyzn, kobiet, także młodzieży i dzieci, traktowanych jako tanią siłą roboczą. To praca ponad siły, katorżnicza, czyli antypraca. Była ona materialnym wyznacznikiem cierpienia fizycznego zesłańców.

To rozłupywanie pniaków mogę jedynie porównać do pracy na Syberii, pracy katorżnej. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 21–22]

Pracy podlegał każdy dorosły, a za dorosłych uznawano już kilkunastoletnią młodzież. Obowiązywała prosta zasada: «Kto nie pracuje, ten nie je». Obejmowała ona zarówno mężczyzn, jak i kobiety. [G. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 68]

Zwykle, na przełomie czerwca i lipca rozpoczynały się sianokosy i kto żyw został do tych prac skierowany. Mężczyźni, w tym również mój ojciec, kosami ścinały bujną trawę łąkową, kobiety i dzieci zaś roztrząsały pokosy, grabiły wyschniętą trawę i układały ją w kupki. (...) Zostałem nazwany przez brygadzystę «leńtiamem» i ponieważ maksyma – «kto nie robotajet, tot nie jest» – obowiązywała, więc pozbawiono mnie przydziału chleba. Stosowano wówczas przepis, że wszystkie dzieci w wieku szkolnym musiały w czasie wakacji pracować. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 63]

Praca ponad siły i ta daleka droga powodowały, że ludzie nie mieli sił i szli powoli. Pamiętam jak ojciec mówił, że mają się wszyscy pilnować w lesie i w drodze, żeby ktoś nie ustął zupełnie i nie został w lesie. Powracający z pracy byli wyczerpani i do tego niesamowicie głodni. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 63]

Zostaję „wzdymaczykiem” czyli robotnikiem pozyskującym żywicę. Jest to niemal zabójcza praca, trwająca od piątej rano aż do zmierzchu, z przerwą na południowy odpoczynek i zjedzenie jakiegoś posiłku. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łągach*, s. 129]

Również bardzo ciężką pracę musiały wykonywać nasze dziewczyny. Otrzymały przydział do wywożenia z pieców cegły i układania jej na placu przed cegielnią. Była to wyjątkowo katorżnicza praca nawet dla mężczyzn. Cóż dopiero mówić o drobnych, młodych i niedojrzałych dziewczynach. Musiały z jeszcze gorącego pieca, gdzie panowała temperatura w granicach 50 stopni ciepła załadować na taczki gorącą cegłę i wywieźć na zewnątrz, gdzie w okresie zimy temperatura wynosiła 20-40 stopni poniżej zera. Po dniu lub nocy, kiedy wracały do domu, były bardzo wyczerpane pracą, głodem i olbrzymią różnicą temperatur. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 106]

Warunki obozowe były trudne do zniesienia dla mężczyzn, a co tu mówić o kobietach. Kobietom tak samo dokuczał głód i mróz, tak samo musiały ciężko pracować. Normy pracy dla kobiet z pewnością były zbyt duże. (...) Najgorzej mieli na robotach ogólnych, zawsze na mrozie i w najgorszych warunkach. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 137].

Inny materialny wyznacznik cierpienia fizycznego, wpisujący się w nieludzkie warunki bytowe na Syberii stanowił dokuczający głód – wyraźnie utrwalony w XX-wiecznych relacjach atrybut syberyjskiego zesłania. Na Syberii ludzie są niedożywieni, przeżywają katusze z powodu głodu, który prowadzi do skrajnego wyczerpania, a nawet śmierci:

Przeważnie byliśmy głodni. Niedożywienie, głód, choroba nie opuszczały nas przez cały sześćdziesięcioletni okres pobytu na zesłaniu. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 30]

Z delegatury Krasnojarsku nie dostawaliśmy teraz żadnych darów. To, co dostaliśmy wcześniej, już się skończyło. Nadszedł okres ponownej biedy. Głód panował we wszystkich polskich rodzinach. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 125]

Obniżone normy chleba spotęgowały i tak już panujący wśród zesłańców głód. Gdy się ma ziemniaki, mąkę, kaszę itp., to po 1 kg czy nawet 0,8 kg chleba powinno wystarczyć. Myśmy przecież od miesięcy nie mieli nic poza przydzielonym chlebem. Organizmy były wyposzczone. Byliśmy stale głodni. W tych warunkach otrzymywany przydział chleba był niewystarczający. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 62]

Akt zgonu ojca. Miejsce zgonu określono jako Krasnojarski Kraj. Nie podano, że zmarł w łagrze. „Alimentarnaja dystrofia” – to śmierć głodowa! [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 147]

Niestety, rozsądne myśli o diecie nas nie dotyczyły, za mało mieliśmy chleba, chodziłem głodny i wbrew naturze pracując w lesie więcej myślałem o jedzeniu niż o Mozarcie czy układanych wierszach. [A. Jackowski, Na skróty, s. 133]

Syberia •to miejsce niebezpieczne do życia. Przez codzienną groźbę utraty życia, nie ma się tam poczucia bezpieczeństwa:

Pamiętam króciutkie syberyjskie lata, podczas których w lesie pojawiały się jagody, grzyby ale także zaskrońce i żmije. (...) Ponieważ chodziło się raczej boszo, zdarzały się przypadki ukąszeń. (...) Przez te niedogodności strach było w pełni lata iść do lasu. Jednakże głód był większy, a jagody wielkości wiśni. Ich trudna do opisanego słodycz przelamywała lęk i często z babcią chodziliśmy do lasu, aby jak najwięcej skorzystać z obfitego stołu zastawionego przez naturę. W lesie rosły również grzyby. Zdarzały się przypadki, że się ktoś nimi otrul. Babcia jednak знаła się na grzybach, bo przed wojną miała swój las. Był tylko jeden problem. Aby nazbierać rosnących na Syberii grzybów, trzeba było dość znacznie oddalić się od osady, a to było niebezpieczne. Jagód i grzybów zbierało się jednak tylko tyle, ile można było zjeść. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 77]

Przyczyny śmierci były różnorodne. Pojawiały się zarówno w lecie, jak i w zimie. Nie było takiego czasu, aby człowiek mógł czuć się bezpieczny. Najbardziej okrutnym selekjonerem była niska temperatura i długotrwałe niedożywienie. Wielkie żniwo zbierała również ciężka praca w lesie. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 92]

Tajga bywa groźna. W czasie silnego huraganowego wiatru konary drzew ocierają się o siebie i słabe drzewa łamią się i upadają, konary mogą nawet zabić człowieka. [W. Krawczyński, Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach, s. 131]

Wraz z nastaniem lodoszreni kończył się sezon wycinania drzew, ponieważ ogrzane promieniami słońca grube warstwy śniegu na gałęziach sosen i modrzewi po nocnych mrozach zamieniały się w kilkunastokilogramowe bryły lodu, które, zwłaszcza podczas podcinania drzew siekierami zagrażały życiu „lesorubów”. Kasków ochronnych nigdy na Syberii nie widziałem. [Z. Fedus, Syberia wryta w pamięć dziecka, s. 55]

•Pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ na zdrowie:

Całość panujących tu [w syberyjskiej tajdze] warunków miało niewątpliwie wysoce ujemny wpływ na stan zdrowotny zesłańców. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 25]

Zesłańcy chorowali przeważnie na te same choroby. Były to tyfus i gruźlica (starsi to nazywali „galopujące suchoty”). Te dwa nieszczęścia powodowały najczęściej spustoszenia wśród zesłańców. Oprócz tego ludzie chorowali na szkorbut, „kurzę ślepotę”, odmrożenia. Szczegółne nasilenie zgonów nastąpiło zimą 1940–41 roku. (...) Do panujących tu chorób trzeba jeszcze doliczyć świerzb, owrzodzenia po ukąszeniach maleńkich muszek (bardzo jadowitych) i komarach. Wspominając o awitaminozie, muszę dodać, że była to sprawa dokuczliwa. Choć nic nie bolało człowiek był słaby. Najtrudniej było po zachodzie słońca. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 75, 76]

Ciężka praca, marne odżywianie, brak witamin spowodowały, że większość więźniów zachorowała na kurzę ślepotę (ślepotę zmierzchową), pod wieczór nic nie widzieli. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 127].

Ludzie zapadali na zdrowiu, zaczęło się od zębów, chwiały się, wychodziły na zewnątrz, dziąsła puchły, krwawiły. Szkorbut. Cynga – mówili Rosjanie. Sprawa była oczywista awitaminoza przecież nie mieliśmy żadnych warzyw, a mało kto pomyślał, by zbierać owoce głogu. [A. Jackowski, *Na skróty*, s. 138]

W międzyczasie przez obóz przejechał transport więźniów z jakiejś kopalni, gdzie wydobywali rudę promieniotwórczą. Kilku z nich poznałem, widząc ich chyba przed rokiem. Wyglądali okropnie. Bez zębów, łysi, chorzy, chodzące jakieś szkielety. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 114]

Komponentem znaczeniowym Syberii jest też cecha ■Na Syberii panuje ogólna bieda, co odnosi się do bytowania w miejscach zesłania:

Pakowania nie było wiele, gdyż wszystkie ubrania przez lata Sybiru zniszczyły się, a nic nowego nie przybyło, jedynie wszy i pluskwy. [G. Olsńska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 106]

[Rodzice] Przywieźli każdemu jednakowe sandalki. Takie z przodu bez palców, zapinane na pasek. Nie podobały się nam, chociaż w porównaniu z robionymi napręde z kory na Sybirze, były idealne. [G. Olsńska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 129]

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII]

Syberia kojarzona jest z cierpieniem: [21a] fizycznym i [21b] moralnym. W świetle tekstów XX-wiecznych określana jest jako *gehenna*, *piekło na ziemi*:

Dla mnie syberyjska gehenna skończyła się 15 marca 1944 roku. W tym dniu dostałem mundur i przydział do jednostki To tyle. Tyle, ile można było zobaczyć oczami 13–17 letniego chłopca To, co zapamiętałem, starałem się bez żadnych upiększeń zanotować. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 158]

W drodze na Sybir było nas dziesięć osób. Teraz po sześciu latach wracają z tego piekła na ziemi trzy osoby. Dwie siostry i brat, gdyż ja już od 1944 roku byłem w wojsku. (...) W ten sposób zakończyła się przerażająca gehenna naszej rodziny. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 162]

Nasze życie było codzienną gehenną. Pan Bóg z krzyża czuwał jednak nad nami. [G. Olsńska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 88]

Kojarzona jest także z ■poniżeniem, upokorzeniem:

Zmordowany [po pracy] wracam z brygadą do obozu. Oczywiście jak zawsze w takim wypadku przy wejściu czwórkami obmacują nas, czy nie wnosimy jakichś narzędzi. Jest

to strasznie upokarzające, ale taki tu reżim i nie dziwi już on moich współtowarzyszy. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 108]

Minął kolejny tydzień naszej męki w tych bydłych wagonach. Dotarliśmy do Nowosybirsk. (...) W ten sposób po trzydziestu dniach podróży w tych strasznych warunkach dotarliśmy, jak się okazało, do ostatniej stacji, do której mieliśmy jechać koleją [„Krasnojarsk”]. (...) Nie da się zapomnieć tego poniżenia człowieka i zupełnego nieliczenia się z jego potrzebami i to tylko dlatego, że byliśmy Polakami. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 27, 29]

[22] z ciężkim życiem, [24] z czymś trudnym do pokonania – beznadziejnym, z samotnością:

(...) doświadczenie Sybiru widzę dziś w dwojaki sposób. W mojej wyobraźni Sybir pozostaje [jako] (...) Miejsce codziennego zimna, głodu, ciężkich warunków życia, codziennej walki o przetrwanie. [G. Olsieńska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 142]

Dzieli nas od Ojczyzny bezkresna dal, samotność, beznadziejna sytuacja i myśl jak w piosence: „... Czy umrzeć nam przyjdzie wśród boju, czy w tajgach Syberii nam zgnieć...”. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 115]

Los mój jest nadal w rękach władz obozowych. Trzeba więc będzie przeżyć kolejny rok w niewoli, przeżyć go samemu z dala od bliskich. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 109]

[23] miejscem trudnym do zniesienia:

Warunki obozowe były trudne do zniesienia dla mężczyzn, a co tu mówić o kobietach. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 137].

Również ze względu na warunki przyrodnicze Syberia była trudną do zniesienia. Zimą – z powodu mrozu, latem – przez dokuczliwe robactwo, przed którymi nie było schronienia:

Po powrocie do kraju setki razy zadawałem sobie pytanie, czy łatwiej było znosić nierzadko sięgający -55°C mróz, upalne lato, ukąszenia muszek, komarów, gzów i bąków, nie mówiąc już o pladze pluskiew i po prostu wszy, czy też najpierw to systematyczne niedożywienie, a po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej głód. Nie wiem. Wiem tylko, że wyboru, niestety, nie było. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 63]

Nie, ja tutaj nie zostanę. Z jednego Sybiru na drugi przyjechaliśmy. Mało nas tam muchy pogryzły? A tutaj teraz [komary] takie duże i gryzą niemiłosiernie. [G. Olsieńska, *Syberia zachowana w pamięci*, s. 117]

Syberię kojarzy jest także [25] z niepowodzeniem:

Nasi sąsiedzi z Mazur i współtowarzysze syberyjskiej niedoli, rodzina Stanisława Kołodzieja (...) mieszkają obecnie w Kanadzie. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 189]

[AGENS]

W kontekście XX-wiecznych relacji, w warunkach dominującego głodu i w sytuacji zagrożenia życia ludzie dopuszczali się potępianych czynów, jak kradzież,

odczuwalnych jako poniżenie samego siebie. Na Syberii człowiek staje się obojętny na cierpienie innych, sfera *sacrum* przechodzi tutaj w *profanum*, w warunkach obozowych dochodzi do upadku obyczajów moralnych. Poniższe konteksty pozwalają na wyodrębnienie komponentu znaczeniowego Syberii: •miejsce, które demoralizuje, łamie dawny system wartości:

(...) kradnę na targowisku bochenek chleba. Uciekam, wstręt do siebie. Wstręt nawet większy niż strach. Zaniósłem chleb do domu. [A. Jackowski, *Na skróty*, s. 161]

(...) od kiedy były tutaj konie i nasz Staszek jeździł jednym z nich i woził drzewo, nasz jadłospis uległ urozmaiceniu. Konie oprócz siana dostawały owies. Staszek przynosił w kieszeni troszkę tego owsa. Okradał konia. Robili to wszyscy ci, którzy mieli z końmi do czynienia. [R.B. Gerlach, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, s. 65]

W naszej kulturze sfera sacrum została tutaj na zesłaniu wyraźnie sprofanowana, tak jak wiele innych elementów ludzkiego życia i bytowania. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 110]

Ale w tej codziennej walce o przetrwanie jakiegoś niezrozumiałemu rozluźnieniu ulega podstawowa łączność między cierpieniem innych, a światem osobistej walki o zachowanie życia. Zatem umieranie tutaj skazane jest na łaskę niepamięci. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 109]

Ludzie zaczęli chorować na „panos” – rozwolnienie, nie było żadnych lekarstw ani miejsca na leczenie. Osiemdziesiątka zaczęła się wykruszać. Zmarłych grzebaliśmy tuż obok łagru, zakopywaliśmy faktycznie w śniegu. Nikt tam, w zmarzniętej ziemi, nie mógł dobrze wykopać dołu. Na wiosnę, gdy śnieg topniał, sterczały nogi i okrągłe czaszki. Naczelnik zdecydował się na wiosnę przysypać ziemią mocno wystające trupy – wysłano kilku ludzi ze szpadlami i zrobili porządek. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 121]

Życie jest okropne. Zwłoki wywieziono do tajgi, owinięte jakimiś szmatami i nie wiem nawet, czy w dokumentach zapisane było miejsce pochówku. Takie tu są cmentarze. Był człowiek i nie ma człowieka, ciało jego zawleczone gdzieś w tajgę skrywa ziemia, a może i po pewnym czasie rozszarpną go wilki lub niedźwiedzie. [W. Krawczyński, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, s. 110]

Na obronę kobiet natomiast należałoby powiedzieć, że warunki obozowe tworzyły swoistą moralność. Moralność, którą różnie komentowano i odbierano. (...) Przeważająca większość nie zdawała sobie sprawy, że przechodzi na życie obozowe, że wstępuje na drogę wiodącą na dno piekła, z którego nie ma powrotu. Wykorzystanie bogactw tajgi odbywa się w najbardziej prymitywny sposób. [E. Stefanowicz, *Los tak chciał*, s. 137]

Mama i ojciec w przeciwieństwie do wielu innych rodziców sami odejmowali sobie od ust, ażeby tylko chociaż częściowo zaspokoić mój i siostry apetyt. Pamiętam do dnia dzisiejszego imiona i nazwiska takich ojców i matek, którzy po zakupieniu chleba w sklepiku chleb po drodze zjadali i wracali do baraku z pustymi rękami. Dzieci tych rodziców zostały w Tuleniu na zawsze. [Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, s. 56]

Syberię / Sybir postrzega się jako *surowego wychowawcę*, który •uczy szacunku dla życia, chleba, rodziny:

Obydwie te rzeczywistości mieszają się w moich myślach i odczuciach, powodując swoistą tęsknotę i szacunek dla Sybiru jako surowego wychowawcy. Kraina ta nauczyła mnie szacunku dla życia, dla chleba dla moich dziadków i mamy.

To dzięki nim wszyscy przeżyliśmy. Uchroniło to nas przed żalem i tęsknotą, że ktoś bliski i kochany tam pozostał. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 143]

[STIMULUS]

Syberia [26] budzi uczucie grozy / strach. To strach przed niebezpieczną przyrodą i surową zimą, która stanowiła poważne zagrożenie. Zmniejszyła, bowiem, szanse na przetrwanie:

Byliśmy na Wyżu Środkowsyberyjskim. Dookoła naszych siedzib nie tylko góry, las i rzeki. Tajga w pełni swej grozy. [R. B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 47]

Pamiętam, że był to pogodny bezwietrzny dzień. Choć był już marzec, panowała sroga syberyjska zima. [R.B. Gerlach, Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946, s. 40]

To także strach przed pozostaniem na Syberii na zawsze:

Tym samym wydawanie paszportów zostało zakończone i wszystkich wypuszczono do ich rodzin. Jednakże obawa była tak wielka, że wciąż zastanawiano się, co to będzie, jeżeli nie wypuszczą nas do Polski i na zawsze będziemy musieli pozostać na Sybirze. [G. Olsińska, Syberia zachowana w pamięci, s. 104]

4.3 Zestawienie cech semantycznych XIX- i XX-wiecznego profilu zesłańczego SYBERII (na podstawie danych tekstowych). Próba konfrontacji profili

Analiza materiału tekstowego – XIX- i XX-wiecznych relacji pamiętnikarskich pozwala na mówienie o dwóch wariantach zesłańczego profilu pojęcia SYBERIA. Profil zesłańczy prezentowany w pamiętnikach XIX wieku tworzy zespół 33 cech semantycznych, natomiast profil rysowany we wspomnieniach XX wieku współtworzy 45 cech, które pogrupowane według faset odzwierciedlają warianty wyobrażenia bazowego i pozwalają na prześledzenie dynamiki zmian postrzegania Syberii z punktu widzenia zesłańca w dwóch odcinkach czasowych.

Poniższa tabela prezentuje zestawienie cech semantycznych SYBERII na podstawie danych tekstowych (fasetowe uporządkowanie cech), cechy wspólne dla obu wariantów profilu nie zostały w tabeli wyróżnione pogrubieniem:

Zesłańczy profil SYBERII

XIX-wieczny	XX-wieczny
<p>[KATEGORIA]</p> <p>•Miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, pod przymusem, wbrew ich woli.</p> <p>[WYMIAR SPOŁECZNY]</p> <p>Na Syberię zsyłano •ludzi niewygodnych władzy, •niewinnych, •zupełnie przypadkowe osoby, które na Syberię doprowadził splot nieszczęśliwych wypadków. •Zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne.</p> <p>Polscy zesłańcy mają •mają nadzieję na powrót do wolności, do Polski / ojczyzny, [28g] doświadczają poczucia krzywdy i •niesprawiedliwości.</p> <p>Syberia to •miejsce skupiające polską elitę – zdolnych, wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji,</p> <p>•szanowanych i docenianych przez miejscowe środowisko jako dobrzy specjaliści w różnych dziedzinach – w zależności od podejmowanej przez nich pracy.</p> <p>[FUNKCJA]</p> <p>[12] Forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [12b] zesłania (przesiedlenia), [12a] więzienia, [12c] wygnania, •ciężkich robót (katorgi). To [13] miejsce zniewolenia Polaków, •miejsce zagłady narodu polskiego.</p> <p>[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII]</p> <p>Kojarzona jest z cierpieniem: [21a] fizycznym i [21b] moralnym (<i>dolina płaczu, narzekania i pokuty; kraina płaczu i niedoli; ojczyzna mąk i cierpień</i>), z •poniżeniem, upodleniem, upokorzeniem, [22] ciężkim życiem, •samotnością, [25] niepowodzeniem.</p> <p>[STIMULUS]</p> <p>[27] Budzi uczucie tęsknoty (za krajem /</p>	<p>[KATEGORIA]</p> <p>•Miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, często całymi rodzinami, pod przymusem, wbrew ich woli,</p> <p>[FUNKCJA]</p> <p>[12] forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [12b] zesłania (przesiedlenia), [12a] więzienia, [12d] łagrów – obozów pracy przymusowej, [13] miejsce zniewolenia Polaków, •przeznaczenie narodowe wielu pokoleń Polaków, •miejsce tępienia ich tożsamości narodowej i religijnej, •miejsce zagłady narodu polskiego, w którym •ludzie (zesłańcy) umierają masowo w męczarniach.</p> <p>To •azyl, miejsce ocalenia przed skutkami wojny, miejsce bezpieczne.</p> <p>[WYMIAR SPOŁECZNY]</p> <p>Na Syberię zsyłano przede wszystkim •ludzi niewygodnych władzy, •niewinnych, •zupełnie przypadkowe osoby, które na Syberię doprowadził splot nieszczęśliwych wypadków, •zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne.</p> <p>Polscy zesłańcy poprzez kultywowanie tradycji, pielęgnowanie symboli narodowych •starają się zachować tożsamość narodową i religijną, mają •nadzieję na powrót do wolności, do Polski / ojczyzny, [28g] doświadczają poczucia krzywdy i •niesprawiedliwości.</p> <p>[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII]</p> <p>Kojarzona jest z cierpieniem: [21a] fizycznym i [21b] moralnym (<i>gehenna, piekło na ziemi</i>), z •poniżeniem, upokorzeniem, [22] ciężkim życiem, [24] z czymś trudnym do pokonania – beznadziejnym, z •samotnością, [23] miejscem trudnym do zniesienia, [25] niepowodzeniem.</p>

ojczyzną / rodziną / znajomymi / kościołem),
[26] budzi uczucie grozy / strach. To również
•strach przed pozostaniem na Syberii na zawsze.
•Wzbudza ciekawość.

[WARUNKI BYTOWE]

Jest •cywilizacyjnie zacofana, prymitywna
i dzika. To •miejsce wygodnego życia,
sprzyjającego osiągnięciu dobrej sytuacji
materialnej.

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

•Przestrzeń nieznana,
•trudno z niej uciec, wydostać się (niemniej
ucieczka z Syberii to pragnienie, które
zajmowało myśli przebywających tam Polaków).

[LOKALIZACJA]

Syberia jest rozumiana jako [6] miejsce
oddalone, odległe (od kraju / od rodziny).

[AGENS]

•Miejsce, które demoralizuje, gdzie łamie
się dawny system wartości (czynnikami
demoralizującymi jest rozwiązłość obyczajów
panująca na Syberii, powszechne tam
pijaństwo i zamilowanie do hazardu).

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Jest •inna, odmienna, pod względem
obserwowanej przyrody i klimatu.

[WARUNKI BYTOWE]

Jest •cywilizacyjnie zacofana (to *koniec świata*),
prymitywna i dzika. To miejsce •niehumanicznych
warunków bytowania. Na Syberii •ludzie
zmuszani są do pracy, panuje tutaj
bezwzględny wyzysk pracy mężczyzn, kobiet,
także młodzieży i dzieci, traktowanych jako
tanią siłą roboczą. To praca ponad siły,
katorżnicza, czyli antypraca.

•Na Syberii ludzie są niedożywieni,
przeżywają katusze z powodu głodu,
to •miejsce niebezpieczne do życia, nie ma
się tam poczucia bezpieczeństwa.

•Pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ
na zdrowie.

•W miejscach zesłania panuje ogólna bieda.

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

•Przestrzeń nieznana i •obca (*obca ziemia*),

•miejsce anormalne, ze stworzonymi sztucznie
oderwanymi od normalności warunkami życia
(*niehumaniczna ziemia, straszna rzeczywistość,
tamten świat*).

To •miejsce próby, sprawdzenia się w innych
niedoświadczanych dotąd warunkach,

[AGENS]

•miejsce, które demoralizuje, łamie dawny
system wartości (w warunkach dominującego
głodu i w sytuacji zagrożenia życia ludzie
dopuszczali się potępianych czynów, jak
kradzież, odczuwalnych jako poniżenie
samego siebie. Na Syberii człowiek staje
się obojętny na cierpienie innych, sfera *sacrum*
przechodzi tutaj w *profanum*, w warunkach
obozowych dochodzi do upadku obyczajów
moralnych).

Syberia •uczy szacunku dla życia, chleba,
rodziny (*surowy wychowawca*).

[LOKALIZACJA]

[6] Miejsce oddalone, odległe, to •oddalenie
od kraju / Ojczyzny / Polski / stron rodzinnych.

[ROZMIAR]

[9] Jest ogromna: *bezkresy Syberii, bezkresna syberyjska tajga, bezdenna głębia lasów*, dlatego trudno z niej uciec (na Syberii, sama rozległość terenu jest czynnikiem zniewolenia, pełni funkcję strażników lub też wspiera pracę straży).

[STIMULUS]

Syberia [26] budzi uczucie grozy / strach. To także strach przed pozostaniem na Syberii na zawsze.

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Jest inna, odmienna, pod względem obserwowanej przyrody i klimatu.

Teksty wykraczają poza granice definicji słownikowych, poszerzają znaczenie słowa Syberia / Sybir. Obraz Syberii widziany oczami człowieka represjonowanego jest niejednorodny i uszczegóławiany na kilka sposobów. Można stwierdzić, że profil zesłańczy Syberii jest poliwalentny, pod tym względem, że łączy w sobie różne punkty widzenia, które wzajemnie się dopełniają. XIX-wieczny profil odzwierciedla punkt widzenia polskiego zesłańca, szlachcica, inteligenta, patrioty i katolika. XX-wieczny profil buduje punkt widzenia polskiego zesłańca, patrioty, katolika, inteligenta, osoby młodej i dziecka.

W tekstach dominuje patrzenie na Syberię przez pryzmat wymiaru historyczno-politycznego – [funkcja], społecznego, psychicznego – [odczucia i uczucia ludzi wobec Syberii], [stimulus] i bytowego. Cechy tworzące profile mieszczą się w ramach praktycznie tego samego zestawu faset (w XX-wiecznym wariacie dodatkowo istotna okazała się faseta [rozmiar]). Różnica między wariantami profilu ujawnia się w uporządkowaniu faset i ich jakościowym wypełnieniu. W pamiętnikach XIX w. najbardziej rozbudowana jest charakterystyka społeczna Syberii, kiedy we wspomnieniach XX w. na pierwszy plan wysuwa się jej funkcja. W tekstach XIX w., w przeciwieństwie do tekstów XX w. ważniejsza jest charakterystyka mieszcząca się w fasecie [stimulus], a mniej ważna w fasecie [agens], wskazującej na działania jakie podejmuje przedmiot hasłowy.

Na Syberię nakładane jest wartościowanie. W profilu tym dominują charakterystyki jednoznacznie negatywne – zesłania na Syberię to jedno z bardziej

bolesnych doświadczeń Polaków. W obrazie Syberii w obu wariantach profilu wyraźnie zaznaczają się opozycje swój / obcy, znany / nieznan, postępowy / zacofany, prymitywny, dziki. Syberia wpisuje się w ten drugi człon opozycji – oceniany negatywnie. Jednak z określonych punktów widzenia Syberia zyskuje też pozytywnie wartościowane charakterystyki. W świetle XX-wiecznych wspomnień i z punktu widzenia zesłańcy – młodego inteligenta, który na zesłaniu znalazł się w dość znośnym otoczeniu Syberia jest miejscem próby, sprawdzenia się w innych niedoświadczanych dotąd warunkach, formą młodzieńczej przygody, której przewiduje szczęśliwe zakończenie. Z punktu widzenia zesłańcy – dziecka, którego rodzina wróciła z Syberii w komlecie i dzięki której obecności i opiece nie odczuło tragedii zesłania Syberia jest widziana jako miejsce bezpieczne, azyl, miejsce ocalenia przed potencjalnymi skutkami wojny.

Porównanie dwóch wariantów profilu zesłańczego pokazuje, że postrzeganie otaczającej rzeczywistości i pojmowanie jej podlega zmianom historycznym. Znaczące zmiany daje się zauważyć w bytowym wymiarze – dotyczą głównie spojrzenia na warunki materialne zesłanych do tego regionu Polaków. W XIX wieku zesłańcy – inteligenci szlacheckiego pochodzenia pozytywnie opisują Syberię jako miejsce wygodnego życia i sprzyjającego osiągnięciu dobrej sytuacji materialnej, kiedy w XX wieku Syberia jednoznacznie jest miejscem nieludzkich warunków bytowania, wykonywania katorżniczej pracy, biedy, głodu, miejscem niebezpiecznym, destrukcyjnie wpływającym na stan zdrowia. Inna wyraźna różnica dotyczy wymiaru społecznego: o ile we wspomnieniach XX wieku polscy patrioci mimo niesprzyjających warunków starają się zachować tożsamość narodową i religijną, które na Syberii są tępione, o tyle w pamiętnikach XIX wieku znajdujemy obraz Syberii jako miejsca skupiającego polską elitę – zdolnych i wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji, którzy cieszą się szacunkiem i poważaniem miejscowej ludności. Narodowość polska była pewnym rodzajem rekomendacji, bowiem Polaków uważano za wybitnych specjalistów w różnych dziedzinach – w zależności od podejmowanego zajęcia.

5 СИБИРЬ w świetle danych systemowych języka rosyjskiego¹¹³

5.1 Pierwsze wzmianki nazwy *Сибирь*

Słowo *Сибирь* po raz pierwszy w źródłach tekstowych zostało wspomniane przez perskiego historyka Raszid ad-Dina (ros. Рашид-ад-Дин) w dziele historycznym *Dżame at-Tawarich*¹¹⁴ (napisanym pierwotnie w języku perskim na początku XIV w.) podczas wyliczania terytoriów, które zamieszkiwali Turcy: „в степных пространствах, в горах и лесах областей... *Ибура и Сибура...*” (Рашид-ад-Дин 1952: 73). Nieco później, w roku 1340, nazwę *Сибирь* wymienia arabski geograf i pisarz Ibn Fadlan alli Umari (zob.: Бояршинова 1960: 144), która „odnosiła się wtedy do obszaru w międzyrzeczu Tobołu i Irtyszu” (WE PWN 2005: 284). Po raz pierwszy w źródle kartograficznym nazwa w formie *Sebur*, odnosząca się do miasta, została odnotowana w 1367 roku na weneckiej mapie braci Domenico i Francesco Pizzigano (zob.: Бояршинова 1960: 145), a następnie na mapie w *Atlasie Katalońskim* z 1375 roku (zob.: НикКТС 1966: 379). Wzmianki o Syberii pojawiają się także w książce bawarskiego żołnierza Johanna Schiltbergera, który na początku XV w. przebywał na jej terenie. Schiltberger opisuje krainę używając dwóch nazw: *Wissibur* oraz *Ibissibur* (zob.: Алексеев 1941: 53–57; АНЭСРДС 2000: 493). Na mapie świata z roku 1457–1459 autorstwa weneckiego kartografa Fra Mauro, na północny wschód od rzeki Wołgi da się zauważyć region oznaczony nazwą *Sibir* (zob.: Бояршинова 1960: 145).

¹¹³ Rozdział 5 dysertacji w skróconej i nieco zmienionej wersji ukazał się drukiem w postaci artykułu w tomie 28 pisma „Etnoligwistyka. Problemy języka i kultury”: A. Starzyńska: *СИБИРЬ w świetle danych systemowych języka rosyjskiego* (2016b), którego tłumaczenie zostało opublikowane w anglojęzycznym wydaniu numeru 28 danego czasopisma: A. Starzyńska: *Sibir' (Siberia) in the Russian language system* (2017).

¹¹⁴ W rosyjskiej tradycji przyjęło się tłumaczenie tytułu *Сборник летописей*, a na język polski tłumaczy się go jako *Zbiór kronik*.

5.2 Nazwa *Сибирь* po raz pierwszy w źródłach rosyjskich

Autor artykułu hasłowego dotyczącego historii Syberii w *Słowniku encyklopedycznym Brockhausa i Efrona* (wydawanym w latach 1890–1907) podaje, że rosyjskie zabytki piśmiennicze dokumentują nazwę *Сибирская земля*, odnoszącą się do konkretnego regionu od 1407 roku. Wtedy to włodzimierski latopisarz, wspominając o zabójstwie chana Złotej Ordy – Tochtamysza, pisze, że doszło do niego „в Сибирской земли” (zob.: Брокгауз, Ефрон 1900: 796; por.: Бояршинова 1960: 145). Wzmianka ta okazuje się być jednak niepewna. Większość historyków (m.in. Jegor Zamysłowski, Konstanty Bestużew–Riumin) nie przywiązuje do niej wagi i uważa, że po raz pierwszy w rosyjskich zabytkach słowo *Сибирь* jako nazwa geograficzna pojawia się dopiero w roku 1483 (pod datą 6691 rok) w *Latopisie archangielogrodzkim* (ros. *Архангелогородская летопись*) (zob.: Брокгауз, Ефрон 1900: 796), którego autor konkretyzuje, że dane zdarzenie miało miejsce „в Сибирской земли близ Тюмени” (cyt. za: Бояршинова 1960: 145). Archangielogrodzki latopisarz opisując pochód moskiewskich oddziałów w 1483 roku przeciwko Wogułom (narodowi, który dokonywał najazdów na tereny Przyurala) pisze, że po bitwie stoczonej w pobliżu ujścia rzeki Pełym poruszali się oni dalej w dół po rzece Tawda do Syberyjskiej ziemi („в Сибирскую землю”), „а от Сибири шли по Иртышу реце вниз, воюючи, да на Обь реку великую в Югорскую землю” (cyt. za: Бояршинова 1960: 146). Z relacji kronikarskiej wynika, że w latach 80. XV w. teren nazywany Syberią obejmował zaledwie niewielką część współczesnej Zachodniej Syberii. W *Latopisie Permsko–Wologodzkiem* (ros. *Пермско–Вологодская летопись*) pod datą 6991 r. (1483 r.) również pojawia się informacja o pochodzie przeciwko pełymskim Wogułom (zob.: АнЭСРДС 2000: 493), jak i dokumentacja nazw *Сибирь* oraz *Сибирская земля*: „и поидоша оттоле воеводы князя велкого в Сибир и повоеваша Сибирскую землю и поидоша оттоле на великую реку Обь...” (cyt. za: Бахрушин 1935: 86).

Jak podają źródła, podobno już w 1554 roku car Iwan IV Groźny posługiwał się tytułem „всех сибирских земель повелитель”, a w roku 1563 – „всёя Сибири” (НикКТС 1966: 380; por.: РООРС 1994: 203–204).

Nazwa *Сибирь* pojawia się także w wydanej po raz pierwszy w 1627 roku ważnej publikacji *Kniga Bol'shomu Chertezu* (ros. *Книга Большому Чертежу*), która jest szczegółowym opisem mapy Rosji w granicach z przełomu XVI–XVII w. oraz

terytoriów ościennych i zawiera m.in. opis drogi do Syberii: „А въ Сибирь ѣздять: Съ Устюга – великаго до Соли до Вычегодской 60 версть. (...) Река Обь великая, а по Оби "рѣкъ [рѣкъ] и по рѣкамъ, которыя рѣки въ нее впади: "Отъ [А] устья вверхъ Обдорскіе города. А выше Обдорскихъ городовъ, "Югрскіе [Югорскіе]. А выше "Югрскихъ [Югорскихъ] городовъ, Сибирскіе” (Языков 1838: 211).

Max Vasmer w słowniku etymologicznym zaznacza, że nazwa *Сибирь* w danej formie została udokumentowana w dziele *Żywot protopopa Awwakuma, przez niego samego nakreślony* (ros. *Житие протопона Авакума, им самим написанное*) (zob.: ФасЭСРЯ 1987, 3: 616), które napisał w latach 1672–1673 przebywając w więzieniu w Pustoziersku¹¹⁵. W swojej autobiografii Awwakum pisze m.in. o zesłaniu do Syberii: „Таже послали меня в Сибирь с женою и детьми” (Петров 1979: 29). Wspomina miasta Tobolsk, Jenisejsk, Brack, opisuje jezioro Bajkał i podróż do Daurii – południowej części terytorium Zabajkala. Świadczy to o tym, że nazwa w owym czasie była obecna już w szerszym znaczeniu pod względem geograficznym, jak również, że już od XVII w. Syberia została przekształcona w miejsce zsyłki.

5.3 Etymologia nazwy *Сибирь*: pochodzenie i jej pierwotne znaczenie według źródeł rosyjskojęzycznych¹¹⁶

Sam wyraz ma niejasną etymologię. Na temat pochodzenia nazwy *Сибирь* w języku rosyjskim, a także jej pierwotnego znaczenia powstało wiele różnorodnych, a także przeciwstawnych teorii. Pierwsze próby wyjaśnienia etymologii słowa podejmowano już w XVII w., jednak wśród badaczy nie wypracowano dotąd jednego stanowiska w tej kwestii, stąd też spotykamy różne próby interpretacji.

Etymolodzy: Max Vasmer (*Этимологический словарь русского языка*), Aleksander Preobrażenski (*Этимологический словарь русского языка*) oraz Aleksander Anikin (*Этимологический словарь русских диалектов Сибири*) są zgodni, że *Сибирь* jako nazwa regionu pochodzi od nazwy miasta (położonego w miejscu ujścia Tobołu do Irtysza), będącego stolicą chanatu tatarskiego, utworzonego

¹¹⁵ W druku po raz pierwszy dzieło ukazało się dopiero w 1861 roku.

¹¹⁶ Warty uwagi jest fakt, iż w siedmiu ważnych słownikach etymologicznych języka rosyjskiego hasło *Сибирь* nie jest w ogóle notowane, por.: 1) ГорСЭСРЯ 1869; 2) ЦыгЭСРЯ 1970; 3) ЧерИЭСРЯ 1993; 4) КрыЭСРЯ 2005; 5) ЭССРЯ Ша 2010; 6) БеГа ЭСРЯ 2011; 7) КлиБЭСРЯ 2012.

około 1200 roku w Przyirtyszu, które zostało zdobyte około 1581 roku przez rosyjskiego atamana kozackiego – Jermaka i przyłączone do Państwa Moskiewskiego (zob.: ФасЭСРЯ 1987, 3: 616; por.: ПреЭСРЯ 1914: 283; АнЭСРДС 2000: 493). Nazwa ta została następnie przeniesiona na samo terytorium Przyirtysza, a później na wszystkie krainy na wschód od Uralu (zob.: АнЭСРДС 2000: 493). Jak zaznacza A. Anikin, rozwój semantyczny nazwy *Сибирь* znany był już pierwszym rosyjskim odkrywcom regionu. Bardzo czytelnie przedstawia go utwór *Historia de Siberia*¹¹⁷ z 1680 roku (zob.: АнЭСРДС 2000: 493) autorstwa chorwackiego misjonarza Juraja Križanića. Jak czytamy w dziele: „городъ, называвшійся Сибирь (Sibir); въ немъ жилъ татарскій царекъ, по имени Кучумъ. (...) Отъ этого–то городка, перваго изъ завоеванныхъ, Русскіе и прозвали всѣ эти области, какъ ближайшія, такъ и далеко отстоящія, Сибирью (*Sibiriae nomine*)” (Титов 1890: 122, 167–168).

Z kolei ustalenie pochodzenia nazwy miasta nie zostało do tej pory rozstrzygnięte i pozostaje w sferze hipotez. W literaturze znajdujemy kilka propozycji bardziej lub mniej prawdopodobnych etymologii.

Według jednej z nich, *Сибирь* może wywodzić się z języków uralskich i pochodzić od etnonimu¹¹⁸ – nazwy dawnej fino–ugryjskiej grupy etnicznej w brzmieniach: *синыр*, *себер*, *сыбыр* lub *савир*, która według legend tatarów syberyjskich zamieszkiwała ich terytoria (tj. ziemie wzdłuż środkowego biegu Irtysza na południu Syberii Zachodniej) na długo przed przybyciem tatarsko–mongolskiej Ordy. Hipoteza ta jest popularyzowana przez A. Anikina (zob.: АнЭСРДС 2000: 494; por. też: Статейнов 2008: 369–370). Zoja Bojarszynowa (historyk) informuje, że grupa ta mogła zamieszkiwać dany teren już od końca I tysiąclecia p.n.e. (zob.: Бояршинова 1960: 143). Podobną interpretację przekazuje w słowniku toponimów (ros. *Географические названия мира: Топонимический словарь*) Jewgienij Pospiełow. Jak pisze autor: „W oparciu o najbardziej wiarygodne dane można uważać,

¹¹⁷ Łaciński tekst *Historia de Siberia* oraz jego przekład na język rosyjski: *История о Сибири* zostały wydane w zbiorze: А.А. Титов, *Сибирь в XVII веке. Сборник старинных русских статей о Сибири и прилежащих к ней землях с приложением снимка со старинной карты Сибири*, Москва 1890. We wstępie do zbioru (s. VIII) Andiej Titow zaznacza, że autorem utworu, choć nie wymienianym w oryginale, jest z pewnością Juraj Križanić – Chorwat, katolicki duchowny, znany panslawista, słowiański patriota, który przybył do Moskwy w 1659 roku aby podjąć próbę zainteresowania cara Aleksego swoimi koncepcjami, jednak zamiast uznania doczekał się zesłania do Tobolska (gdzie przebywał w latach 1661–1675) (por.: Базылов 1975: 129).

¹¹⁸ Według niektórych historyków słowo to (w odniesieniu do grupy etnicznej) funkcjonowało już w V w. n.e. (zob.: ПочеТС 2002: 383).

że początkowo słowo *сибир* (*сибир*¹¹⁹) było nazwą etniczną, odnoszącą się do pewnej grupy ugrofińskich narodów (prawdopodobnie Chantów lub Mansów) żyjących na południu Syberii Zachodniej. Pod naciskiem Tatarów naród ten został częściowo wyparty na północ, a częściowo na miejscu zasymilowany przez Tatarów, którzy przejęli nazwę etniczną od swoich poprzedników” (ПочТС 2002: 383 – tłumaczenie A.S.¹²⁰).

Nazwa *Сибирь*, jak uważa M. Vasmer, może być także dziedzictwem języków altajskich i wywodzić się „od huńskiego¹²¹ etnonimu *Σάβειροι*, również *Σάβειρες*” (ФачЭСРЯ 1987, 3: 616 – tłumaczenie A.S.). A. Anikin zaprzecza temu, jakoby ten związek istniał (zob.: АНЭСРДС 2000: 494). Aleksander Preobrażenski w swoim słowniku powołuje się na pracę słowackiego slawisty, etnografa i historyka Pavla Šafárika *Słowiańskie starożytności. Oddział dziejopisny*¹²², wydaną w 1. poł. XIX w. i podaje, że termin *Сибирь* ma związek z nazwą narodu koczowniczego w basenie rzeki Tobol (zob.: ПреЭСРЯ 1914: 283), których nazywano *Sabiri* (сабиры) lub *Seberi* (себеры) (zob.: Šafárik 1847: 100). W *Słowiańskich starożytnościach* P. Šafárika czytamy: „W dziejach Hunów najdujemy często wspomnienie o Sabirach (Sabri), czyli Seberach (...). Sabirowie (*Σάβειροι*) byli niewątpliwie ludem z rodu uralskiego, pobratymczym z Hunami. Podobna jest do wiary, iż ojczyzna ich zauralska zwała się pierwotnie Sybir, imię to w kolei czasu przenieśli Rosyianie na krainy za nią leżące, i w tej mierze jak go dziś używamy, rozszerzyło się” (Šafárik 1844: 448). Przepuszczenia P. Šafárika pozostają jednak w sferze hipotez. Preobrażenski podkreśla przy tym, że właściwe znaczenie słowa, tak jak w przypadku wielu innych nazw etnicznych i geograficznych, pozostaje nieznane (zob.: ПреЭСРЯ 1914: 283). Huński etnonim z kolei, według węgierskiego językoznawcy Oswalda Szemerényi, może wywodzić się od irańskiego (staroperskiego) *asabāra*- < **ašya-bāra*- 'jeźdźcy' (zob.: ФачЭСРЯ 1987, 4: 855–856; АНЭСРДС 2000: 494; POOPC 1994: 204). Etymologię zaproponowaną przez O. Szemerényi popularyzuje M. Vasmer i odnosi ją bezpośrednio

¹¹⁹ Nazwa narodu *сибир*, została wymieniona w XIII w. w mongolskim dziele *Сокровенное сказание монголов* (w tłumaczeniu na język rosyjski S.A. Kozina), w którym informuje się, że w roku 1207 Chingis-chan zdobył wszystkie „leśne narody”, m.in. naród *сибир* (Sibir), który zamieszkiwał teren na północ od Altaju i na zachód od Angary (zob.: Статейнов 2008: 369; por.: АНЭСРДС 2000: 494).

¹²⁰ Stosowany w pracy inicjał „A.S.” – Aleksandra Starzyńska.

¹²¹ Był to język altajski, pomiędzy turkijskim a mongolskim.

¹²² A.G. Preobrażenski powołuje się na rosyjskojęzyczne wydanie w tłumaczeniu z oryginału (z języka czeskiego) autorstwa O. Bodianskiego: P. Šafárik (P. Шафарик), *Славянские древности. Часть историческая* (1847). Publikacja została przetłumaczona z języka czeskiego również na język polski. Autorem tłumaczenia jest H.N. Bońkowski: P. Šafárik (P. Szafarzyk), *Słowiańskie starożytności. Oddział dziejopisny* (1844).

do nazwy regionu. Jak uzasadnia: „Чтобы понять смысл такого названия, надо иметь в виду, что оно лишь позднее распространилась на всю огромную Сибирь, а первоначально так мог называться лишь её юго-западной район, где жили кочевые племена и куда доставали иранские влияния” (ФасЭСРЯ 1987, 4: 855–856).

Inne hipotezy etymologiczne zakładają, że nazwa *Сибирь* ma swój źródłosłów w wyrazach z języków tureckich. Max Vasmer (który przytacza kilka wersji pochodzenia nazwy *Сибирь*) wskazuje na bliskość językową wyrazu z tobolsko-tatarskimi¹²³ *Sébér, Sévèr*, będącymi nazwami dawnych mieszkańców północno-zachodniej Syberii, jak również na bliskość nazwy z tobolsko-tatarskim *Sébérqa'la*, które odnosi się do terytorium zajmowanego przez grupę etniczną i znaczy tyle co 'twierdza Seberów' (ФасЭСРЯ 1987, 3: 616). Etymolog przywołuje koncepcję węgierskiego językoznawcy Gyula Nemetha, który nazwę *Сибирь* łączy z tureckim *sapmak*, znaczącym 'zabłądzić, błądzić' (ФасЭСРЯ 1987, 3: 616). Słownik onomastyczny przytacza hipotezę wysnutą przez historyka Wasilija Tatiszczewa, który wskazuje na tatarskie *сенбирь* 'jesteś pierwszy (główny)' (РООРС 1994: 204). W. Tatiszczew wyjaśnia, że tatarski wyraz mógł być podstawą nazwy *Сибирь*, gdyż początkowo odnosiła się ona do głównego miasteczka nad Irtyszem: „Сие прежде было токмо имя одного главного татарского городка на реке Иртыше” (cyt. za: Бояршинова 1960: 133). Do pochodzenia słowa z języków tureckich skłania się też Nikołaj Szczukin – etnograf i krajoznawca, który twierdzi z kolei, że w języku tym słowo *Сибирь* oznacza 'przenoszę miejsce zamieszkania' i dlatego zaczęto nim nazywać 'koczowiska, obozy narodów koczowniczych' (zob.: Щукин 1856: 265).

Według jeszcze innej hipotezy etymologicznej leksem *Сибирь* jest traktowany jako złożony znak językowy, powstały z dwóch słów: *Сиб-* ~ chantyjskie¹²⁴ *сыв* 'potok', 'rzeka', 'ramię boczne rzeki' + *ир* ~ turkijskie *jir (ÿир, ир)* 'ziemia' (zob.: РООРС 1994: 204; АНЭСРДС 2000: 493). А. Anikin ocenia ją jako nieprawdopodobną (zob.: АНЭСРДС 2000: 493), natomiast według słownika onomastycznego pod redakcją Olega Trubaczewa to wersja najbardziej prawdopodobna (zob.: РООРС 1994: 204).

Szereg propozycji etymologii zakłada, że nazwa *Сибирь* pochodzi od słów z języków mongolskich, które nawiązują do przyrody regionu. Według Gustawa

¹²³ „Тобольский диалект Татаров на Иртыше между Тобольском и давным Тюменским уездом” (ФасЭСРЯ 1986, 1: 53 – tłumaczenie A.S.).

¹²⁴ Grupa ugryjskich języków ugrofińskich.

Ramstedta, o czym czytamy w słowniku Vasmera, nazwa wywodzi się od mongolskiego *sibir*, kałmuckiego *šiwɪr*, które nie mają jednego, konkretnego odpowiednika w językach słowiańskich, a które wyrażają sens 'zarośla, podmokły teren' (ФасЭСРЯ 1987, 3: 616) lub jak podaje Anikin: 'masyw leśny', 'wilgotna gleba, porośnięta drzewami i krzewami, dziewiczy las' (АНЭСРДС 2000: 494). Vasmer zaznacza, że dopiero od nich wywodzą się nazwy tureckie (zob.: ФасЭСРЯ 1987, 3: 616). Autor słownika toponimów (*Краткий топонимический словарь*) – Władimir Nikonow również odnosi się do tej teorii i stwierdza, że: „Na razie najmniej niepewną pozostaje etymologia od mongolskiego *sibir* / *шубур* 'bagno' lub 'podmokła równina porośnięta brzezina', chociaż i ona wywołuje wiele sprzeciwów” (НикКТС 1966: 380–381 – tłumaczenie A.S.).

Iwan Szczegłow – historyk Syberii, zaproponował wersję pochodzenia słowa od mongolskiego *шувэр* (*siber*) oznaczającego zabagnioną gęstwinę, jednak budzi ona zastrzeżenia innych badaczy (m.in. A. Anikina) (zob.: РООРС 1994: 204; АНЭСРДС 2000: 494). Anastasija Mitroszkina (specjalistka w dziedzinie onomastyki mongolskojęzycznych ludów) z kolei wywodzi etymologię od mongolskiego *сэбэр* 'piękny, wspaniały' (zob.: РООРС 1994: 204; Статейнов 2008: 370). Anatolij Statejnow wyjaśnia motywację nadania tej ostatniej nazwy określonego terytorium następująco: „Монголы, когда захватывали Сибирь, не могли нарадоваться этим бескрайним просторам. Вот и дали им имя – *сэбэр*” (Статейнов 2008: 370). Również i ta wersja została poddana krytyce (zob.: РООРС 1994: 204). Wersje, które od słów języka mongolskiego bezpośrednio wywodzą nazwę regionu *Сибирь* przyjmuje się uważać za nieprawdopodobne. Przemawiają za tym argumenty historyczno-językowe. Jak dowodzi Z. Bojarszynowa, narody posługujące się danym językiem aż do XIII–XIV w. nie zamieszkiwały tych terenów – nie mogły więc nadać im swojej nazwy (zob.: Бояршинова 1960: 143).

Opracowania onomastyczne przytaczają jeszcze inne interpretacje etymologiczne, które jak zaznaczają sami ich autorzy, nie znajdują należytego oparcia w faktach. Dla celów poznawczych warto je jednak przytoczyć, tym bardziej, że dla rekonstrukcji językowego obrazu świata istotne jest nie tylko rzeczywiste pochodzenie słowa, ale także związane z nim subiektywne konotacje.

Za naiwne etymologie uważa się te, które łączą nazwę *Сибирь* z rosyjskim rzeczownikiem *север* 'północ'¹²⁵ (zob.: НикКТС 1966: 380; РООРС 1994: 204; Бояршинова 1960: 134–137), ze słowiańskim plemieniem *сиверяне* (zob.: НикКТС 1966: 380) czy z nazwami zwierząt: mongolskim *субр* 'cyjon' [drapieżny ssak z rodziny psowatych, wyglądem przypominający zarówno lisa, jak i psa – uzupełnienie A.S.] lub legendarnym psem *Сибэр*, wynurzającym się z wód jeziora Bajkał (zob.: НикКТС 1966: 380).

W języku rosyjskim nazwa geograficzna *Сибирь*, w świetle wyżej przytoczonych wersji, może być elementem dziedzictwa uralskiego lub łańtajskiego (turkijskiego bądź mongolskiego). Zaprezentowane stanowiska badaczy, skoncentrowane wokół odtworzenia pochodzenia i pierwotnego znaczenia leksemu *Сибирь*, ukazują, że trudno podać jedną, pewną i w pełni zadawalającą jego wykładnię etymologiczną. Ponadto część etymologii należałoby zaliczyć do kręgu potocznych, przeczą im bowiem zarówno względy językowe, onomastyczne, jak i pozajęzykowe.

Na podstawie zaprezentowanych etymologii można zrekonstruować kilka cech obrazu *Сибирь*. Należy jednak mieć na uwadze, że ze względu na to, iż etymologie te mają różny stopień prawdopodobieństwa i pozostają w sferze hipotez, ich wartość w przedstawieniu językowego obrazu Syberii jest stosunkowo słaba. Przytoczone hipotezy etymologiczne sugerują, że nazwa określa topografię terenu, pokazuje, że dominujący element krajobrazu obszaru, do którego się odnosi, stanowią bagna, lasy (w tym brzoźowe) oraz rzeki. Kolejnymi cechami komunikowanymi przez etymologie interesującej nas nazwy *Сибирь* są: północne położenie, piękno (odnoszące się do ogromnego obszaru), związek z zamieszkującymi go koczowniczymi narodami i występowanie na nim zwierząt (psa).

5.4 Nazwa *Сибирь* w definicjach leksykograficznych XIX–XXI w.

Rosyjskie opracowania leksykograficzne, dokładnie słowniki definicyjne (ros. *толковые словари*) ogólnego języka rosyjskiego na przestrzeni blisko stu

¹²⁵ Etymologia wysnuta w XVIII w., którą popularyzował m.in. tomski krajoznawca Wasilij Floriński. Jest to wyjaśnienie uznawane za nieprawdopodobne, ponieważ ze względów historycznych Tatarzy w XIII wieku nie mogli nadać swojemu terytorium rosyjskiej nazwy (zob.: НикКТС 1966: 380; РООРС 1994: 204; Бояршинова 1960: 134–137). Możliwe wpływy języka rosyjskiego na tym terenie historycy szacują bowiem dopiero na wiek XVII.

pięćdziesięciu lat konsekwentnie rezygnują z umieszczania w swoich siatkach hasłowych geograficznej nazwy własnej *Сибирь*. Jest tak w słownikach: Włodzimierza Dala: *Толковый словарь живаго великорусскаго языка* (Даль 1882), pod redakcją Dmitrija Uszakowa: *Толковый словарь русского языка* (ТСРЯ Уш 1940, 4), Fiodora Sorokoletowa: *Словарь современного русского литературного языка* (СоССРЛЯ 1962), Siergieja Ożegowa: *Словарь русского языка* (ОжСРЯ 1968), pod redakcją Anastasiji Jewgieniewej i Galiny Razumnikowej: *Словарь русского языка* (СРЯ ЕвРаз 1984), Siergieja Ożegowa i Natalii Szwedowej: *Толковый словарь русского языка* (ОжШВТСРЯ 1998), pod redakcją Siergieja Kuzniecowa: *Большой толковый словарь русского языка* (БТСРЯ Ку 2000), Tatiany Jefremowej: *Новый толково-словообразовательный словарь русского языка* (ЕфНСРЯ 2000), pod redakcją Natalii Szwedowej: *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов* (ТСРЯ ШВ 2008).

Wyraz *Сибирь*, ale również wyrazy od niego pochodne pomijane są zupełnie w takich opracowaniach leksykograficznych jak: poświęcony dawnej ruszczyźnie *Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию, Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову, Я. И. Берендинову и И. С. Кочетову* Adalberta Starczewskiego (СДревСЯ 1899), a także poświęcone współczesnemu językowi rosyjskiemu: *Комплексный словарь русского языка* pod redakcją Aleksandra Tichonowa (КСРЯ 2001), *Толковый словарь русского языка* pod redakcją Dmitrija Dmitrijewa (ТСРЯ Дм 2003), *Самый новейший толковый словарь русского языка XXI века* Jekateriny Szagałowej (СНТСРЯ 2011).

Potwierdza to tylko powszechnie stosowaną praktykę niewłączania do hasłowników (słowników ogólnych) nazw własnych¹²⁶, dla których miejsce przewiduje się głównie w słownikach encyklopedycznych. Można odnieść wrażenie, że nazwy własne są tym samym traktowane jako coś odrębnego nie tylko od innych nazw, ale i od pozostałych słów danego języka narodowego. Teoretyczne uzasadnienie takiej praktyki znajdują w znanym (także w polskiej tradycji leksykograficznej, por.: Chlebda 2008: 271) sformułowaniu, mówiącym o tym, że nazwy własne w odróżnieniu od pozostałej leksyki, nie znaczą lecz jedynie oznaczają. Zwraca na to uwagę Jewdokia Gałkina–Fedoruk: „Имена собственные не заключают в себе

¹²⁶ Autorzy tych słowników często we wstępie, wyjaśniając zasady lub kryteria doboru słów, informują, że nie uwzględniają lub rezygnują z umieszczenia nazw własnych, czy to osobowych, czy geograficznych (por. np.: ОжСРЯ 1968: 4).

ни понятия, ни значения. Они являются только различающими знаками, поэтому в толковых словарях не помещаются собственные имена (не объясняются и не толкуются)” (Галкина–Федорук 1956: 25). Uznane z zasady za nieposiadające znaczeń wtórnych, tym samym nieodznaczające się wartościami filologicznymi, lokowane są na kartach słowników encyklopedycznych¹²⁷, które prezentują i opisują *Сибирь* pod kątem wiedzy naukowej: położenie, klimat, ukształtowanie powierzchni, przyroda, mieszkańcy, dane geopolityczne, zarys historyczny i ekonomiczny regionu. J. Gałkina–Fedoruk w temacie nazw własnych pisze również: „логически отработанного понятия, заключающего в себе обобщение основных, существенных признаков, в именах собственных нет в современном русском языке” (Галкина–Федорук 1956: 25), z tym zastrzeżeniem, że dane rozważanie nie dotyczy jednostkowych nazw własnych jak: Moskwa (Москва), Rosja (Россия), Wołga (Волга) i in. (zob.: ibidem). Wydaje się, że listę tę można by przedłużyć także o rosyjską nazwę własną *Сибирь*.

Z wyżej wymienionych względów (niedefiniowaniu nazwy w słownikach języka ogólnego) odwołuję się do dostępnych definicji pochodzących ze słowników specjalnych¹²⁸. W *Этимологическом словаре русского языка* Aleksandra Преображенского hasło *Сибирь* jest opisane jako 'сѣверная часть Россіи въ Азіи отъ Урала до Великаго океана' (ПреЭСРЯ 1914: 282). W *Словаре прилагательных от географических названий* Jewgienija Lewaszowa, jako 'территория от Урала до горных хребтов Тихоокеанского водораздела' (СПГН 1986: 419). Jewgienij Otin w *Словаре коннотативных собственных имён* notuje następującą definicję: 'название части азиатской территории России' (Отин 2004: 309). W słowniku toponimów Władimira Nikonowa (*Краткий топонимический словарь*) czytamy, że jest to: 'часть азиатской территории СССР' (НикКТС 1966: 379).

Przytoczone definicje słownikowe (o wyraźnym charakterze encyklopedycznym) uwydatniają aspekt lokalistyczny i geograficzny Syberii. Zawierają one następujące komponenty semantyczne: uznanie *Сибирь* za ■terytorium, ■część większej całości (część Rosji, wcześniej ZSRR), która ■pozostaje w zależności od czegoś (w aspekcie politycznym – związek / relacja z Rosją, w aspekcie

¹²⁷ Hasło *Сибирь*, nieobecne w słownikach definicyjnych języka rosyjskiego, notują słowniki encyklopedyczne, zob. m.in.: Брокгауз, Ефрон 1900; Введенский 1955: 110; Прохоров 1980: 1215; Лидин 2002: 837.

¹²⁸ Do wybranych słowników odwołuję się z tego względu, że są one źródłem materiału leksykalnego, analizowanego w innych częściach niniejszego rozdziału.

geograficznym – z Azją). Definicje wskazują, że *Сибирь* jest miejscem w sensie topograficznym, określają jej położenie w przestrzeni geograficznej: ▪leży w Azji, ▪na północy, w granicach: ▪od gór Ural do pasm górskich wybrzeża Oceanu Spokojnego.

5.5 Synonim słowa *Сибирь*¹²⁹

W ruszczyźnie gwarowej, w dorewolucyjnej carskiej Rosji, a więc przed rokiem 1917, stylistycznym synonimem dla słowa *Сибирь* był leksem o pejoratywnym zabarwieniu – *Сибирда*. Notują go dwa słowniki: *Словарь русских народных говоров* pod redakcją Fiodora Sorokoletowa oraz *Словарь русских говоров Сибири* pod redakcją Aleksandra Fedorowa: *Сибирда* (z kwalifikatorem *погардливы*): 'В дореволюционной России: Сибирь' (СРНГ 2003: 264; СРГС 2005: 296). W artykułach hasłowych znajdują się następujące przykłady użycia tego słowa: „Пусть медведь в Сибирде живёт, кому жись надоела. Я Сибирдой по горло сыт” Забайкалье (wcześniej Читинская обл.) (СРГС 2005: 296), „Сибирда, Сибирда ты широкая, Сибирда, Сибирда ты проклятая, По тебе, Сибирда, люд шатается, На тебе, Сибирда, люди маются” (песня) Забайкалье (СРНГ 2003: 264). Podane konteksty poświadczają, iż nazwa ta jest pogardliwa i konotuje takie negatywne cechy jak: ▪bycie miejscem ciężkiego życia, ▪trudnym do zniesienia, ▪na Syberii ludzie cierpią. Cechy te utrwała także wtórne znaczenie leksemu *Сибирь*, notowane w słowniku J. Otina 'невыносимо тяжелая жизнь; мучения' (Отин 2004: 310–311). Przywołane cytaty implikują rozmiar Syberii i pozwalają na wyłonienie nowej cechy: ▪jest ogromną przestrzenią.

5.6 *Opposita*

Syberia ▪jest odróżniana od europejskiej części Rosji, a nawet jej przeciwstawiana. Wyrażają to opozycje: *Русь (Россия) – Сибирь* oraz *русский*

¹²⁹ Szereg słowników synonimów języka rosyjskiego nie notuje hasła *Сибирь*, zob.: АБСРС 1999; ССРЯ Ев 1970; АлССРЯ 2001; КожССРЯ 2003; АпНОССРЯ 2004; ССРЯ Ба 2011; ССАРЯ 2013.

(*российский*) – *сибирский*, które są ujawniane przez definicje słownikowe. Co znamienne, opozycje te budowane są z punktu widzenia samych Sybiraków. Słowo *Русь* w Syberii funkcjonuje w znaczeniu: 'Европейская Россия (в отличие от Сибири)' (АнЭСРДС 2000: 467). Przymiotnik *русский*¹³⁰ znaczy 'относящийся к Европейской России (в отличие от Сибири)' (ibidem). Zestawienie *русский город* znaczy 'противопоставленный сибирскому городу' (ibidem). Dane znaczenie ma także swoje odzwierciedlenie w materiale ilustrującym znaczenie przymiotnika *сибирский*: „в ыных сибирских и русских ородех...” Мангазея (ibidem: 493). Zestawienia *русский товар*, *русская рухлядь* znaczą 'привозной товар из России' (ibidem: 467), z kolei sam derywat *сибирский* i jego wariant fonetyczny *сиберский* mają znaczenie 'доставленный из Сибири (о товаре)' (СРЯ XI–XVII 2000: 121).

5.7 Derywaty semantyczne i słowotwórcze

Wtórne znaczenia leksemu *Сибирь* (notowane w słowniku przestarzałej leksyki języka rosyjskiego i w słownikach gwarowych) potwierdzają przypuszczenie, iż nie jest on tylko „rzeczownikiem, który posiada referencję jednostkową, tzn. zdolność wyznaczania, wskazywania indywidualnego, niepowtarzalnego obiektu w celu wyróżnienia go od innych w realnej (...) rzeczywistości pozajęzykowej” (Kaleta 1998: 34) i który nazywa jedynie realne miejsce w przestrzeni fizycznej, ale jest także nośnikiem pewnych znaczeń i konotacji – środkiem i dokumentem „narodowego interpretowania świata” (Chlebda 1997: 85).

Znaczenie rejestrowane przez *Словарь устаревших слов русского языка (по произведениям русских писателей XVIII–XX вв.)* autorstwa Rozy Rogoźnikowej i Tatiany Karskiej odwołuje się do historyczno–politycznego aspektu Syberii, uwydatnia taką jej negatywną cechę jak ■bycie miejscem odbywania różnego rodzaju kary, m.in. w formie ■katorgi (zesłania i ciężkiej przymusowej wyniszczającej pracy fizycznej): 'употреблялось как обозначение каторги, каторжных работ': „Нас каждый день опала ожидает, тюрьма, Сибирь, клубук иль кандалы” (Пушкин, *Борис Годунов*, PoKaСУСРЯ 2008: 624). Włodzimierz Dal potwierdza to znaczenie w artykule słownikowym hasła *каторга* wyjaśniając, że: „у насъ зовуть

¹³⁰ *русский (русский)* (СРЯ XI–XVII 2000: 259).

такъ только ссылку въ работу въ Сибирь” (Даль 1881, 2: 98)¹³¹. Negatywne znaczenia słowa w ruszczyźnie gwarowej, które rejestruje *Словарь русских народных говоров*: 'плохо, нехорошо; горе, беда', podparte materiałem ilustracyjnym: „Ах, Сибирь: денег нет, а очень нужны!” Калужская обл. (СРНГ 2003: 267) ujawniają, iż Syberia jest kojarzona •z czymś złym, •z nieszczęściem. Inne wtórne znaczenie leksemu: 'покосный участок на болоте, топком месте' Вологодская обл. (СРНГ 2003: 266) charakteryzuje Syberię w aspekcie fizykalnym, ujawnia cechę •posiadania wyjątkowego krajobrazu, który współtworzą m.in. bagniste tereny. Kolejne znaczenie pochodne na gruncie języka gwarowego (notowane również w *Словаре русских говоров Сибири*) to (z kwalifikatorem *przestarzały*): 'свадебное угощение вином, водкой, которое жених выставлял на своем дворе': „Пойдем сибирь пить.” Томская обл., Тобольская губ. (СРНГ 2003: 266; СРГС 2005: 296), eksponuje obraz mieszkańców Syberii, których charakteryzuje wartościowana pozytywnie •gościnność.

Ponadto, leksem *Сибирь* funkcjonuje jeszcze w odniesieniu do innych miejsc. Nazwę tę nadano osadzie: 1. 'Часть Качалинской станицы на Дону' (Отин 2004: 311), 'название части селения станицы Качалинской' Донское (СРНГ 2003: 267). Wtórne nazwy toponimiczne, będące derywatami semantycznymi słowa *Сибирь* ujawniają konkretne cechy konotowane przez Syberię. Ze względu na cechę •trudno dostępny teren to także 2. 'Название местности за пределами Чулымского района Новосибирской области' (СРНГ 2003: 266; СРГС 2005: 296): „В Сибирь ездили пахали. Это где Ордынка, кочки мы зовём Сибирью” Новосибирская губ. (СРГС 2005: 296), „В Сибирь ездили по хлеб. Это где Ордынка, кочки мы зовем Сибирью” Новосибирская губ. (СРНГ 2003: 266). Nazwa odnosi się też do części mierzei wchodzącej daleko w głąb morza: 3. 'Далеко уходящая в море часть косы в усть реки Хаджи–Дере, между Днестром и Дунаем' (Отин 2004: 312) i ujawnia cechę Syberii, zgodnie z którą jest ona •miejscem oddalonym, odległym. Oddalone miejsca często stawały się •miejscem kary – zsyłki. Właśnie ta cecha Syberii zadecydowała, że nazwa *Сибирь* została przeniesiona na inne miejsca, które pełniły podobną funkcję: 4. 'название небольшой деревни Сибирь в бывш. Бельском уезде, куда (...) «часто ссылали крепостных крестьян, взбунтовавшихся против

¹³¹ Silnie zakorzenione kojarzenie Syberii z katorgą odzwierciedla się także współcześnie, o czym pisze Ała Ju. Dołganowa w artykule *Процессы трансонимизации в эргонимии (на материале названий магазинов Ижевска)*: „(...) отметим нежелательность использования для называния коммерческих предприятий собственных имен с пейоративной коннотацией. Так, неудачно название магазина косметики Сибирь, поскольку лексема «Сибирь» сохраняет значение «тяжелая работа, каторжный труд»” (цит. za: Вахтин 2011: 206).

помещиков» („Правда”, 1978 г. 9 окт.)' (Отин 2004: 311–312), 5. 'неофициальное название деревни Николаевки в бывш. Криворожской волости, Бахмутского уезда, Екатеринославской губ., на неплодотворные земли которой выселял крестьян из своего харьковского имения помещик' (Отин 2004: 311–312).

Іlość derywatów słowotwórczych (w liczbie 32) notowanych przez słowniki języka rosyjskiego i słowniki specjalne (żargonu, gwarowe, konotacyjne, etymologiczne) oraz ich bogata zawartość semantyczna (różnorodne znaczenia) świadczą o tym, iż *Сибирь* jest nieodłącznym elementem językowego obrazu świata użytkowników tego języka, zajmuje w nim ważne miejsce. Treść derywatów świadczy pośrednio o treści leksemu wyjściowego, potwierdza, a jednocześnie uzupełnia charakterystykę Syberii. Cechy Syberii, utrwalone w wyrazach pochodnych od leksemu *Сибирь* z jednej strony ujawniają znaczenie relacyjne, z drugiej jakościowe, istotne z etnolingwistycznego punktu widzenia. Słowniki prezentują następujące wyrazy i ich definicje:

сибирский [*прил. к Сибирь*' (СРЯ ЕвРаз 1984: 88; ТСРЯ Уш 1940, 4: 170); '*к сибиряки*' (БТСРЯ Ку 2000: 1182)]

1. 'относящийся к Сибири, сибирякам, связанный с ними' (ЕфНСРЯ 2000; пор.: СоССРЛЯ 1962: 758),
2. 'свойственный сибирякам, характерный для них и для Сибири' (ЕфНСРЯ 2000; пор.: СоССРЛЯ 1962: 758),
3. 'принадлежащий Сибири, сибирякам' (ЕфНСРЯ 2000),
4. 'созданный, выведенный и т.п. в Сибири' (ЕфНСРЯ 2000),
5. 'живущий, обитающий в Сибири' (ЕфНСРЯ 2000; СоССРЛЯ 1962: 758),
6. (i wariant fonetyczny ***сиберский***) 'доставленный из Сибири (о товаре)' (СРЯ XI–XVII 2000: 121).

W leksyce ludowych gwar syberyjskich występuje jeszcze w innych znaczeniach:

7. 'православный, не старообрядческий' Бурятия (СГСЗ 1999: 427; СРГС 2005: 296),
8. 'исповедующий православие: *И поп сибирский у них, а которы брегавают яво*' Бурятия (СГСЗ 1999: 427; СРГС 2005: 296).

по-сибирски

'так, как в Сибири' (СоССРЛЯ 1962: 758).

Przywołany w słowniku materiał ilustrujący znaczenie danego wyrażenia określającego: „Город лежал вниз по реке в пятистах километрах, по–сибирски – почти не расстояние (Серг.-Ценск. Нежн. чувства.–Нордстет, Слов. 178)” (СоССРЛЯ 1962: 758), zwraca uwagę na osobliwe pojmowanie odległości na Syberii, inne niż na przykład w Europie. Ma to związek z wymienioną już cechą rozległego terytorium, jakie zajmuje Syberia.

сибиряцкий (ОжШвТСРЯ 1998: 715; ТСРЯ Шв 2008: 878)

'сибирский' Новосибирская, Томская обл. (СРНГ 2003: 267; СРГС 2005: 296).

по–сибиряцки (gw.)

'по–сибирски' Томская обл. (СРНГ 2003: 267; СРГС 2005: 296).

сибирские (gw.)

'мн. сорт огурцов' Новосибирская обл. (СРГС 2005: 296).

сибирный

1. '*простореч. устар.* неприятный, тяжкий, трудный (*первонач.* такой, как у сосланных в Сибирь' (ТСРЯ Уш 1940, 4: 170), 'тяжелый, трудный' (ЕфНСРЯ 2000; пор.: СоССРЛЯ 1962: 756; СРНГ 2003: 266), 'очень трудный каторжный' (ПреЭСРЯ 1914: 282-283),

2. '*вор.* звѣрскій, лютый, злой' (Даль 1882, 4: 184), '*вор.* звѣрский, злой' (ПреЭСРЯ 1914: 283), '*устар.* зверский, лютый, злой' (СоССРЛЯ 1962: 756; ЕфНСРЯ 2000; пор.: СРНГ 2003: 266).

A. Preobrażeński, w swoim słowniku etymologicznym wyjaśnia, iż powyższe znaczenia (1–2) nadano danemu wyrazowi: „потому, что въ Сибирь ссылали преступниковъ на поселение и въ рудвики для отбывания различнаго рода наказаний” (ПреЭСРЯ 1914: 283).

Dany przymiotnik w gwarowej ruszczyźnie ma jeszcze szereg innych znaczeń, które korespondują z dwoma pierwszymi:

3. 'несчастный, горемычный' Петербургская обл. (СРНГ 2003: 266),

4. 'бранное слово: отчаянный' (Даль 1909, 4: 144), 'отчаянный, озорной': „Мальчишки сибирные какие-то” Калужская, Орловская, Ярославская обл. (СРНГ 2003: 266),

5. '*бранно.* мерзкий, дрянной, поганый, гнусный и т.п.' Калужская, Смоленская, Псковская обл. (СРНГ 2003: 266).

W funkcji rzeczownika (w gwarze) występuje ponadto w znaczeniach:

6. 'негодяй, мерзавец': „Ах ты, сибирный!” Владимирская., Ярославская обл. (СРНГ 2003: 266),
7. 'изверг, мучитель': „У, сибирный, чтобы ты окошел!” Воронежская обл. (СРНГ 2003: 266),
8. 'арестант; каторжанин' Ярославская обл. (СРНГ 2003: 266),
9. 'тот, кто из Сибири пешком пришел' Донское (СРНГ 2003: 265),
10. 'очень холодный ветер' Брянская обл. (СРНГ 2003: 266).

сибиряк

1. 'житель, уроженец Сибири' (Даль 1882, 4: 184), 'житель, уроженец Сибири': „Коренной сибиряк” (ОжСРЯ 1968: 706; ОжШвТСРЯ 1998: 715), 'житель или уроженец Сибири' (ЕфНСРЯ 2000; ТСРЯ Шв 2008: 878; СоССРЛЯ 1962: 758).

Słowniki języka gwarowego rejestrują jeszcze inne znaczenia:

2. 'русский старожил Сибири, нестарообрядец, несемейский' Бурятия (СГСЗ 1999: 427; СРГС 2005: 296),
3. 'арестант, приговоренный к ссылке в Сибирь на поселение или на каторгу' Петербургская обл. (СРНГ 2003: 267),
4. 'тот, кто побывал в сибирской ссылке; бывший каторжник' Воронежская обл. (СРНГ 2003: 267),
5. 'о грубом, дерзком человеке' Воронежская обл. (СРНГ 2003: 267),
6. 'бранно. негодяй, мерзавец' Ярославская обл. (СРНГ 2003: 267),
7. "ходок в Сибирь" Пермская обл. (СРНГ 2003: 267),
8. 'о крепком, здоровом, закаленном человеке' Воронежская обл. (СРНГ 2003: 267),
9. 'лошадь сибирской породы; лошадь, которая имеет привычку кусаться', Зап.-Сибирское (СРНГ 2003: 267),
10. 'птица *Anser segetum*, семейства гусиных; гуменник' Казанская губ. (СРНГ 2003: 267),
11. 'растение *Robinia frutescens*¹³², дерева' Донское (СРНГ 2003: 267),
12. '„Уходящий на промыслы” – тот кто ходит в Сибирь на промыслы' Ярославская обл. (СРНГ 2003: 267).

W *Большом словаре русских прозвищ* Harrego Waltera i Walerija Mokijenki to:

¹³² Słownik błędnie podaje *Bobinia frutescens* zamiast *Robinia frutescens*.

13. 'прозвище мужчины, который долгое время работал в Сибири' (БСРПроз 2007: 495).

сибирячок

'разг. уменьш.-ласк. к сибиряк' (СоССРЛЯ 1962: 758; ЕфНСРЯ 2000).

сибирец

'устар. то же, что сибиряк' (СоССРЛЯ 1962: 756; ЕфНСРЯ 2000).

сибири (gw.)

'сибиряки – старожилы' Новосиб., Алтай (СРНГ 2003: 264; СРГС 2005: 296).

сибиряки

1. 'жители, уроженцы Сибири'(СРЯ ЕвРаз 1984: 88), 'уроженцы Сибири' (БТСРЯ Ку 2000: 1182),

2. (gw.) 'мн. то же, что сибири' (СРГС 2005: 296),

3. (сибиряк) (gw.) 'мн. православное русское старожильческое население Сибири (в отличие от семейских старообрядцев)' Иркутская обл., Прибайкалье (СРНГ 2003: 267),

4. (сибиряк) (gw.) 'мн. название старожильческих сибирских поселений' Вост.-Сибирское (СРНГ 2003: 267).

сибирячье (gw.)

'собр. сибиряки' Кемеровская обл., Средне-Обское (СРНГ 2003: 267; СРГС 2005: 297).

сибиричник (gw.)

'коренной сибиряк' Алтай (СРГС 2005: 296).

сибряк (gw.)

'то же, что сибиричник' Алтай (СРГС 2005: 297).

сибириты (gw.)

'коренные сибиряки' Алтай (СРГС 2005: 296).

сибирячка (Даль 1882, 4: 184; ОжСРЯ 1968: 706; ОжШвТСРЯ 1998: 715; ТСРЯ Шв 2008: 878)

1.'женск. к *сущ.* сибиряк' (ЕфНСРЯ 2000; СоССРЛЯ 1962: 758), 'житель, уроженец Сибири' (Даль 1882, 4: 184), 'жительница Сибири' (ПреЭСРЯ 1914: 282),

2. (gw.) 'порода овец': „Сибирячка—это [овца] простая, шерсть на ей длинна, не мягка, грубая” Кемеровская обл. (СРНГ 2003: 267; СРГС 2005: 297),

3. (gw.) 'сорт пшеницы с беловатым колосом' Томская, Кемеровская, Новосибирская обл.: „Раньше весной сеяли рожь, вешнёвка, пашеница озимовая –

сеяли в зиму, белоколоска, голоколоска, сибирячка” Томская обл. (СРГС 2005: 296), 'то же, что сибирка (*w zn. 23)': „Сибирячка – это сама мелка пшеница” Томская обл. (СРНГ 2003: 267),

4. (gw.) 'устар. большая деревянная соха с железным сошником' Новосибирская обл.: „Сибирячка – соха, она деревянная, только сошник железный, пара лошадей запрягается, отвалка деревянная” Новосибирская обл. (СРНГ 2003: 267; рог.: СРГС 2005: 297).

сиби́щина

'каторга, тяжкая, нестерпимая жизнь' (Даль 1882, 4: 184).

сиби́ряка (gw.)

'бранно. негодяй, мерзавец' Смоленская обл. (СРНГ 2003: 267).

сиби́рка

1. 'разг. сибирская язва' (Даль 1882, 4: 184; ТСРЯ Уш 1940, 4: 170; СРЯ ЕвРаз 1984: 88; БТСРЯ Ку 2000: 1182; ЕфНСРЯ 2000; СоССРЛЯ 1962: 757-758), 'болезнь скота' Хакасская обл. (СРГС 2005: 296),

2. 'арестантская при полициі, при волостномъ правленьѣ: блошница, каменный мѣшокъ' (Даль 1882, 4: 184), 'устар. простореч. арестантское помещение' (ТСРЯ Уш 1940, 4: 170), 'устар. простореч. тюрьма' (ТСРЯ Уш 1940, 4: 170, СоССРЛЯ 1962: 757-758; СРЯ ЕвРаз 1984: 88; БТСРЯ Ку 2000: 1182; ЕфНСРЯ 2000), 'помещение для временного содержания арестованных (при полиции, волостном правлении и т.п.)' Вологодская, Ярославская, Владимирская, Иркутская обл. (СРНГ 2003: 265),

3. 'краска мѣдная зелень, ярь, мѣдянка; водная, углекислая окись мѣди, въ смѣси съ глиной' (Даль 1882, 4: 184), 'разг. спец. зеленая краска, представляющая собой водную углекислую окись меди' (ТСРЯ Уш 1940, 4: 170; СРЯ ЕвРаз 1984: 88; ЕфНСРЯ 2000; СоССРЛЯ 1962: 757-758),

4. 'судно съ Камы, обычно съ желѣзомъ; оно подымаетъ 7-11 тысячъ пудовъ' (Даль 1882, 4: 184), 'речное судно грузоподъемностью до 10 тысяч пудов, доставляющее по Каме в Нижний Новгород груз железа из Сибири' Волжское (СРНГ 2003: 265),

5. 'нов. истор. обл. бумажный денежный знак (о знаках, выпускавшихся различными белогвардейскими и иными правителями в период гражданской войны в Сибири)' (ТСРЯ Уш 1940, 4: 170),

6. '*устар.* разновидность карточной игры' (ЕфНСРЯ 2000; пор.: СоССРЛЯ 1962: 757–758),
7. 'короткій кафтанъ, чекмень съ перехватомъ и съ сборами, неразрѣзной сзади, а спереди на мелкихъ пуговкахъ или застежкахъ, нерѣдко съ мѣховою опушкой и съ невысокимъ, стоячимъ воротникомъ' (Даль 1882, 4: 184), '*устар.* верхняя одежда, короткий кафтан в талию, со сборами, без разреза сзади и со стоячим воротником' (ТСРЯ Уш 1940, 4: 170; пор.: ЕфНСРЯ 2000; СоССРЛЯ 1962: 757–758), 'старинная русская верхняя одежда – короткий кафтан со сборами' (ОжСРЯ 1968: 706), 'русская верхняя одежда из сукна в виде короткого кафтана в талию со сборками, в настоящее время вышедшая из употребления' (СРЯ ЕвРаз 1984: 88); '*ист.* старинная русская верхняя одежда из сукна в виде короткого кафтана в талию со сборками' (БТСРЯ Ку 2000: 1182),
8. '*перен. разг.* о человеке одетом в такую одежду' (*jak w zn. 7) (СоССРЛЯ 1962: 757–758),
9. (gw.) 'северный ветер' Донское (ФасЭСРЯ 1987, 3: 616; СРНГ 2003: 265),
10. (gw.) 'уроженка Сибири, сибирячка' Забайкалье, Прибайкалье, Новосибирское (СРНГ 2003: 264; СРГС 2005: 296; пор.: СГСЗ 1999: 427),
11. (gw.) а) 'сибирская железная дорога' Забайкалье (СРНГ 2003: 264), 'в дореволюционной России: Сибирская железная дорога' (СРГС 2005: 296), б) Владимирский тракт (СРГС 2005: 296),
12. (gw.) 'сибирская каторга' Забайкалье (СРНГ 2003: 264), '*устар.* каторга' (СРГС 2005: 296),
13. (gw.) 'рваная одежда арестанта–каторжника' Забайкалье (СРНГ 2003: 264; СРГС 2005: 296),
14. (gw.) 'длинная овчинная шуба с суконным верхом' Тверская губ., Московская обл. (СРНГ 2003: 264),
15. (gw.) 'стеганая куртка без рукавов' Нижегородская, Симбирская губ., Ярославская, Новгородская, Пензенская обл. (СРНГ 2003: 264–265),
16. (gw.) ' меховая шапка с длинными ушами' Архангельская, Смоленская обл. (СРНГ 2003: 265),
17. (gw.) 'полуземлянка, в которой обычно жили сибирские приискатели' Забайкалье (СРНГ 2003: 265; пор.: СРГС 2005: 296),
18. (gw.) 'сани, не окованные железом' Забайкалье (СРНГ 2003: 265; СРГС 2005: 296),

19. 'сорт меха белки, сибирская белка' (СРЯ XI-XVII 2000: 121),
20. (gw.) 'порода выносливых низкорослых лошадей с длинной шерстью' Забайкалье (СРНГ 2003: 265; рог.: СРГС 2005: 296),
21. 'род кустарника семейства розовых' (ЕфНСРЯ 2000; СоССРЛЯ 1962: 757–758),
22. 'разг. сорт зимостойкой яблони и плоды такой яблони' (ЕфНСРЯ 2000; СоССРЛЯ 1962: 757–758),
23. (gw.) 'морозоустойчивый сорт пшеницы с длинной остью, мелким зерном, издавна культивировавшийся в Сибири' Кемеровская, Челябинская, Иркутская обл. (СРГС 2005: 296; рог.: СРНГ 2003: 265),
24. (gw.) 'скороспелый сорт садовой земляники' Красноярский край (СРНГ 2003: 265), 'сорт виктории, сладкой и скороспелой' Красноярский край (СРГС 2005: 296),
25. (gw.) 'крапива' Красноярский край (СРНГ 2003: 265; СРГС 2005: 296),
26. (gw.) 'сорт ржи' Костромская обл. (СРНГ 2003: 265),
27. (gw.) 'сорт гречихи': „Гречиха: сибирка и русская” Нижегородская обл. (СРНГ 2003: 265),
28. (gw.) 'сорт кормового картофеля' Ярославская обл. (СРНГ 2003: 265),
29. (gw.) "Овощ, слаще брюквы" Ярославская обл. (СРНГ 2003: 265),
30. (gw.) 'большая деревянная ложка с росписью' Нижегородская обл. (wcześniej – Горьковская) (СРНГ 2003: 265),
31. (gw.) 'большой кусок вареного мяса' Забайкалье (СРНГ 2003: 265; СРГС 2005: 296),
32. (gw.) 'всякий нарыв, гнойное воспаление кожи с высокой температурой; карбункул' Тамбовская обл. (СРНГ 2003: 265),
33. (gw.) 'фургон для перевозки арестованных' Сибирское (СРНГ 2003: 265).

сибирязвенный

1. 'относящийся к сибирской язве' (СРЯ ЕвРаз 1984: 88; СоССРЛЯ 1962: 756), 'относящийся к сибирской язве; связанный с ней' (БТСРЯ Ку 2000: 1182; рог.: ЕфНСРЯ 2000),
2. 'служащий для лечения сибирской язвы' (СРЯ ЕвРаз 1984: 88; СоССРЛЯ 1962: 756), 'предназначенная для лечения и профилактики этой болезни' (БТСРЯ Ку 2000: 1182).

Dany leksem jest terminem naukowym, dlatego nie notują go słowniki gwarowe – nie upowszechnił się w języku prostej ludności rosyjskiej.

сибиряха (gw.)

'то же, что сибирка (*w zn. 10)' Архангельская обл. (СРНГ 2003: 267).

сибирочка

1. 'разг. уменьш.-ласк. к сибирка (*w zn. 7)' (ЕфНСПРЯ 2000; СоССРЛЯ 1962: 758),
2. (gw.) 'уменьш.-ласк. к сибирка (*w zn. 16)': „Шляпушка пуховая Сибирочка новая” (песня) Новгородская обл. (СРНГ 2003: 266).

сибирушка (gw.)

'фольк. то же, что сибирка (*w zn. 16)': „Шляпушка пуховая, Сибирушка новая” (песня) Смоленская обл. (СРНГ 2003: 266).

сибирцит [leksem notuje tylko słownik W. Dala, w innych źródłach leksykograficznych jest pomijany]

'цѣнный камень, красный турмалинь, малиновый шерль, даурить' (Даль 1882, 4: 184).

сибирки (gw.) [w СРНГ 2003 pod hasłem „сибирка”]

'мн. бумажные деньги, выпущенные Колчаком во время Гражданской войны' Забайкалье (СРНГ 2003: 265; СРГС 2005: 296).

сибирянка (gw.)

'передник, фартук' Пензинская обл. (СРНГ 2003: 267).

сибирячить (gw.)

'работать по найму в Сибири' Коми (СРНГ 2003: 267).

сибирёк ['возм. от Сибирь, потому, что это растение (*w zn. 1) растёт также в Сибири' (ФасЭСРЯ 1987, 3: 616)]

1. W słowniku W. Dala z inną akcentuacją: (*сибирек*) 'донское, куст *Caragana frutescens*' (Даль 1882, 4: 184), (gw.) 'растение *Caragana frutescens*, семейства мотыльковых; чилига пушистая' Донское (СРНГ 2003: 264).
2. (gw.) 'растение *Caragana frutex Koch*, семейства мотыльковых; чилига степная' Донское (СРНГ 2003: 264),
3. (gw.) 'сорт винограда с мелкими круглыми ягодами' Донское (СРНГ 2003: 264).

сибирковый (i **сибирьковый**)

1. 'относящийся к сибирёк (*w zn. 1–2); сделанный из сибирька' Донское (СРНГ 2003: 265),
2. (gw.) 'относящийся к сибирёк (*w zn. 3)' Донское (СРНГ 2003: 265),
3. (gw.) '(сибирковый) беличий (о мехе)' Донское (СРНГ 2003: 265).

Новосибирск

Сибирская столица. Новый свет (КожССРЯ 2003: 470).

транссибирский

'*транс...* (лат. *trans* – через) первая часть сложных слов, означающая 1) движение через какое-нибудь пространство (обозначенное второю частью), например *транссибирский*' (ТСРЯ Уш 1940, 4: 772).

усибирить

'сослать на каторгу' (Отин 2004: 311).

Szereg przywołanych wyżej wyrażeń ogranicza się do przekazania cech relacyjnych, z punktu widzenia językowego obrazu świata pozbawionych istotnych treści. Świadczą one o genetycznej zależności, o przynależności, pochodzeniu, odnoszeniu się do Syberii: *сибирский* (zn. 1–6: 1. 'odnoszący się do Syberii, Sybiraków, związany z nimi'; 2. 'właściwy dla Sybiraków, charakterystyczny dla nich i dla Syberii'; 3. 'należący do Syberii, Sybiraków'; 4. 'stworzony, wyhodowany itp. w Syberii', 5. 'żyjący, występujący w Syberii', 6. 'dostarczony z Syberii (o towarze)'), *сибиряцкий*, *транссибирский* 'przebiegający przez Syberię', *по-сибирски* 'tak, jak w Syberii', *гв. по-сибиряцки*, dotyczy to także leksemów nazywających jej mieszkańców: *сибиряк* (zn. 1: 'człowiek, który mieszka na Syberii i / lub pochodzi z Syberii'), zdrobniale *сибирячок*, przestarzałe *сибирец*, *сибиряки* (zn. 1: 'mieszkaniec Syberii, pochodzący z Syberii'), *сибирячка* (zn. 1: 'żeńska forma leksemu sybirak'), *сибирка* (*гв.* zn. 10: 'pochodząca z Syberii'), *гварове: сибиряха*.

Cechy relacyjne przekazują również derywaty określające przedmioty użytkowe, które nazwę uzyskały z racji pochodzenia z Syberii, rozpowszechnienia na Syberii, kojarzenia z nią: *сибирка* (zn. 5) i *гв. сибирку*: 'historyczna i regionalna nazwa banknotów emitowanych białogwardyjskimi i innymi rządzącymi w czasie wojny domowej w Syberii', *сибирка* (zn. 3) 'pigment zieleni otrzymywany na drodze utleniania miedzi', także (zn. 6) 'rodzaj gry karcianej', związane z pracą: *гв. сибирянка* 'fartuch', *сибирячка* (*гв.* zn. 4) 'duża drewniana socha z żelaznym lemieszem' [dawne narzędzie rolnicze stosowane do orki]. Wieloznaczny derywat *сибирка* w swoich kolejnych znaczeniach również wskazuje na relację z Syberią, nazywa powszechnie wykorzystywane środki transportu: (*гв.* zn. 11) 'kolej syberyjska', (zn. 4) 'statek rzeczny do przewozu żelaza z Syberii', (*гв.* zn. 18) 'sanie nie okute żelazem'. *Сибирка* występuje także w znaczeniu (*гв.* zn. 17) 'półziemianka, w której zwykle mieszkali

syberyjscy pracownicy kopalń'. Znaczenie leksemu na tle przywołanego w słownikach gwarowych materiału ilustrującego: „В сибирке родился, в сибирке вырос. Да разве в сибирке мог ребёнок здоровым расти. В сибирке всегда духота была, темень. Так в сибирке и мытарились” Забайкалье (СРГС 2005: 296, СРНГ 2003: 265) oraz prostota wytwarzanych przez Sybiraków przedmiotów użytkowych (drewniana socha, sianie bez okucia) ujawniają, że ▪Syberia znajduje się na niskim poziomie cywilizacyjnym i ▪posiada trudne do życia warunki.

Jednostki leksykalne pokazują, że Syberia ▪jest miejscem pochodzenia chorób. Wskazują na to znaczenia derywatów: *сибирка* (zn. 1) (będącej potocznym wariantem medycznego terminu *сибирская язва* – więcej w podrozdziale 5.8) i *сибиреязвенный* (zn. 1–2), odnoszących się do zakaźnej choroby – wąglika, najczęściej atakującej bydło, ale także ludzi, która ma bardzo ciężki przebieg i może prowadzić do śmierci. Wyraz *сибирка* (gw. zn. 32) w języku gwarowym, ze względu na podobieństwo symptomów do *сибирской язвы*, stał się również nazwą przeróżnych ropni, czyraków, ropnych zapaleń skórnych, którym towarzyszy wysoka temperatura i dają objawy bólowe.

Część derywatów słowotwórczych eksponuje polityczno–historyczny aspekt Syberii, potwierdza i utrwała znaną już negatywnie wartościowaną cechę Syberii, jak bycie miejscem odbywania różnego rodzaju kary. Dodatkowo konkretyzują one formy odbywania tej kary, uzupełniając ich spis o ▪więzienie i ▪osiedlenie: w języku literackim *сибирка* (zn. 2: 'areszt przy policji, więzienie'), *усибирить* ('zesłać na katorgę'), w rosyjskich gwarach ludowych: *сибирка* (gw. zn. 12: 'syberyjska katorga', gw. zn. 13: 'podarta odzież aresztanta–katorżnika', gw. zn. 33: 'furgon do przewozu aresztantów'), *сибиряк* (gw. zn. 3: 'aresztant, skazany na zsyłkę na Syberię, na osiedlenie lub na katorgę', gw. zn. 4: 'ten, który był w syberyjskiej zsyłce, były katorżnik'), *сибирный* (gw. zn. 8: 'aresztant, katorżnik').

W przytoczonych powyżej gwarowych znaczeniach leksemów *сибиряк* (gw. zn. 3, gw. zn. 4) oraz *сибирный* (gw. zn. 8) utrwalona została także cecha: ▪dawniej część mieszkańców Syberii stanowili katorżnicy, zesłańcy, przymusowi osiedleńcy, którzy w większości byli ludnością napływową. Warto podkreślić fakt, że „definicje hasła *сибиряк* w słownikach ogólnych języka rosyjskiego tabuizują drażliwe rozdziały historii i nie uwzględniają znaczeń: 'aresztant; zesłaniec; przymusowy osiedleńca; katorżnik'. Ujawnia je dopiero СРНГ. Jednak cytowana za tym słownikiem definicja jest ogólnikowa, zbudowana w oparciu o niepełne

informacje – pomija na przykład rozróżnienie zesłańców kryminalnych i politycznych” (Starzyńska 2016b: 194).

Leksemy *сибирищина* ('katorga, ciężkie, nieznośne życie'), *сибирный* (zn. 1: 'przestarzałe przykry, ciężki, trudny'), jak wyjaśnia Dmitrij Uszakow: początkowo taki, jak u zesłanych na Syberię (zob.: ТСПЯ Уш 1940, 4: 170), utrwalają cechę bycia miejscem ciężkiego życia, trudnego do zniesienia. Kojarzenie Syberii z nieszczęściem z kolei odzwierciedla znaczenie leksemu *сибирный* (gw. zn. 3: 'nieszczęsny, stale doświadczający nieszczęścia'). W elementach pozadefinicyjnych hasła *сибирка* (w przytaczanych kontekstach odnoszących się do zn. 12 i 13) wyraźnie akcentowane są powyższe cechy oraz ich wzajemne powiązanie: „Кто на сибирке побывал, тот горя похлебал. Десять лет на сибирке кандалы таскал” Забайкалье (СРНГ 2003: 264; СРГС 2005: 296), „Зашел он к нам в сибирке. Поняли мы, что не от доброй жизни вырядился он в сибирку” Забайкалье (СРНГ 2003: 264).

Inne wyrażenia wzbogacają obraz Syberii o kolejne nowe charakterystyki, zgodnie z którymi: ▪na Syberii są bogactwa mineralne: *сибирит* ('cenny kamień, czerwony turmalin'), ▪wyróżnia się ona surowym, zimnym klimatem: *сибирка* (gw. zn. 9: 'północny wiatr' Донское), *сибирный* (gw. zn. 10: 'bardzo zimny wiatr' Брянская обл.). Derywaty z jednej strony nawiązują do wyjątkowo trudnych warunków klimatycznych Syberii, które postrzegane są jednoznacznie negatywnie, z drugiej poświadczają fakt, że w ogólnej świadomości nosicieli języka europejskiej części Rosji jest ona ▪położona na północy – w miejscu skąd wieje zimny wiatr. Na „mentalnej mapie świata” Syberia lokalizowana jest więc inaczej niż na realnej fizycznej mapie świata, na której względem europejskiego terytorium Rosji znajduje się ona na wschodzie.

Derywat *Новосибирск* jest nazwą miasta w Rosji na Syberii, nazywanego także ▪nieoficjalną stolicą Syberii. To jedno z trzech największych pod względem liczby mieszkańców miast Rosji, największe w Syberii, jednocześnie poważne naukowe, akademickie i kulturalne centrum Syberii, ważny węzeł komunikacyjny Zachodniej Syberii, stolica obwodu nowosybirskiego, centrum administracyjne Syberyjskiego Okręgu Federalnego.

W związku z negatywną powszechnie przypisywaną Syberii cechą zimna pozostają derywaty, które oznaczają różne typy wierzchniej części garderoby, a materiały z których są wykonane gwarantują ich dobre właściwości termoizolacyjne, sprawiają, że doskonale chronią przed wiatrem, zapewniają ciepło: *сибирка*

(zn. 7: 'krótki kaftan z sukna, z postawionym kołnierzem, często z futrzanym obszyciem', gw. zn. 14: 'długi barani kozuch pokryty suknem', gw. zn. 15: 'pikowana kurtka bez rękawów', gw. zn. 16: 'futrzana czapka z długimi uszami'), *сибирочка* (zn. 1: 'potoczna i zdrobniąca forma nazwy *сибирка* w zn. 7 'kaftan'), *сибирочка* (gw. zn. 2) i gw. *сибирушка* ('zdrobniąca forma nazwy *сибирка* w zn. 16 'czapka'). Dodatkowo *сибирка* (w zn. 7) była charakterystycznym strojem mieszczan i kupców: 'широко употреблявшаяся в мещанстве и купечестве одежда' (ЭСРЖИ 2004: 667), 'обычно её носили лица купеческого сословия' (РоКаСУСРЯ 2008: 624), co może świadczyć o jej dobrej jakości i być może wysokiej cenie.

Znaczenia leksemu *сибирка*: (gw. zn. 31) 'duży kawałek gotowanego mięsa', wraz ze słownikowym materiałem ilustrującym: „Вот эту сибирку съем, малость насытюсь“ Читинская обл. (СРГС 2005: 296), „В дорогу взял сибирку да ломоть хлеба“ Забайкалье (СРНГ 2003: 265) oraz (gw. zn. 30) 'duża drewniana łyżka z malunkiem', odpowiadająca rozmiarowi spożywnego jedzenia, także nawiązują do zimnego klimatu Syberii, który wymaga wysokokalorycznego odżywiania – aby jeść dużo i do syta. Z drugiej strony, wskazanie w definicjach obydwu leksemów na cechę dużego rozmiaru przedmiotów, nawiązuje pośrednio do ogromnego terytorium Syberii.

Szereg wyrazów pochodnych poświadcza, że Syberia ma charakterystyczną przyrodę: roślinność (którą tworzą specjalne aklimatyzowane gatunki drzew, krzewów, roślin, warzyw, zbóż, uprawianych na Syberii – mrozoodpornych, wcześniej dojrzewających, dających drobne owoce lub ziarno, niewysoko rosnące): *сибирка* (zn. 21: 'rodzaj krzewu' [mrozoodporny, niewysoko rosnący], zn. 22: 'mrozoodporna odmiana jabłoni i jej owoce' [bardzo małe – o właściwościach syberyjskich jabłek z dezaprobatą mówi porównanie *маленькая как сибирское яблочко* 'ум. ирк. неодобр. о мелкой картошке' (БСРНС 2008: 773)], gw.: zn. 23: 'mrozoodporna odmiana pszenicy z drobnym ziarnem, od dawna uprawiana na Syberii', zn. 24: 'wcześnie dojrzewająca odmiana truskawek', zn. 25: 'pokrzywa'¹³³, zn. 26: 'odmiana żyta', zn. 27: 'odmiana gryki', zn. 28: 'odmiana ziemniaków pastewnych', zn. 29: „warzywo słodsze od brukwi“, gw. *сибирские* ('odmiana ogórków'), *сибиряк* (gw. zn. 11: 'gatunek akacji'), *сибирячка* (gw. zn. 3: 'odmiana pszenicy'), *сибирёк* (zn. 1: 'roślina *Caragana frutescens*', gw. zn. 2: 'rodzaj żółtej akacji stepowej *Caragana frutex Koch*', gw. zn. 3: 'odmiana winogron o małych okrągłych owocach') oraz zwierzęta (gospodarskie,

¹³³ W gwarach syberyjskich nazywaniu pokrzywy służy także frazeologizmem *сибирская роза*: „Я не заметил сибирской розы и обжег себе ногу” Иркутское (ФСРГС 1983: 167).

charakteryzujące się szczególną wytrzymałością, przystosowane do trudnych warunków klimatycznych, posiadające np. długą, gęstą sierść, chroniącą przed zimnem): *сибирка* (gw. zn. 20: 'gatunek wytrzymałych karłowatych koni z długą sierścią'), *сибиряк* (gw. zn. 9: 'koń rasy syberyjskiej', gw. zn. 10: 'gęś'), *сибирячка* (gw. zn. 2: 'gatunek owiec, które mają gęstą, grubą sierść'), a także zwierzęta futerkowe, których futra są przedmiotem handlu: *сибирка* (zn. 19: 'rodzaj futer wiewiórczych, wiewiórka syberyjska'), *сибирковый* (gw. zn. 3: 'popielicowe, o futrze'), por. przywołane w słownikach konteksty użycia: „Купил полтора мѣха бѣлыхъ хребтовыхъ сибирскихъ черныхъ чистыхъ бѣлокъ“ (СРЯ XI-XVII 2000: 121), „Сшить шубу на сибирковом меху” Донское (СРНГ 2003: 265).

Definicja leksemu *сибирёк* (gw. zn. 2: 'растение *Caragana frutex* Koch., сем. мотыльковых; чилига степная') oraz prezentujący go materiał pozadefinicyjny: „Сибирек растет в степи, он такой, как червонцы, высокий не бывает (...)“ Донское (СРНГ 2003: 264), ujawniają charakterystyczny stepowy krajobraz Syberii.

Czasownik funkcjonujący na gruncie gwarowym: gw. *сибирячить* ('wykonywać pracę najemną w Syberii') oraz przywołany materiał ilustrujący: „Раньше деды-те наши сибирячили” Коми (СРНГ 2003: 267) odnosi się do aspektu bytowego Syberii i świadczy o tym, że w znaczeniu słowa *Сибирь* obecna jest cecha 'jest miejscem pracy zarobkowej. Utrwalają ją też znaczenia leksemu *сибиряк* (zn. 13: 'przewisko mężczyzny, który przez długi czas pracował na Syberii') oraz (gw. zn. 12) "'Wędrujący do pracy w przemyśle / na polowanie / połów"' – ten, kto do Syberii chodzi do pracy w przemyśle / na polowanie / połów' Ярославский район Ярославской области (СРНГ 2003: 267).

W znaczeniu leksemu *сибиряк* (gw. zn. 7) 'pieszo wędrujący do Syberii' Пермская обл. (możliwe, że również w znaczeniu słowa *сибирный* (gw. zn. 9) 'ten, kto z Syberii przyszedł pieszo' Донское) zakodowany jest wizerunek Syberii jako 'celu podróży dla ludzi z europejskiej części Rosji'¹³⁴.

W toku analizy derywatów słowotwórczych utworzonych od nazwy *Сибирь*, wyłania się charakterystyka 'mieszkańców Syberii – *сибиряков*. Powszechnie wiadomo, że Syberia jest regionem zróżnicowanym pod względem etnicznym. Jawi się jako etniczno-kulturowa mozaika, co potwierdzają przytoczone w słownikach konteksty: „Раньше тут одно сибирячье жило, а теперь-то всяки-разны”

¹³⁴ Daną cechę utrwała również opis dziecięcej gry *сибирский поезд*, o czym w podrozdziale 5.8.

Кемеровская обл. (СРНГ 2003: 267; СРГС 2005: 297), „[Кучум] тотчас повестил, чтобы сасоскорейте подьмались и шли к нему все подвластные ему мурзы и уланы, и татары, и остяки, и другие сибирцы” (Майк. *Расск. из русск. ист.*, СоССРЛЯ 1962: 756). Syberia jest ojczyzną licznych rdzennych narodów, które zamieszkiwały ją jeszcze zanim na jej terenie ukształtowały się jakiegokolwiek granice państwowe i zanim zaczęła osiedlać się na tym terenie ludność napływowa¹³⁵. Rosjanie zaczęli zamieszkiwać te tereny od końca XVI w. wraz ze zwycięskimi oddziałami Jermaka, który z rozkazu Iwana Groźnego dokonał najazdu na Syberię. Kolonizacja i osadnictwo rosyjskie na ogromnym terytorium Syberii rozwijały się głównie przez: osiedlanie się kupców i myśliwych, poszukujących szczególnie futer, planowe osiedlanie przez rząd rosyjski dobrowolnych kolonistów, przymusowe przesiedlanie jeńców wojennych¹³⁶, zsyłanie skazańców zarówno politycznych, jak i kryminalnych¹³⁷, zbiegostwo chłopów pańszczyźnianych szukających polepszenia swojej sytuacji majątkowej (zob.: WE PWN 2005: 288). Pod koniec XVII wieku główną przyczyną ucieczek ludności rosyjskiej za Ural oraz w kolejnych wiekach XVIII–XIX

¹³⁵ Do czasu rozpoczęcia w XVII w. kolonizacji Syberii przez Rosjan była ona słabo zaludniona, osady ludności autochtonicznej były nieliczne i rozproszone. Według szacunków radzieckiego badacza Borysa Dołgicha, liczba miejscowej ludności Syberii w XVII w. (nie licząc Rosjan) wynosiła 236 tys. (w tym 28,5 tys. Jakutów, 27,3 tys. Buriatów, 17 tys. Tatarów, 16,7 tys. Turków altajskich) (zob.: Łukawski 1981: 236). Wraz z przyłączeniem Syberii do Rosji, masowym zasiedlaniem jej terenów i rozpoczęciem ich feudalnej eksploatacji zmienił się skład etniczny zamieszkującej ją ludności. Warto tutaj zaznaczyć fakt, iż już w XVII wieku Polacy również zaznaczyli swój udział w kolonizacji i zagospodarowaniu syberyjskiej ziemi.

¹³⁶ „Jak wiadomo, w XVII wieku Rosja prowadziła częste wojny z Polską, Szwecją, Krymem. W ten sposób trafiło na Syberię sporo Polaków, Szwedów, Tatarów, Niemców, Litwinów. Większość zesłańców tej kategorii kierowano do miast i ostrogów, gdzie znajdowali zatrudnienie w administracji. Jeńcy uzupełniali załogi wojskowe w tych miastach i spełniali różne funkcje w administracji państwowej. Wielu jeńców przybyło na Syberię zwłaszcza na początku XVII w. Okres dymitriad ściągnął do Rosji znaczną liczbę cudzoziemców. Część z nich nie mogła powrócić do ojczyzny, wielu bowiem pozostało w charakterze jeńców, oczekując w więzieniach moskiewskich zmiany swego losu” (Łukawski 1981: 113).

¹³⁷ „Równocześnie ze zsyłką polityczną rozwijała się zsyłka przestępców kryminalnych. (...) na mocy ukazu cara Aleksego postanowiono zsyłać na Syberię na wieczne osiedlenie złodziei i rozbójników oraz fałszerzy pieniędzy, skazanych na karę śmierci. Zamieniając im tę karę na wieczne osiedlenie, nakazywano ich bić knutem, odcinać palec u lewej ręki i zsyłać wraz z rodzinami na Syberię. Począwszy od 1669 roku zaczęto zsyłać na Syberię wszystkich włóczęgów (...), zarówno takich, których przyłapano na kradzieży, jak również takich, co ukrywali złodziei i paserów” (Łukawski 1981: 111). Jak zaznacza A. Kazarkin: „Уголовники были настоящим бичом сибирских сёл, но именно они составляли основную массу «посельщиков». При всех издержках, ссылка особенно была важна для мест, куда люди редко ездили по доброй воле (Нарым, Камчатка, Сахалин)” (Казаркин 2008: 34). „W XVIII w. zsyłka zaczyna odgrywać coraz większą rolę i coraz więcej przestępstw karano zesłaniem. I tak wprowadzono zsyłkę na Syberię za dezercję z wojska, za włóczęgostwo, pobicie. W czasach panowania Elżbiety kara śmierci została całkowicie zlikwidowana i wszystkie rodzaje przestępstw, z wyjątkiem politycznych, karano zesłaniem na Syberię” (Łukawski 1981: 112). „Od XIX w. (...) wzrosła liczba skazańców zsyłanych na Syberię, zwłaszcza więźniów politycznych, (...) szczególnie licznie byli reprezentowani wśród skazańców Polacy (głównie po powstaniach narodowych). W 1826 na Syberii znaleźli się dekabryści, 1849 pietraszewcy, od lat 60. XIX w. na Syberię zsyłano narodników, a później socjalistów i anarchistów” (WE PWN 2005: 288).

przymusowych zsyłek były prześladowania religijne staroobrzędowców. Za rządów Katarzyny II do niezagospodarowanych miejsc Syberii z przyłączonych do Rosji rejonów Polski zesłano kilka tysięcy rodzin rosyjskich starowierców (zob.: Казаркин 2008: 34). Od XVIII wieku kolonizacja przymusowa, karna stała się podstawowym rządowym kierunkiem w polityce zasiedlania Syberii. Dobrowolne przesiedlenia Rosjan stanowiły minimalny procent w porównaniu z systemem zesłań. Dobrowolnym ruchom przesiedleńczym sprzyjała popularna szczególnie od XVIII aż do końca XIX w. „legenda o Białowodziu (ros. Беловодье, niekiedy Беловодие, Беловодское царство, w wersji staroobrzędowców – Опонское царство) – cudownej krainie z urodzajnymi glebami, bogatą roślinnością, wolnej od ucisku (...) i prześladowań religijnych, w której z dala od świata mieszkają ludzie świętobliwi, cnotliwi i sprawiedliwi. Sytuowana była gdzieś na Wschodzie. Początkowo na Uralu, następnie na Syberii i na Altaju, a wstęp do niej zarezerwowany był tylko dla ludzi prawych i bogobożnych. (...) Wiara ludu w istnienie rajskiej krainy, którą postrzegali jako realne miejsce na ziemi (w zależności od różnych wersji legendy to miejsce ulegało zmianie) odegrała szczególną rolę w procesie kolonizacji niezagospodarowanych terenów Syberii, co znajdowało się w centrum interesów państwa. Popularność i szybkie rozpowszechnienie się słuchów o Białowodziu, ustnych i pisemnych relacji osób, które rzekomo tam dotarły, jak i publikacji *Puteshestvennika*¹³⁸ nieustannie motywowały ludzi do podejmowania prób odnalezienia tej wymarzonej «ziemi obiecanej» (Starzyńska 2016a: 49, 55).

Powyższe daje podstawy, by twierdzić, że większość mieszkańców Syberii stanowiła ludność napływowa¹³⁹. Zmiany jakie zachodziły w społeczeństwie syberyjskim na przestrzeni wieków, doprowadziły do podziału mieszkańców Syberii na ludność miejscową (rdzenną) i napływ. Przy czym, kryteria według których nazywano kogoś miejscowym lub przybyszem, wraz z kolejnymi falami imigracji ulegało zmianie. Ci, których początkowo nazywano przybyszami, z upływem czasu

¹³⁸ To opowiadanie opisujące Białowodzie, które najbardziej szczegółowo przedstawia legendę w wersji prezentowanej przez staroobrzędowców, jednocześnie „stanowi pewnego rodzaju wezwanie przywołujące do odnalezienia tej niesamowitej krainy oraz przewodnik wskazujący drogę do niej. *Puteshestvennik* znany jest w trzech redakcjach. Autorem pierwszej i najdokładniejszej (północnoruskiej) jest bezpopowski mnich Mark z Topozierskiego klasztoru (w ówczesnej Guberni archangielskiej), który rzekomo w towarzystwie dwóch innych zakonników przebywał w kraju Białych Wód” (Starzyńska 2016a: 52).

¹³⁹ Obecnie liczba ludności Syberii to ok. 25 mln (31 mln przy zaliczeniu w obręb Syberii obszarów Dalekiego Wschodu). Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini stanowią łącznie ok. 90% liczby ludności. Zdominowane przez ludność napływową rdzenne ludy Syberii stanowią ok. 5% populacji. Na te 5% składa się czterdzieści małych rdzennych narodów i duże narody, takie jak Jakuci, Buriaci, Chakasi, Tuwińcy, których łącznie jest tylko 2 mln. i z wyjątkiem Republiki Tuwy, w żadnym z podmiotów Federacji Rosyjskiej nie stanowią większości (por.: WE PWN 2005: 286).

stawali się miejscowymi. To im wówczas przeciwstawiano nowych przybyszów. Ma to wyraźne odzwierciedlenie w języku. W ludowych wypowiedziach, które służą jako materiał ilustrujący znaczenie leksemów określających rdzennych Sybiraków, ujawnia się opozycja przybysz–miejscowy i odpowiadająca mu opozycja rosyjski–syberyjski: „А местные были сибиричники” Алтай (СРГС 2005: 296), „А из Россеи наехали; все сибириты уехали, щас их нет” Алтай (СРГС 2005: 296), „В Мышлянке больше расейски живут, а сибирей мало” Новосибирское (СРНГ 2003: 264). O zatarciu się tych opozycji świadczy natomiast wypowiedź: „Сама я сибирка, челдонка¹⁴⁰, дык чай пью и пью” Новосибирское (СРГС 2005: 296) oraz cytaty z literatury: „Дети посельщиков, сибиряки, вовсе не знают помещицъей власти” (Герцен, *Былое и думы*, СоССРЛЯ 1962: 758).

Określenia rdzennych mieszkańców Syberii ('коренных сибиряков; старожилов; уроженцев Сибири'), którzy stali się nimi lub za takich się uważają, to w ogólnej ruszczyźnie: *сибиряк* (zn. 1: 'człowiek, który mieszka na Syberii i / lub pochodzi z Syberii'), potocznie i zdrobniale *сибирячок*, przestarzałe *сибирец*, *сибирячка* (zn. 1), *сибиряки* (zn. 1: 'mieszkający na Syberii, pochodzący z Syberii'); w gwarach syberyjskich: *сибиричник*, *сибряк*, *сибирка* (gw. zn. 10), *сибиряха*: „Она-то сибиряха, там родилась, в Сибири” Архангельская обл. (СРНГ 2003: 267), *сибири*, *сибиряки* (gw. zn. 2), *сибириты*, *сибирячье*. Oddzielnie należałoby wymienić, podkreślające etniczną i religijną przynależność, gwarowe znaczenia słów: *сибиряк* (gw. zn. 2) 'rosyjski rdzenny mieszkaniec Syberii, nie staroobrzędowiec, nie Sjemiejskij', *сибиряки* (gw. zn. 3) 'prawosławni rosyjscy rdzenni mieszkańcy Syberii (w odróżnieniu od Siemiejskich staroobrzędowców)'. Leksem *сибиряки* to także (gw. zn. 4) 'nazwa osad zamieszkiwanych przez rdzennych Sybiraków': „Поехал в Сибиряки” Вост.-Сибирское (СРНГ 2003: 267). O byciu Sybirakiem stanowi więc miejsce zamieszkania i / lub pochodzenie z Syberii.

Gwarowe znaczenia leksemów notowane na kartach *Словаря говоров старообрядцев (семейских) Забайкалья* pod red. Tamary Jumsunowej (1991) oraz *Словаря русских говоров Сибири* (2005): *сибиряк* (gw. zn. 2) 'rosyjski rdzenny mieszkaniec Syberii, nie staroobrzędowiec, nie Siemiejskij', *сибиряки* (gw. zn. 3)

¹⁴⁰ Рог.: „Сама я сибирка, челдонка, дык чай пью и пью” Новосибирское (СРНГ 2003: 264).

Чалдоны, челдоны – 'коренные жители, аборигены Сибири; первые русские поселенцы, старожилы Сибири' новоибирские говоры р.я.; *чалдон, челдон* 'коренной сибиряк, русский' говоры р.я. на Алтае; *челдон* – 'бродяга, беглый, варнак, каторжник' иркутские говоры р.я.; 'потомок русских поселенцев Сибири, вступивший в брак с аборигеном (аборигенкой) Сибири' сибирские говоры р.я. (АнЭСРДС 2000: 639).

'prawosławi rosyjscy rdzenni mieszkańcy Syberii (w odróżnieniu od Siemiejskich staroobrzędowców)' oraz *сибирский*: (gw. zn. 7) 'prawosławny, nie staroobrzędowiec', (gw. zn. 8) 'wyznający prawosławie' odnoszą się one do aspektu religijnego i ujawniają istniejący ■konfesyjny podział Sybiraków na prawosławnych i staroobrzędowców. Podział ten w kontekście wyznaniowym utrwała jednocześnie opozycję miejscowy–przybysz. Formalnie religią dominującą wśród rosyjskiej części ludności Syberii było i jest prawosławie. Zaczęło przenikać na te tereny po przyłączeniu Syberii do Rosji (od XVI–XVII w.) wraz z wojskiem, osiedleńcami i zesłańcami. W XVIII wieku pojawiła się tutaj wspólnota staroobrzędowców – grupa etniczna Siemiejskije, która została przesiedlona z Wietki (należącej wówczas do zachodniej Rosji) na tereny Syberii – głównie Buriacji i Zabajkala. Przywołane przez autorów słowników konteksty użycia, zarejestrowane zostały w rejonie tarbagatajskim Buriacji (w którym mieszkają przedstawiciele obu wyznań: prawosławni i staroobrzędowcy) potwierdzają współistnienie dwóch religii na tym terenie: „Батя сибиряк, православный, а мамка – семейская“ Бурятия (СРГС 2005: 296), „У них сибирская вера, не наша“ Бурятия (СГСЗ 1999: 427; СРГС 2005: 296), „И поп сибирский у них, а которы брегавают яво“ Бурятия (СГСЗ 1999: 427; СРГС 2005: 296), „А как жа, семейский жанился на сибирячке, а дети ни к той, ни к этой вере“ Бурятия (СРГС 2005: 296; СГСЗ 1999: 427). Słownikowy materiał pozadefinicyjny pokazuje, że opozycje miejscowy–przybysz i prawosławny–staroobrzędowiec mieszały się (staroobrzędowców brano za rdzenną ludność): „Кержаки [etnograficzna grupa rosyjskich staroobrzędowców – uzupełnienie A.S.] – такие же сибиряки” Алтай (СРГС 2005: 297).

Derywaty niosą charakterystykę Sybiraka także od jego strony fizycznej. W języku gwarowym *сибиряк* (gw. zn. 8) mówi się ■'o wytrzymałym, zdrowym i zahartowanym człowieku', przystosowanym do życia w surowych syberyjskich warunkach.

W dokumentacji pojawiają się konteksty, które pozwalają na wyłonienie cechy mieszkańców Syberii, zgodnie z którą ■posługują się oni dialektem: „Сюда приехали, сибиряцкий язык переняли” Новосибирское (СРНГ 2003: 267; СРГС 2005: 296); „Белковать, козовать, шишковать – это всё сибиряки говорили” Новосибирское (СРГС 2005: 296). Wyrazy *белковать*, *козовать*, *шишковать* w dialekcie Sybiraków są nazwami ich codziennych czynności, odpowiednio: 'местн. охотиться на белок' (ЕфНСРЯ 2000), 'сиб. лѣсовать на козуль, охотиться на дикихъ козь' (Даль 1881, 2: 133), 'снец. и обл. собирать кедровые шишки' (ОжШвТСРЯ 1998: 897).

Szereg derywatów rysujących obraz człowieka niesie negatywne nacechowanie. Wyraz *сибиряк* w gwarowej odmianie języka rosyjskiego posiada jednoznacznie pejoratywne konotacje, może być użyty jako obelżywe określenie człowieka: (gw. zn. 5) 'aroganckiego', z kolei wyraz *сибирный* (gw. zn. 5) – człowieka 'ohydneho, podłego, wstrętnego, paskudnego'. Wieloznaczne wyrażenie *сибирный* w języku literackim nosiło znaczenie (zn. 2) 'bestialski, straszliwy, okrutny', w gwarach (gw. zn. 7) 'potwór, dręczyciel'. Motywacji tych znaczeń, jak zaznacza Aleksander Preobrażenski, można upatrywać w skojarzeniach z zachowaniami przestępców zsyłanych na Syberię na osiedlenie i do kopalń w celu odbycia różnego rodzaju kar (zob.: ПреЭСРЯ 1914: 283), możliwe, że również z szeroko rozpowszechnionym okrucieństwem personelu w syberyjskich obozach pracy – łagrach. Omawiany leksem *сибирный* (zn. 4) funkcjonuje ponadto w odniesieniu do człowieka w znaczeniu (według Dala jako obelga) 'ryzykancki, łobuzerski'. Wyrazy: *сибиряк* (gw. zn. 6), gw. *сибиряка* i *сибирный* (gw. zn. 6) funkcjonują jako obelgi i są używane do określenia 'łajdaka, drania'. Derywaty przypisują więc przestępcy zesłanemu na Syberię takie negatywne cechy, jak: ▪arogancja, ▪podłość, ▪okrucieństwo, ▪gotowość do popełnienia czynów ryzykownych, nawet przestępstw.

5.8 Utarte zestawienia

Odnotowane w leksykonach zestawienia z przymiotnikiem *сибирский* poświadczają, że *Сибирь* wyróżnia się charakterystyczną przyrodą.

Szereg z nich to nazwy botaniczne gatunków drzew i roślin występujących na Syberii, które rodzą małe orzeszki (limba), małe owoce (jabłoń), rosną dziko i dają słabszy plon od gatunków uprawnych (len), rosną na terenach bagiennych (modrzew), także mają właściwości lecznicze:

сибирский кедр (СоССРЛЯ 1962: 758) 'Pinus sembra, хвойное дерево, дающее мелкие орѣшки' (Даль 1882, 4: 184),

сибирская яблоня (СоССРЛЯ 1962: 758)¹⁴¹,

сибирский ленъ 'на мѣстѣ, дикій; плоше сѣянаго' (Даль 1882, 4: 184),

¹⁴¹ Porównaj omawiany wcześniej derywat słowotwórczy *сибирка* (zn. 22) oraz wyrażenie porównawcze *маленькая как сибирское яблочко*.

боярышник сибирский 'кустовое ягодное дерево *Crataegus sanguinea*, боярышник горный' (Даль 1880, 1: 123) [ma właściwości lecznicze],

донник сибирский 'растение *Spiraea digitata*, журич, белоголовник' (Даль 1880, 1: 482) [rośnie na bagnach, ma właściwości lecznicze],

„*сибирская лиственница*”: „С правой стороны по болотам растет небольшими группами сибирская лиственница” (СоССРЛЯ 1962: 758).

*сибирский гороховник*¹⁴² 'простая акация, *Robinia*' (Даль 1882, 4: 184).

Liczne połączenia notowane przez źródła leksykograficzne to nazwy zoologiczne gatunków zwierząt (jeleń, wilk, łasica, kot, kozioł), ryb (tajmen, jesiotr, sieja), ptaków (bocian czarny, słowik) żyjących w Syberii, bądź z niej pochodzących, przystosowanych do trudnych warunków klimatycznych:

сибирский олень 'сѣверный, упряжной' (Даль 1882, 4: 184),

сибирский волк 'свѣтлосѣрый, бѣлесоватый' (Даль 1882, 4: 184),

сибирский хорёк 'зоол. то же, что колонок, *Mustela sibirica*' (ТСРЯ Уш 1935, 1: 1177),

сибирский кот, *сибирская кошка* 'кот, кошка особой породы с длинной мягкой шерстью и пушистым хвостом' (СоССРЛЯ 1962: 758; СРЯ ЕвРаз 1984: 88; пор.: БТСРЯ Ку 2000: 1182),

сибирский козёл (СоССРЛЯ 1962: 758),

сибирский лосось (рыба) 'таймень, байкальская щука' (Даль 1882, 4: 396),

сибирский осётр 'рыба, кажется другой, но близкий вид из семьи хрящевиков (бескостных), или красных семейства осетровых' (Даль 1881, 2: 719),

сибирский сиг (СоССРЛЯ 1962: 758),

сибирский аист 'черный аист' (Даль 1880, 1: 7),

„*сибирский соловей*”: „Голос сибирского соловья не такой богатый, как у соловья, обитающего в Европе” (СоССРЛЯ 1962: 758).

Utarte połączenie *сибирская соль* 'сѣрнокислый натръ, глауберова соль' (Даль 1882, 4: 184) potwierdza przypisywanie *Сибири* znanej już cechy posiadania bogactw mineralnych. Mineral ten (sól glauberska, z gromady siarczanów) należy

¹⁴² *Словарь русского языка XVIII века* pod red. Jurija Sorokina rejestruje wyraz *гороховник* i podaje pasterującą egzemplifikację: „Там же <в Сибири> есть дерево, которого в России нет, а называют оно тамашние жители гороховником. Видом оной и на нем лист походит на рябину, а на нем растет стручье в подобие гороху” (СРЯXVIII 1991), w której potwierdza się, że przyroda jest wyróżnikiem Syberii.

do grupy bardzo rzadkich, występujących tylko w niektórych regionach Ziemi, w tym na Syberii.

Cechę występowania osobliwego klimatu na Syberii, odznaczającego się zimnem eksponuje połączenie *сибирские морозы* (СоССРЛЯ 1962: 758; БТСРЯ Ky 2000: 1182). Przymiotnik *сибирский* z jednej strony ma charakter relacyjny – odnosi się do mrozów występujących na Syberii, z drugiej jakościowy – niesie znaczenie ‘bardzo silny, uciążliwy’. Podobnie w połączeniu *сибирское лето*, wydobytego z egzemplifikacji słownikowej: „Уже на исходе короткое, но жаркое сибирское лето” (СоССРЛЯ 1962: 758). Podkreśla ono specyfikę klimatu Syberii, gdzie ‘lato trwa krócej niż w innych częściach Rosji i niesie znaczenie jakościowe: ‘krótkie, ale gorące i intensywne’¹⁴³.

Z kolei funkcjonujące w gwarze ludowej połączenie *сибирное место* ‘место с суровыми, трудными для жизни условиями’ (СРНГ 2003: 266) eksponuje cechę ‘trudnych do życia warunków, które przyczyniają się do tego, że życie na Syberii jest wyjątkowo ciężkie, co eksponuje z kolei zestawienie *сибирная жизнь* ‘тяжкая, трудная’: „Жизнь его [крепостного] была, как говорится, чисто сибирная, потому что мамушка не давала ему ни отдыха, ни сроку” (Салт. Пошех. Старина, СоССРЛЯ 1962: 756).

Utarte s frazeologizowane połączenie *Сибирь немшёная* (ДальПос; СРНГ 1986: 90) ‘о той части Сибири, где не жили русские, т.е. отсутствовали постройки, утепленные мхом (иногда бранно)’ (СРНГ 1986: 90) odnosi się do Syberii w aspekcie bytowym. Zwraca uwagę na nieurządzone mieszkania, stawiane przez syberyjskich aborygenów i świadczy o wyobrażeniu niskiego poziomu cywilizacji na Syberii, wręcz ‘zacofaniu’¹⁴⁴.

¹⁴³ Zagadnienie pór roku na Syberii okazało się na tyle nietypowym tematem, że stało się przedmiotem opisu także m.in. w polskojęzycznym opracowaniu autorstwa Ambrożego Grabowskiego: *Cuda i osobliwosci natury i sztuki w różnych znajdujące się kraiach: z najnowszych i najciekawszych podróży do wszystkich części świata zebrane (...)*, wydany w 1811 roku. Autor prezentuje w nim osobliwy klimatyczno-fenologiczny kalendarz, według którego toczy się życie przyrodnicze Syberii: „Pory roku w Syberii: Jak ciepło jest żywiołem dopomagającym wegetacji, tak przeciwnie zimno wszelkiemu rośnięciu jest przeszkodą. – W najbardziej na północ posuniętych okolicach panowaniu wiecznej zimy podległych, nie masz ani Wiosny, ani Jesieni, a nieznośne upały tuż po niezmiernych mrozach następują. Latem, wegetacja roślin odbywa się tam z szybkością zadziwiającą. W Syberii: Śnieg zaczyna topnieć – 23 Czerwca, ze wszystkim stopniał – 1 Lipca. Pola okrywają się zielonością na 9 detto. Zioła i trawy dorastają zupełnie 17 detto. Też zioła okwitają ze wszystkim na 27 detto. Owoce zrzaleją na 2 Sierpnia. Drzewa i zioła tracą liście – 10 detto. Śnieg zaczyna padać – 18 detto. Zatem śnieg i lód trwają od 18 Sierpnia aż do 23 Czerwca” (Grabowski 1811: 41).

¹⁴⁴ Dane połączenie (w odmiennym zapisie ortograficznym) wspomina И.А. Хайдуков (właściwie И.А. Кущевский) w swoich szkicach *Не столь отдаленные места Сибири* (opublikowanych w tomie *Отечественные записки*, 1876, t. 221, nr 7): „Вот и немшоная Сибирь тебе!” (cyt. za: Доманский

Inne związki wyrazowe: *сибирские реки* (ТСРЯ Уш 1940, 4: 170) oraz *сибирский камень* (u W. Dala z kwalifikatorami geograficznymi: *archangielskie, permskie*) oznaczający 'Уральский хребет' (Даль 1882, 4: 184), 'Уральский хребет' (СРНГ 2003: 266) odnoszą się do wyjątkowego krajobrazu *Сибири* i wzbogacają jej obraz o nowe elementy: ▪rzeki i ▪góry. Góry Ural tworzą umowną granicę między dwoma kontynentami – Europą i Azją, są zarazem naturalną granicą w ramach samej Rosji – na wschód od Uralu rozpościera się Syberia (i Daleki Wschód), na zachód od Uralu – europejska część kraju. Wyrażenie *сибирский камень* świadczy o przesunięciu granic Syberii na „mentalnej mapie świata” na zachód, przez włączenie do jej terytorium także pasma gór uralskich.

Cechę Syberii jako celu podróży utrwala również opis dziecięcej gry (zarejestrowanej w Swierdłowskiej oblasti) pod nazwą *сибирский поезд*, który przytacza Jelena Bieriezowicz. Gra polega na tym, że wybiera się konar z bocznymi gałęziami, które skierowane są w jednym kierunku i spełniają funkcję haczyków, następnie wbija się go w ziemię. Wierzchołkowi tego konaru nadaje się nazwę *Сибирь*. Sam konar odzwierciedla trasę podróży, a jego odnogi są przystankami na tej trasie. Odnogom nadaje się nazwy wsi i miast (pierwszy przystanek to zawsze nazwa miejscowości, w której odbywa się gra), np.: *Кунгурка – Крылатовка – Дегтярск – Свердловск – Сибирь*. Celem graczy jest (na zasadzie zaczepiania patyczków o boczne gałęzie wbitego w ziemię konaru) dostanie się do wierzchołka – do Syberii, będącej ostatnią stacją w podróży (zob.: Березович 2007: 195–196; por.: Березович, Кривошапова 2011: 116).

Znajdujące liczne potwierdzenia w słownikach języka rosyjskiego połączenie *сибирская язва* niesie znaczenie: 'злой прыщъ, переходящій быстро въ антоновъ-огонь и горячку; болѣе на лошадахъ, но и на прочемъ скотѣ и даже на людяхъ' (Даль 1882, 4: 184), 'заразная болезнь животных (преимущественно крупного рогатого скота, лошадей, овец), поражающая иногда и людей' (СоССРЛЯ 1962: 758; por.: СРЯ ЕвРаз 1984: 88; БТСРЯ Ку 2000: 1182), 'трудноизлечимая (...)' (ТСРЯ Уш 1940, 4: 170) i utrwala wyobrażenie o Syberii jako miejscu pochodzenia chorób. Nazwę tę w dorewolucyjnej Rosji nadano chorobie ze względu na szerokie rozprzestrzenienie

2003: 86). W uwagach do tekstu autor szkiców podaje inną motywację powstania określenia Syberii, jak wyjaśnia „Не мшоная – холодная, не покрыта мхом – не мшоная. Не утыканное мхом строение – холодно. Сибирский холод именно и дал повод сравнивать Сибирь с немшонным домом, т.е. холодным...” (цит. za: Доманский 2003: 86).

się właśnie na Syberii¹⁴⁵. Opisanie przymiotnikiem *сибирский* trudnej do wyleczenia, nawet śmiertelnej choroby atakującej zwierzęta i ludzi, poświadcza, że Syberia jest kojarzona z czymś złym, trudnym, z fizycznym cierpieniem. Wtórne znaczenie wyrażenia *сибирская язва* w języku gwarowym to: 'язвительный человек': „Охи язва же ты сибирская, суди хоть ладом!” Курганская обл. (СРНГ 2003: 266). Określenie człowieka bardzo złośliwego nazwą choroby zagrażającej życiu, z pewnością opiera się na skojarzeniu, że może on wyrządzić komuś tyle złego, co dana jednostka chorobowa.

Inne zestawienia notowane w opracowaniach leksykograficznych uwydatniają bytowy aspekt Syberii. Są nazwami przedmiotu użytkowego (który odznacza się okazałym rozmiarem i prostotą wykonania) gw. *сибирский мешок* 'большой мешок для зерна, сшитый из трех полос холста' (СРНГ 2003: 266) oraz dań, które świadczą o istnieniu kulinarnej tradycji tego regionu: *сибирские пельмени*¹⁴⁶ (БТСРЯ Ку 2000: 1182), *сибиряцкие щи* 'густые щи с овощами и крупой' Омск (СРНГ 2003: 267). Wyrażenie *по-сибирски гостеприимны* (БТСРЯ Ку 2000: 1182) odnosi się natomiast do pozytywnie wartościowanej cechy wyjątkowej gościnności Sybiraków, wyrażanej serdecznością, hojnością i szczodrością¹⁴⁷.

Połączenie *палеосибирские языки*, funkcjonujące jako termin językoznawczy, bliskoznaczny do terminu *палеоазиатские языки*, jest umowną nazwą

¹⁴⁵ Zob. opis w encyklopedii medycznej: „Сибирская язва, известная с древнейших времен под названиями "священный огонь", "персидский огонь" и другими, неоднократно упоминалась в сочинениях античных и восточных писателей и ученых. (...) В дореволюционной России ввиду преимущественного распространения в Сибири это заболевание получило название сибирской язвы, когда русский врач С.С. Андреевский (1788 г.) описал в сочинении «О сибирской язве» крупную эпидемию этой инфекции в западносибирских губерниях, а в опыте самозаражения установил идентичность сибирской язвы животных и человека и доказал возможность ее передачи от животных к людям» (БМЭ).

¹⁴⁶ Jacek Pałkiewicz – polski podróżnik i dziennikarz, w jednej ze swoich książek, będącej opowieścią z podróży po Syberii wspomina *pielmieni*: „tradycyjne danie kuchni syberyjskiej, coś w rodzaju naszych pierożków. Farsz jest w połowie z baraniny, w jednej czwartej z wieprzowiny i jednej czwartej z cielęciny, tak jak robiły nasze babki – podkreśla kucharka. Tak jak na Kaukazie nie ma ważnego obiadu bez szaszłyka, tak tutaj nie obędzie się bez *pielmieni*” (Pałkiewicz 2014: 372–373).

¹⁴⁷ Szczególną gościnność Sybiraków wspomina praktycznie każdy, kto się z nimi zetknął. W pozytywnych w obecnym czasie reportażach podróżniczych z Syberii polskich autorów–podróżników czytamy m.in.: „Na Syberii podróżni, pokrzywdzeni i głodujący tułacze wszędzie spotkają się z uprzejmością i pomocą, w myśl zasady - dzisiaj w biedzie Ty, jutro mogę być ja” (Koperski 2001: 17). „Jak nakazuje syberyjska gościnność, mieszkańcy wioski przyjęli mnie z wszystkimi obowiązującymi honorami” (Koperski 2001: 167). „To, że jeszcze żyję, zawdzięczam gościnności ludzi, a przede wszystkim zwyczajowi syberyjskiemu, który nakazuje nakarmić ludzi będących w podróży” (Koperski 2001: 171). „Gościli mnie po prostu ze szczerego serca. Dosłownie wszyscy, których spotkałem na terenie Syberii (...)” (Koperski 1997: 231). „Powiedzenie «Gość w dom – Bóg w dom» jest na Syberii rzeczywistością” (Koperski 1997: 141). „Jest to okazja, aby wyrazić podziękowania Sybirakom za ciepło i przyjaźń, jaką nam ofiarowali, a jakiej już prawie nie doświadczamy na Zachodzie, za świętą gościnność tajgi, za hojność, z którą wszędzie byliśmy przyjmowani” (Pałkiewicz 2007: 264).

niespokrewnionych genetycznie grup języków rdzennych narodów północnej i północno-wschodniej Syberii (ТСРЯ Шв 2008: 608). Odwołuje się ono do aspektu kulturowego i zwraca uwagę na zróżnicowanie językowe Syberii.

Gwarowe zestawienie *сибирский праздник* oznaczające 'день покорения Сибири Ермаком – 26 октября' (СРНГ 2003: 266) eksponuje aspekt historyczno-polityczny, utrwala fakt, że Syberia została przyłączona do Rosji na drodze podboju i stała się jej częścią. Ponadto implikuje sąd, że Syberia ma swoją historię. Dane połączenie odnosi się do święta obchodzonego w Syberii od 1882 roku, aż do rewolucji 1917 roku pod nazwą Dzień Syberii lub też Syberyjski dzień. Święto ustanowiono w trzechsetną rocznicę zdobycia przez Jermaka (kozackiego atamana) stolicy ówczesnego chanatu syberyjskiego – Сибири. Współcześnie to święto próbuje się przywrócić, jednak już pod hasłem jedności ludzi, zamieszkujących Syberię.

5.9 Wyrażenia i zwroty frazeologiczne

Словарь народной фразеологии Władimira Kuzmicza (СНФ) oraz ТСРСлен odnotowują frazeologizm: *лучше маленький Ташкент, чем большая Сибирь*¹⁴⁸, który objaśniany jest następująco: 'Лучше довольствоваться малым, но достаточным по своим качествам, характеристикам, чем соблазняться мнимыми преимуществами чего-то большего' (СНФ 2000: 104), '*шутл.* о предпочтении чего-л. чему-л.; лучше меньше, да лучше' (ТСРСлен 2005: 206). Taszkient w danym wyrażeniu występuje jako reprezentant małego terytorium, które łatwo zagospodarować i podporządkować oraz zarządzać nim, w przeciwieństwie do ogromnego, rozległego terytorium Syberii – nad którą trudno roztoczyć pełną kontrolę, którą trudno kierować. Należy w tym miejscu wyjaśnić, że w czasie istnienia ZSRR Taszkient pełnił funkcję centrum przemysłowo-kulturalnego. Do Taszkientu w ramach ewakuacji w okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej przeniesiono z innych regionów ok. 100 przedsiębiorstw produkcyjnych. Miasto stało się też bardzo szybko potęgą w zakresie sowieckiej produkcji wojskowej i bazą pomocy medycznej. Do Taszkientu ewakuowano wówczas setki tysięcy ludzi różnych narodowości, wśród nich pokaźny procent stanowili naukowcy m.in. z Moskwy, Leningradu, Mińska,

¹⁴⁸ W ТСРСлен, w formie: *лучше маленький Ташкент, чем большой Сибирь* (ТСРСлен 2005: 206).

Kijowa, działacze kultury i sztuki, którzy pracowali w przeniesionych tutaj w pierwszych miesiącach wojny centrach naukowych (w samym Taszkencie rozlokowanych ich było aż 25), organizacjach kulturalnych i oświatowych (por.: Алимова, Филанович 2007; Ханова 2011). Frazeologizm zbudowany na antytezie, w którym Syberia przeciwstawiana jest Taszkientowi ujawnia aspekt bytowy oraz negatywne wartościowanie Syberii, jako krainy ▪mało rozwiniętej, ▪niezagospodarowanej, ▪trudnej w eksploatacji, w świetle przytoczonych faktów również zacofanej. W takim postrzeganiu Syberii uwidacznia się punkt widzenia człowieka z europejskiej części Rosji, żyjącego w centrum przemysłu i kultury lub doceniającego jego zalety.

W ruszczyźnie gwarowej wobec człowieka zdolnego do najbardziej ryzykownych czynów stosowane jest wyrażenie *Сибири кусок*: 'об отчаянном, способном на самый рискованный поступок человеке': „Девка – Сибири кусок” (СРНГ 2003: 266). Implikuje ono sąd, że cała Syberia jest ▪krajną ryzykowną i niebezpieczną, która, aby w niej przetrwać, wymaga od człowieka wyżej wymienionych cech. Do negatywnie postrzeganych cech człowieka odwołuje się także sfrazeologizowane gwarowe wyrażenie *сибирская верёвка* 'бранно. негодяй, мерзавец' (СРНГ 2003: 266).

Sfrazeologizowany zwrot *пахнет Сибирью* oznaczający 'угрожает тюрьмой, каторгой, высылкой на поселение' (Отин 2004: 311) utrwała kojarzenie Syberii z miejscem odbywania różnego rodzaju kar. Z leksemem *Сибирь* (rozumianym jako miejsce zsyłki) prymarnie związane jest wyrażenie *пошёл (услан) берёзки считать* 'устар. О ссылке в Сибирь' (СРФИЭС 1998: 46). Dane wyrażenie, jak wyjaśniają autorzy *Словаря русской фразеологии*, Aleksandr Birich, Walerij Mokienko, Ljudmila Stiepanowa, związane jest z odprawą aresztantów etapami, czyli po określonej trasie, którą pod konwojem podążali do miejsca zsyłki, miejsca więzienia (zob.: ibidem). Inne wyrażenie: *куда макар телят не гонял (послать, отправить, упрятать кого)* 'очень далеко (послать, отправить кого-л.)' (СРФИЭС 1998: 362) do czasu rewolucji funkcjonowało jako żartobliwe określenie zsyłek politycznych. W słowniku W. Dala słowo „Макар” w znaczeniu 'prostak' wzbogacone jest kwalifikatorem *syberyjskie*, co pozwala zrozumieć, dlaczego lud łączył powiedzenie z katorgą lub zesłaniem (zob.: ibidem). W relacji znaczeniowej z Syberią jako miejscem zesłania, więzienia pozostaje eufemistyczne określenie *места не столь отдалённые* 'часто ирон. удаленные от центра территории; места ссылки' (СРФИЭС 1998: 374), 'тюрьма.

Первоначально о ссылке в Сибирь. Удалённые от центра страны территории, куда в царской России отправляли в ссылку, на поселение преимущ. в Сибирь' (СЭвф 2008: 196). Dane sfazeologizowane wyrażenie pochodzi z *Уложения о наказаниях дореволюcyjnej carskiej Rosji*, według którego zsyłkę dzielono na dwie kategorie: „в отдаленные и не столь отдаленные места Сибири”. Dane sformułowanie weszło do języka pisarzy drugiej połowy XIX w. dla określenia zesłania (zob.: СРФИЭС 1998: 374; СЭвф 2008: 196; КС 1988: 455), następnie do systemu językowego.

W zbiorze Morica Michelsona *Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний* (РМР) odnotowane zostało skrzydlate słowo *И в Сибири люди живут*¹⁴⁹ wraz z przywołanym kontekstem: „Сибирь так ужасна, Сибирь далека; Но люди живут и в Сибири!...” (Некрасов, *Русские женщины. Кн. М. Волконская*; РМР 1912: 277). Jak podaje autor, wyrażenie to funkcjonowało jako pocieszenie dla zesłańców. Przywołany kontekst potwierdza silnie zakorzenione pejoratywne wyobrażenie o Syberii jako miejscu strasznym, ale także oddalonym. Dany zwrot jednak zdaje się ten negatywny obraz łagodzić, opierając się o fakt, że Syberia nie jest bezludna, że nawet w takim miejscu możliwe jest życie.

W języku rosyjskim silnie utwalony jest frazeologizm *сибирское здоровье* 'очень крепкое' (БТСРЯ Ку 2000: 1182) i często powielane w życzeniach lub wygłaszanych toastach utarte wyrażenie *сибирское долголетие*: „Желаю вам кавказского здоровья и сибирского долголетия” – пожелание, тост' (ЖР 1994: 57). Wyrażenia te językowo oddają kojarzenie Sybiraków z «dobrym zdrowiem, prawdziwą siłą, odpornością, wytrzymałością i w konsekwencji «długowiecznością. Te cechy odnoszące się do fizycznej sfery człowieka ukształtowały naturalne czynniki, specyficzne na Syberii warunki życia. Obcowanie z surowym klimatem stało się formą hartowania organizmu, wykształtowało w ludziach odporność. Nie bez znaczenia dla syberyjskiego zdrowia i długowieczności pozostaje też bliskość bogatej otaczającej przyrody, szczególnie czystych wód, tajgi, ale i stosowanie medycyny ludowej, ziół

¹⁴⁹ Notuje je także dany zbiór: Н.В. Уваров, *Энциклопедия народной мудрости. Пословицы, поговорки, афоризмы, крылатые выражения, сравнения, устойчивые словосочетания, встречающиеся в русском живом языке во второй половине XX–начале XXI веков*, Москва 2009, nr 16104.

lecniczych, naturalnych miodów, darów tajgi, również tak popularnych i bogatych w substancje odżywcze orzeszków cedrowych¹⁵⁰.

Большой словарь русских поговорок Walerija Mokijenki i Tatjana Nikitiny (БСПП) rejestruje zwrot *Чтоб тебя сибирка подхватила!*, funkcjonujący w ruskich gwarach europejskiej części Rosji¹⁵¹, używany jako przekleństwo: 'морд. бран. восклицание, выражающее досаду, раздражение, негодование' (БСПП 2007: 609), silnie nacechowane ekspresywnie, wyrażające negatywne emocje osoby je wypowiadającej: irytację, rozdrażnienie, oburzenie. Jego struktura przypomina formułę klątwy albo złego życzenia, które odzwierciedlają utrwaloną, najbardziej wraźnie w kulturze ludowej, wiarę w magiczną moc słowa. Poprzez wypowiedanie określonych formuł słownych (klątw) można wywołać określone negatywne skutki w świecie realnym, mogą spełnić się zawarte w nich życzenia (por.: Będkowska-Korczyk 2009: 210). Dana jednostka: *Чтоб тебя сибирка подхватила!* zawiera życzenie sprowadzenia na kogoś nieszczęścia – choroby (*сибирка* w zn. 'wąglik'), a nawet śmierci, mogłaby spełniać magiczną funkcję języka, która wiąże mówienie z działaniem.

Frazeologizm *сибирский валенок* odnosi się do wątlej kondycji umysłowej człowieka, a także do jego niskiego poziomu kultury osobistej. Objasnienia notowane БСПП, a także w *Словаре лагерного, блатного, тюремного жаргона* Danzika Bałdajewa, Władimira Bielko, Igora Isupowa (СЛБТЖ) wskazują, że zarówno w języku potocznym (pospolicie, ironicznie lub lekceważąco), jak i w żargonie przestępczym akcentuje on negatywnie ocenianą ludzką głupotę i ograniczenie: 'о глупом, недалёком человеке' (БСПП 2007: 609; СЛБТЖ 1992: 222) oraz konotuje naiwność i prostoduszność: 'о наивном, простодушном человеке' (БСПП 2007: 609; СЛБТЖ 1992: 222). W slangu mówi się tak o człowieku prowincjonalnym, prostackim, niekulturalnym. Takie znaczenie frazeologizmu przedstawia *Толковый словарь русского сленга: свыше 12 000 слов и выражений арг, кинемалогос, жаргоны* Władimira Jelistratowa (ТСРСлен): 'грубый, простой, провинциального вида, некультурный человек' (ТСРСлен 2005: 56). Podobne znaczenie niesie pogardliwe wyrażenie *неотоёс сибирский* – 'презрит. грубый, неотёсанный человек': „Ах, мужмк, дурак ты, неотес сибирский” Сибирское (ФСРГС 1983: 121).

¹⁵⁰ Por.: *Сибирское здоровье, составляющие долголетия – кедр, таёжные ягоды, сборы трав и чаёв*, http://istazdrav.com/press-center/22_sibirskoe-zdorovye-sostovlyayuschie-dolgoleti (dostęp: 10.08.2015).

¹⁵¹ Na terytorium byłej Mordwińskiej ASRR (obecnie Republiki Mordowii).

Большой словарь русских народных сравнений W. Mokijenki i T. Nikitiny (БСРНС) oraz *Rusko-český frazeologický slovník* Ludmily Stepanowej (RČFS) notują sfrazeologizowane porównania bazujące na przywołanym powyżej wyrażeniu: *как сибирский валенок* funkcjonujące w znaczeniach: '1. *ирк., новг., презр.*, о глупом, неумном и невежественном человеке, 2. *перм. шутл.-ирон.* о мягком, уступчивом, покладистом человеке, характере человека' (БСРНС 2008: 81) oraz *тупой как сибирский валенок* (БСРНС 2008: 81; RČFS 2007: 59) definiowane następująco: '*разг., новг., шутл.-ирон.* об умственно ограниченном, несообразительном человеке' (БСРНС 2008: 81), '*прост. пренебр.* или *шутл.* об очень глупом, непонятливом человеке' (RČFS 2007: 59). Porównania zatem również akcentują głupotę człowieka, jego ociężałość umysłową, ale także brak wykształcenia i ustepliwość. Ostatnie z wymienionych ma też swoje redakcje, w których zamieniany jest komponent „тупой”: *серый (глупый) как сибирский валенок* '*прост. презр.* о крайне глупом, недалеком и невежественном человеке' (БСРНС 2008: 81). Глупота człowieka potwierdzana jest też w wyrażeniu porównawczym: *глуп, как сибирский туюс (бурак¹⁵²)* (ДальПос), *глуп как сибирский туюс* '*народн. ирон.* о очень глупом, тупом человеке' (БСРНС 2008: 611). W świetle powyższego materiału językowego, Sybirakom przypisuje się: ■głupotę, ■prostactwo, ■naiwność, ■ograniczenie, ■prostoduszność, ■ustepliwość ■brak wykształcenia. Określanie człowieka nierozgarniętego, głupiego, prostackiego itp. nazwami przedmiotów charakterystycznych dla realiów życia wiejskiego na Syberii (walonki, naczynie z kory brzozy, które odznaczają się mało skomplikowaną konstrukcją) i porównywanie go do tych przedmiotów utrwala obraz Syberii jako oddalonej, izolowanej od świata prowincji.

W słownictwie ruszczyzny gwarowej obecne jest sfrazeologizowane wyrażenie *сибирский разговор*, którego nieodłączny atrybut stanowią cedrowe orzeszki: '*шутл.* молчаливое щелканье кедровых орехов в гостях, на посиделках': „Кедровые орешки, особенно в гостях, грызли помногу, молча. Это называли шутливо «сибирский разговор»“ Сибирское (ФСРГС 1983: 162), '*шутливое* название щелканья, лузгания кедровых орехов, которое у сибиряков часто сопровождало беседу или вовсе заменяло ее: собеседники как бы "перещелкивались" между

¹⁵² Naczynie wykonane z kory brzozy o cylindrycznym kształcie, por.: *туюс* 'бурак, бурачек, берестяная кубышка, с тугою крышкой и со скобкой или дужкой в ней' (Даль 1882, 4: 452), *бурак* 'туюс, берестянка, берестовый стоячок с крышкой' (Даль 1880, 1: 144).

собой, коротая досуг' (СРНГ 2003: 266). Odnosi się ono do rozpowszechnionego na Syberii zwyczaju łuskania orzechów, który w Rosji Europejskiej ma swój równie popularny odpowiednik w zwyczaju łuskania ziaren słonecznika. Dodatkowo charakteryzuje mieszkańców Syberii – świadczy o tym, że są małomówni.

W gwarach ludów Syberii funkcjonują wyrażenia odnoszące się do rdzennych mieszkańców Syberii: *вечный (головной) сибиряк* 'сибирский старожил': „Они вечные, вечные сибиряки были, так и жили здесь” Новосибирская обл.; „Головные сибиряки – старожилы” Томская обл. (ФСРГС 1983: 177; СРГС 2005: 296), *уродные сибиряки* 'то же, что головные сибиряки' Томская обл. (СРНГ 2003: 267) oraz zwroty: *в сибиряках жить* 'быть коренным сибиряком': „Я не из хохлов, я в сибиряках жила” Новосибирская обл. (ФСРГС 1983: 71), *жить в сибиряках* 'быть коренным сибиряком' Сибирское (БСПП 2007: 609). Ujawniają one potrzebę odróżnienia rdzennych mieszkańców Syberii od ludności napływowej (wpisują się w funkcjonującą na poziomie języka opozycję miejscowy–przybysz) oraz potrzebę Sybiraków •podkreślenia swojej tożsamości regionalnej.

5.10 Przysłowia rosyjskie

Przysłowia, chociaż należą do typu danych tekstowych – tekstów kliszowanych, powtarzanych obiegowo, uważanych powszechnie za skarbnicę mądrości zbiorowej, warto je w tym miejscu przytoczyć, ponieważ potwierdzają wiele cech rekonstruowanych na materiale systemu językowego, składających się na wyobrażenie bazowe pojęcia СИБИРЬ. Rosyjskie mądrości narodu potwierdzają utrwalenie cechy Syberii jako miejsca, które słynie z bogactwa zwierząt futerkowych (zwłaszcza soboli) i ich łowiectwa: *В Сибири бабы коромыслами соболей бьют* (ДальПос), *Славна (богата, довольна) Астрахань осетрами, Сибирь соболями* (ДальПос; БСППос 2010: 23), *Казань осетрами, Сибирь соболями хвалится* (БСППос 2010: 395), *Казань осетрами, Сибирь соболями, а Смоленск кровью* (БСППос 2010: 395) oraz handlu nimi: *Сибирь – золотое дно (от пушного и торгового промыслов; ныне это буквально оправдывается)* (ДальПос). Przyrównanie Syberii do niewyczerpanego źródła wzbogacenia ukazuje, że jej rozległa przestrzeń i drogie bogactwa naturalne otwierają możliwości dla handlu nimi i uzyskiwania wszelkiego rodzaju zysków.

W przysłowiach Syberia przeciwstawiana jest Astrachaniowi, Kazaniowi i Smoleńskowi – miastom europejskiej części Rosji.

Syberia jako peryferia, miejsce oddalone i odległe potwierdza przysłowie: *Астрахань далеке, а Сибирь и дале того* (БСРПос 2010: 23). Rozmiar Syberii, rozległe terytorium jakie zajmuje odzwierciedla inne: *Для прихотей одного человека и Сибири мало* (БСРПос 2010: 723).

Obraz Syberii jako miejsca odbywania kary dla przestępców utrwalają następujące mądrości narodu: *Вор ворует, Сибири не минует* (БСРПос 2010: 147), *Сколько вору ни воровать, а Сибири не миновать* (БСРПос 2010: 152).

Przez długi czas Syberia była miejscem zesłania, katorgi, przez co budziła przykre skojarzenia. Ludzie zwyczajnie bali się Syberii, kojarzyli ją z miejscem niebezpiecznym, a wyjazd do Syberii – z narażaniem życia. Przybywając na miejsce, człowiek dopiero konfrontował swoje wyobrażenie z rzeczywistością, uświadamiał sobie potencjał jaki drzemie w tej krainie, o czym świadczy przysłowie: *Страшна Сибирь слухом, а люди лучше нашего живут* (ДальПос).

5.11 Syntetyczna definicja kognitywna *Сибири* (na podstawie danych systemowych języka rosyjskiego w układzie fasetowym)

Dane systemowe, za których źródło posłużyły głównie rosyjskie opracowania leksykograficzne XIX–XXI wieku pozwalają na wydobycie ustabilizowanego zespołu 32 cech, które pogrupowane według faset współtworzą strukturę semantyczną pojęcia СИБИРЬ.

Сибирь widziana przez pryzmat danych systemowych języka rosyjskiego to:

[KATEGORIA] [1] terytorium,

[CZEŚĆ CZEGO] [2] część większej całości (Rosji).

[OPOZYCJA] [3] Jest odróżniana od europejskiej części Rosji, a nawet jej przeciwstawiana.

[LOKALIZACJA] [4a] Leży w Azji, [4b] na północy, [4c] w granicach: od gór Ural do (pasm górskich) wybrzeża Oceanu Spokojnego, [5] w miejscu oddalonym, odległym od centrum kraju (Rosji), [6] trudno dostępnym.

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [7] Pozostaje w zależności (w aspekcie geograficznym) z Azją i (w aspekcie politycznym) z Rosją, [8] wyróżnia się surowym klimatem ([8a] zimą jest tam mroźno, a podczas krótkiego lata – [8b] upalnie), [9] ma swoją historię, [10] za nieoficjalną stolicę Syberii uważa się Nowosybirsk, [11] jest zróżnicowana językowo.

[ROZMIAR] [12] Jest ogromna,

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [13] posiada wyjątkowy krajobraz, który współtworzą: [13a] step, [13b] bagna, [13c] rzeki i [13d] góry.

[LOKALIZATOR] [14] Syberię wyróżnia charakterystyczna przyroda, którą tworzą aklimatyzowane gatunki: [14a] roślin i [14b] zwierząt, [15] na Syberii zlokalizowane są bogactwa mineralne, [16] jest miejscem pochodzenia chorób.

[WARUNKI BYTOWE] Uważa się, że [17] posiada trudne do życia warunki, [18] jest słabo zagospodarowana, [19] trudna w eksploatacji, [20] jest na niskim poziomie cywilizacyjnym, wręcz zacofana, [21] jest miejscem pracy zarobkowej, [22] jest bogata w zwierzęta futerkowe, które są obiektem łowiectwa, a ich futra przedmiotem handlu i źródłem wzbogacenia, [23] posiada kulinarne tradycje, specyficzne potrawy (np. *сибирские пельмени, сибирияцкие щи*).

[FUNKCJA] Syberia [24] była miejscem odbywania różnego rodzaju kar: [24a] katorgi, [24b] więzienia, [24c] zesłania, [24d] osiedlenia. [25] Stanowi cel podróży dla ludzi z europejskiej części Rosji.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Syberia jest kojarzona [26] z czymś złym, [27] trudnym do zniesienia, [28] niebezpiecznym, [29] z nieszczęściem, [30] cierpieniem, [31] ciężkim życiem.

[WYMIAR SPOŁECZNY / MIESZKAŃCY] [32] Syberia jest zamieszkiwana przez Sybiraków (*сибиряки*), którzy: [32a] dzielą się na ludność miejscową (rdzenną) i [32b] napływową. Rdzenni Sybiracy [32c] zaznaczają swoją tożsamość regionalną. Pod względem fizycznym są [32d] wytrzymali, [32e] zdrowi, [32f] zahartowani, [32g] żyją długo. Według charakterystyki społecznej: są [32h] gościnni i [32i] małomówni. W warstwie kulturowej wyróżnia ich to, że [30j] posługują się dialektem, jednak są [32k] niewykształceni i [32l] prostacy. Pod względem religijnym

[32m] są podzieleni na prawosławnych i staroobrzędowców. Psychologiczny obraz części Sybiraków współtworzą następujące cechy: są [32n] naiwni, [32o] ustępliwi, [32p] prostoduszni, [32r] głupi, [32s] ograniczeni. [32t] Dawniej część mieszkańców Syberii stanowili katorżnicy, zesłańcy, przymusowi osiedleńcy stanowiący ludność napływową. Mówi się o nich jako o [32u] aroganckich, [32w] podłych, [32x] okrutnych, [32y] gotowych do popełnienia czynów ryzykownych, nawet przestępstw.

6 Zesłańczy profil *СИБИРИ* (w tekstach rosyjskich)

Na podstawie zebranego i zanalizowanego materiału, w oparciu o który badano jak *СИБИРЬ* – słowo i pojęcie funkcjonuje w wybranym typie tekstów, daje się zaobserwować mówienie o Syberii z naciskiem na różne aspekty jej obrazu. Zespół cech charakteryzujących Syberię układa się „w ramach pewnej bazy doświadczeniowej i podlega porządkowaniu i strukturowaniu przez mówiących odpowiednio do przyjmowanych przez nich punktów widzenia i strategii komunikacyjnych” (Bartmiński 1998a: 80). Rekonstrukcji kontekstowego wyobrażenia Syberii dokonano w oparciu o teksty należące do piśmiennictwa pamiętnikarskiego – XIX-wieczne pamiętniki zesłańcze oraz XX-wieczne wspomnienia zesłańców na Syberię.

Zesłańczy profil *СИБИРИ* budowany jest z punktu widzenia człowieka zniewolonego – zesłańca, dla którego to miejsce przymusowego pobytu. Zróżnicowanie tego profilu zależy też od gatunku tekstu i okresu czasu, do którego odwołuje się relacja pamiętnikarska. Oba typy tekstów – pamiętniki i wspomnienia odzwierciedlają spojrzenie zesłańca, jednak w zależności od współistniejących z nim innych punktów widzenia i realiów historycznych, do jakich odnoszą się relacje ten obraz jest zróżnicowany. To co pozwala na rozróżnienie dwóch profili – to wypełnienie treściowe faset, ich uporządkowanie oraz sposób wartościowania Syberii w ramach takiej samej fasety.

Profil zesłańczy budowany jest z konkretnych cech bazowych (cechy te oznaczone są cyfrą w nawiasie kwadratowym, zgodną z numeracją w skondensowanej wariancie wyobrażenia bazowego) oraz cech charakterystycznych, specyficznych dla opisywanego profilu (wyróżniane znakiem graficznym „▪”).¹⁵³

6.1 XIX-wieczny profil zesłańczy

Rosyjski XIX-wieczny zesłańczy wariant obrazu Syberii prezentuje punkt widzenia rosyjskiego zesłańca, patrioty, szlachcica i inteligenta. Profil ten obecny jest w XIX-wiecznych pamiętnikach. Syberia jest w nim rozumiana jako:

¹⁵³ Wtrącenia własne w tekstach przykładów wprowadzono antykwą w nawiasie kwadratowym. Przynajmniej fragmenty tekstów XIX-w. zostały poddane modernizacji.

[KATEGORIA]

•miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, wbrew woli, pod przymusem, stąd w wypowiedziach ze słowem *Сибирь* związane są czasowniki: *отправлять, послать*:

1 февраля 1827 года около 9 часов вечера в последний раз загремели мои дверные затворы и появился плац-адъютант Трусов, объявивший мне о нашем отправлении в Сибирь. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и перечувствованном, s. 203–204]

Вскоре дверь распахнулась, и комендант крепости, генерал-от-инфантерии Сукин громко сказал: "по высочайшему повелению, вас велено отправить в Сибирь закованными". [Е.П. Оболенский, Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенского, s. 32]

(...) мы продолжали путь по большому сибирскому тракту и в конце августа были уже в Иркутске. (...) С Якубовичем прибыли мы к месту нового назначения 30-го августа. Вслед за нами приехали в Иркутск: Трубецкой, Волконский и два брата Борисовых, Петр Иванович и Андрей Иванович; первые двое были посланы в Николаевский, а последние два в Александровский винокуренный завод. [Е.П. Оболенский, Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенского, s. 33, 35]

[FUNKCJA]

[24] forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [24a] ciężkich robót (katorgi), [24b] więzienia, [24c] zesłania (przesiedlenia), [24d] osiedlenia, •wygnania:

Итак, по всему видно, нам решительно приходится кончать век наш в заточении и переходить из одной тюрьмы в другую, а многим из нас еще нужно дожидать свои длинные годы ссылки в Сибири – кому 20 лет, кому 18, кому 15, а мне 4, ибо я прожил в Чите четыре года, да нам сбавлено по году при рождении вел. князя Михаила Николаевича. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 420]

В Тобольск мы приехали днем и прямо к полицмейстеру в дом. Он отвел нам несколько комнат, с величайшею любезностью озаботился о нашем ночлеге, чтобы нам было покойно, и так нас принял, что мы должны были совершенно забыть, что были в оковах ссыльнокаторжных и ехали в рудники. У него мы обедали. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и перечувствованном, s. 207–208]

Через несколько дней мы оставили Иркутск и пустились в г. Курган Тобольской губернии на 4000 верст ближе к России. В Красноярске мы посетили нашего товарища по ссылке Краснокутского, который лежал там больной, без ног. Он был оберпрокурором сената и сослан на поселение в Сибирь. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 437]

В заводе жила на квартире также осужденная в работы, но, конечно, никогда не работавшая полковница (в Сибири вообще осужденные в работы дворяне освобождаются от них, а только числятся), сколько помню, по фамилии Полянская, Прасковья Андреевна. Как она рассказывала, то была невинною жертвой преступления своего мужа, который был изобличен в делании фальшивых ассигнаций. Она уже очень давно была в Сибири, жила сначала с мужем, а потом одна и часто переводилась из одного места в другое. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и перечувствованном, s. 256]

Я к этому ребенку привязался душой; она была для меня лучшим наслаждением в моем изгнании и истинною отрадою. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и перечувствованном, s. 248]

Я делал поход 1813 года с гвардиею, дошел до Парижа, возвратился, служил в Варшаве, опять в гвардии в Петербурге, перешел в армию майором, сослан был в Сибирь на каторгу, был на поселении и, наконец, очутился солдатом на Кавказе (...). [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 475]

Итак, после 12-летней каторги, 5-летнего поселения в Сибири и 6-летней службы рядовым на Кавказе наконец-то выполз я из этой бездны! Бог поможет, и, может быть, я буду, наконец, наслаждаться свободой, за которую пострадал, которую люблю и которой так мало пользовался. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 515]

Z punktu widzenia zesłańca – rosyjskiego patrioty to miejsce odkupienia niezawinionych win:

Вскоре Муравьева назначили полицеймейстером в Иркутск и, наконец, губернатором в Тобольск. Но тут он не поладил с генерал-губернатором Вельяминовым и был переведен в Архангельск. Мы радовались в душе, что достойный Муравьев счастливым случаем избавился каторги, хотя в нравственном смысле ему было бы более чести, ежели б он искупил свое заблуждение, – ежели это было заблуждение, – одинаковым с товарищами наказанием. Он не должен был принимать никакой милости, никакого облегчения! [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 438]

[WYMIAR SPOŁECZNY]

Na Syberię zsyłano wspaniałych, dobrych, utalentowanych ludzi, patriotów – szlachetne jednostki skazane za działalność patriotyczną:

Мне приятно поместить здесь несколько строк в воспоминание этих прекрасных людей. Одоевский воспитывался с Грибоедовым и был его другом. Оба были поэты и сошлись одинаковыми вкусами, наклонностями и дарованием. Одоевский служил в конногвардейском полку и на 23-м году жизни был сослан со мною в Сибирь в одной категории. Не ребячество, а любовь к отечеству и стремление на развалинах деспотизма, самого самодурного, самого пагубного для общества, построить благо России! Но время еще не настало, Русь наша была еще слишком далека от сознания необходимости реформы вверху и в основании. Молодое увлечение увлекло Одоевского, подобно многим другим молодым людям, а сколько прекрасных людей бесчеловечная Следственная комиссия наша погубила? А все оттого, что составляющие ее наперерыв друг перед другом хотели выслужиться перед новым царем или получить денежные награды. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 448–449]

Не помню, сколько прошло лет, как мы носили цепи, но помню, что однажды приходит комендант и неожиданно объявляет нам милостивое повеление Государя со всех нас снять оковы. Кто поверит, но скажу истину, нам стало жаль этих оков, с которыми мы уже свыклись в течение этих трех, четырех лет, и которые все же были для нас звучными свидетелями нашей любви к Отечеству, для блага которого мы ложно считали дозволенными даже такие меры, как революция и кровопролитие, но все же мы за него носили их. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и перечувствованном, s. 233]

▪zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne, ▪ludzi niewinnych,

В то время, когда театр с восторгом аплодировал знаменитой певице, говорю я, восемь фельдъегерских троек и восемь жандармов выезжали из крепости и понеслись по тракту в Сибирь... В этих перекладных сидел первый разряд на 20 лет ссылки в каторгу: князь Сергей Волконский, князь Сергей Трубецкой, князь Оболенский, А. Муравьев, Борисов 1-й, Борисов 2-й, А.И. Якубович, В.Л. Давыдов (закованный). [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 385]

Странное стечение обстоятельств, – Лепарский сам это рассказывал: будучи поручиком еще 1791 году, он провозжал в Сибирь польских конфедератов, взятых в плен, а теперь ему случилось быть стражем, так сказать, русских конфедератов. Лепарский принял назначение тюремщика нашего, но выговорил себе ограничение наблюдать только за политическими преступниками и в особенности брался отвечать только за нас. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 407]

Рано утром приехали мы в Тобольск и остановились в гостинице, хозяин которой был еврей, сосланный за контрабанду. Боже мой, кого нет в Сибири! [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 448]

В заводе жила на квартире также осужденная в работы, но, конечно, никогда не работавшая полковница (в Сибири вообще осужденные в работы дворяне освобождаются от них, а только числятся), сколько помню, по фамилии Полянская, Прасковья Андреевна. Как она рассказывала, то была невинною жертвой преступления своего мужа, который был изобличен в делании фальшивых ассигнаций. Она уже очень давно была в Сибири, жила сначала с мужем, а потом одна и часто переводилась из одного места в другое. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 256]

Z punktu widzenia inteligenta szlacheckiego pochodzenia Syberia to ▪miejsce skupiające rosyjską elitę – mądrych, zdolnych, wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji, ludzi dobrych, o wysokiej wrażliwości moralnej, gotowych do poświęceń. Towarzystwo zesłańcze tworzy Syberię ▪miejsce zaspakajającym socjalne i kulturalne potrzeby, sprzyjającym rozwojowi intelektualnemu, duchowemu, moralnemu:

Словом, в нашей тюрьме всегда и все были заняты чем-нибудь полезным, так что эта ссылка наша целым обществом, в среде которого были образованнейшие люди своего времени, при больших средствах, которыми располагали очень многие и которые давали возможность предаваться исключительно умственной жизни, была, так сказать, чудесною умственною школою, как в нравственном, умственном, так и в религиозном и философическом отношениях. Если бы мне теперь предложили вместо этой ссылки какое-нибудь блестящее в то время положение, то я бы предпочел эту ссылку. Тогда, может быть, по суетности я бы поддался искушениям и избрал другое, которое было бы для меня губительно. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 223–224]

Мы, знавшие его, считали всегда за сумасшедшего, и теперь нас может удивлять одно только, что и его с другими, сознательно действовавшими и умными людьми, сослали в Сибирь. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 470]

Некоторые жены моих товарищей стали также прибывать в добровольную ссылку. С благоговением и глубоким уважением вспоминаю я имена их.

Достойные женщины исполнили долг супружеской верности с героическим самоотвержением. Большой частью молодые, красивые, светские, они отказались добровольно от обаяний света, от отцов, матерей и пришли за тысячи верст влачить дни свои в снегах Сибири на груди своих злополучных мужей. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 408]

Назимова судили, как прочих, и сослали на поселение в Сибирь. Немного людей встречал я с такими качествами, талантами и прекрасным сердцем, всегда готовым к добру, каким был Михаил Александрович Назимов, делал добро на деле, а не на словах и был в полном смысле филантропом, готовым ежеминутно жертвовать собою для других. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 520]

Из всего этого видно, что заключение было весьма человеколюбивое и великодушное; мы лишены были свободы; но кроме свободы мы не были ни в чем стеснены и имели все, что только образованный, развитый человек мог желать для себя. К тому еще если прибавить, что в этом замке или остроге были собраны люди действительно высокой нравственности, добродетели и самоотвержения и что тут было так много пищи для ума и сердца, то можно сказать, что заключение это было не только отрадно, но и служило истинной школой мудрости и добра. Сколько прекрасных чистых сердец билось там самою нежною и симпатическою дружбою, сколько любви и высоких чувств хранилось в этих стенах острога – чувств, так редко встречающихся в обществе счастливых! [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 242]

Взаимное уважение было основано не на светских приличиях, и не на привычке приобретенной светским образованием, но на стремлении каждого ко всему, что носит печать истины и правды. Юноши, бывшие тут, возмужали под влиянием этого общего нравственного направления и сохранили впоследствии тот же самый, неизменный характер. Разсеянные по всем краям Сибири, каждый сохранил свое личное достоинство и приобрел уважение тех, с коими он находился в близких отношениях. [Е.П. Оболенский, Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенского, s. 58]

Так в трудах физических и умственных, в приятных живых беседах, в пении, музыке протекла наша затворническая жизнь. Шахматная игра также играла важную роль. Несмотря на заключение, эта жизнь имела такие сладостные минуты, что и теперь при одном воспоминании сердце наполняется приятными ощущениями. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 230]

[WARUNKI BYTOWE]

Jest [20] cywilizacyjnie zacofana, prymitywna i •dzika.

Нам шло по 8 копеек, полагавшихся по закону на сосланных в работы, и, конечно мы должны были бы сидеть на одном хлебе и воде, но в это-то самое время мы имели такое содержание, которое можно назвать роскошным. Все это присылалось от наших дам. Чего не приносили нам от этих чудных добрых существ! Чего должно было им стоить это наше прокормление! Каких хлопот и забот требовало оно от них лично, потому что это была дикая пустыня, а не столица, где с деньгами можно все устроить, не беспокоя себя. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 215]

[17] Posiada trudne do życia warunki, dyktowane więziennym reżimem. Niegościnne miejsca, przyroda Syberii (dokuczliwe owady) także były jedną z przyczyn trudnych

warunków bytowania. Dodatkowo ▪pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ na zdrowie:

Скоро однако, при ежедневных наших трудах под землей, последовало распоряжение, которое вывело нас из обычного, спокойного нашего положения и было причиной сильной тревоги, которая отозвалась в сердце наших хранительниц. К нам назначили особого горного офицера, молодого Рик, (...) получаем приказание от г. Рика идти в наши чуланы, с тем, чтобы во все время, кроме работы, быть там запертыми и не сметь оттуда выходить ни для обеда, ни для ужина; (...). Мы показали г. Рикю наши чуланы, сказали ему, что невозможно будет нам вынести душного и злокачественного воздуха, если мы будем заперты в продолжение 18-ти часов, что никакое здоровье не может выдержать этого неестественного положения. [Е.П. Оболенский, Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенскаго, s. 50]

Они (zamożni zesłańcy) столько отдавали в пользу неимущих товарищей, что все выезжавшие на поселение снабжались крупными суммами из артели, чтобы, приехавши в места своего поселения, в места самые пустынные и негостеприимные, каждый мог иметь возможность устроить для себя покойный угол и кусок насущного хлеба. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 242]

Когда же наступали вечера, то необъятные тучи комаров, как полог, закрывали лодку, так что не было возможности дышать. Это была истинная пытка для меня. Рабочие все были вымазаны дегтем, да и все это народ был привычный к этим неудобствам местности, но я решительно не знал, куда деваться. Мне дали с собой огромный полог, под которым я и скрывался ночью; от духоты сон мой был очень плохой. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 260]

1812, 1833, 1814 год делал я офицером и молодым человеком, а теперь, после 12-летней жизни в Сибири, с расклеившимся здоровьем, я снова должен, навьючив на себя ранец, взять ружье и в 48 лет служить на Кавказе. Непостижимо играет нами судьба наша! [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 447]

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Syberia widziana z perspektywy człowieka z zewnątrz, przyjeźdźnego – to ▪nieznana przestrzeń:

В путешествиях наших нам случалось также видеть и такие картины, которые только и возможны в безграничных пространствах сибирских и азиатских степей. Так, однажды, ехавши с нашим доктором, мы увидели незнакомую еще нам, но очень интересную картину. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 316–317]

Богатая флора этого края обратила на себя общее наше внимание и возбудила удивление к красотам сибирской природы, так щедро разсыпанным и так мало еще известным в то время. [Е.П. Оболенский, Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенскаго, s. 53]

Z punktu widzenia inteligenta Syberia ▪przeciwstawiana jest Europie, Zachodowi, będących symbolem cywilizacyjno-kulturowego postępu. Syberia jawi się jako ▪miejsce izolacji od świata ludzi wykształconych, od świata zachodniej cywilizacji:

Когда мы утром тихо тянулись по подъему верст 20 до станции, стоящей одиноко, уныло на самом гребне хребта, и когда нам с вершины открылось

необозримое море лесов, синих, лиловых, с дорогой, лентой извивающейся по ним, то ямщик кнутом указал вперед и сказал: "Вот и Сибирь!". Итак, мы уже не в Европе! Отделены от всего образованного мира. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 397]

Край этот не имел никакого сообщения с западным цивилизованным миром. Некоторые думают, что это было влияние известных сибирских администраторов, каковы были губернатор Трескин при генерал-губернаторе Пестеле и исправник Лоскутов (...). [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и перечувствованном, s. 210]

(...) но что удивительно, так это то, что дамы в Сибири без особенного воспитания, без серьезного образования, выросшие в этой сибирской глуши, тогда еще могли достигать такой степени такта, приличия, любезности, что нельзя было не удивляться, откуда все это взялось; а между тем это было так действительно. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и перечувствованном, s. 278–279]

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII]

Кожарзона jest z ▪nieszczęściem:

Она просит, чтоб вы крепились, а сама молит бога, чтоб дал вам силы перенести ваше несчастье и благополучно бы доехали до Сибири. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 392]

Большое утешение было для нас то, что мы были вместе; тот же круг, в котором мы привыкли, в продолжение стольких лет, меняться мыслями и чувствами, перенесен был из петербургских палат в нашу убогую казарму; все более и более мы сближались и общее горе скрепило еще более узы дружбы, нас соединявшей. [Е.П. Оболенский, Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенскаго, s. 48]

[30] cierpieniem:

Для Сибири наступила важная эпоха: пронесся слух, что наследник русского престола предпринимает путешествие по России и намерен посетить Тбольскую губернию, край, где так много страждущего народа. [Н.И. Лорер, Записки моего времени. Воспоминание о прошлом, s. 443]

i ▪samotnością:

После многих рассуждений решено было, что мне покойнее будет плыть Леной. Распростившись со своими знакомыми и с сердечным чувством сожаления с милым семейством, которое было истинною отрадою в моем изгнанническом одиночестве, и с милой ученицей моей, я был душевно растроган, так как видел, что и они разделяли мое чувство. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и перечувствованном, s. 259–260]

[LOKALIZACJA]

Syberia jest rozumiana jako [5] miejsce oddalone, odległe, ▪odludne, położone daleko od skupisk ludzkich:

Одно устройство артели, членами которой были все, но основание которой составили одни люди со средствами, уже показывает, из каких людей состояло это тюремное братство. Они столько отдавали в пользу неимущих товарищей, что все выезжавшие на поселение снабжались крупными суммами из артели, чтобы, приехавши в места своего поселения, в места самые пустынные и негостеприимные, каждый мог иметь возможность устроить для себя

покойный угол и кусок насущного хлеба. Когда впоследствии все мы разъехались и рассеялись по разным местам Сибири, то и тогда так называемая "малая артель" из этих же благодетельных людей не переставала поддерживать беднейших из товарищей заключения, находившихся в беспомощном состоянии и часто в самых отдаленных местах Сибири. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 242–243]

(...) "по высочайшему повелению, вас велено отправить в Сибирь закованными". (...) Это было исполнено; вскоре потом, принесли ножные цепи; нас заковали, сдали фельдегерю Седову, при четырех жандармах и мы вышли, чтобы отправиться в дальний путь. [Е.П. Оболенский, Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенского, s. 32]

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Jest **inna**, odmienna, pod względem obserwowanej przyrody:

Из Симбирска мы выехали 1 мая, была полная и роскошная весна и уже вполне одетый лес, вечером и ночью оглашаемый пением соловьев, которых мы уже давно не слышали. В Сибирь они не заглядывают. [А.П. Беляев, Воспоминания декабриста о пережитом и пережитом, s. 346]

6.2 XX-wieczny profil zesłańczy

Dany wariant profilu zesłańczego jest budowany z punktu widzenia rosyjskiego zesłańca, ale także nakładającego się na niego punkt widzenia chłopca, robotnika i dziecka.

Syberia odnotowana w XX-wiecznych wspomnieniach zesłańców to:

[KATEGORIA]

miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, często całymi rodzinami wbrew woli, pod przymusem, stąd w wypowiedziach ze słowem *Сибирь* związane są czasowniki: *отправлять, везти, гнать*.

К крестьянским домам подгонялись заранее приготовленные подводы, семью брали под конвой и увозили на станцию Гумбейка и по железной дороге отправляли в Сибирь. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 8]

Вот так мы и жили, пока осенью 48-го не поползли слухи о том, что «58-ю» снова будут забирать и отправлять этапами в Сибирь не то в лагерь не то на вечное поселение. [Е.Н. Федорова, II время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 51]

С каким же остервенением они «выкорчевывали» труженников и их семьи с родных мест и этапом везли в Сибирь, оставляя на их месте разграбленные хозяйства и поруганные земли! [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 22]

Жизнь шла своим чередом, не считаясь ни с чем. Под косогором в луже тающего снега купались воробы. Никому не было дела до судьбы согнанных сюда [do Вуряси на Syberii] по воле насилия и беззакония измученных россиян. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 33, 34]

[FUNKCJA]

[24] Forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [24b] więzienia, [24c] (dożywotniego) zesłania (przesiedlenia), [24d] (bezterminowego / wolnego) osiedlenia, łagrów – obozów pracy przymusowej:

Но скажите, как было не засмеяться там, у стен сибирской тюрьмы, людям, следующим в бессрочную пожизненную ссылку. [Е.Н. Федорова, И время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 70]

Карелия... Урал... Сибирь... Верховья Камы и низовья Енисея... разлапистый кедрач и непроходимые болота... Пешие переходы с конвоем и дозорными псами. Этапы на колесах и этапы на баржах по воде... Годы жизни в сибирской ссылке, три года в рязанских деревнях за 101-м километром... [Е.Н. Федорова, И время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 111]

В начале войны наше дело было закончено. Вскоре перевели в Таганскую тюрьму, потом разными этапами всех отправили в Сибирь. Меня – в Омск. Поместили в тюрьму и забыли. Почти на целый год. В камерах теснота была невероятная. Некоторые спали сидя, не хватало места, чтобы выпрямить ноги. Очень хотелось выбраться хоть куда-нибудь, в любой лагерь, только бы дышать свежим воздухом. И это время подошло. [Н.А. Одинцов, Святые берега, s. 32]

Вскоре поползли слухи, хотя верить им поначалу боялись: не лагерь, – ссылка. На вольное бессрочное поселение – в Сибирь или Караганду – но хотя бы не в лагерь всё же! [Е.Н. Федорова, И время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 58]

Многие из арестованных ничего не подписывали, и я, в том числе. Но подписей и не добивались, не кричали, не били, не ругались. Просто через несколько дней вызывали, чтобы объявить им постановление "Особого совещания": "Ссылка, на вольное поселение". ...Без указания срока и места... Вскоре нас переправили в Пермскую пересылку, где со всего Урала собирали отсидевшую «58-ю» на этапы в Сибирь. Итак, мы ехали в Сибирь на вечное поселение. В ссылку без указания срока. Мы – это "урожай" 37-го года. [Е.Н. Федорова, время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 65–66]

В июле 1931 года до Елизаветы Сергеевны доходят слухи, что составлена справка тройки ОГПУ о выселении семьи Ермолаевых в Сибирь, а дом, постройки и все имущество решено конфисковать и направить на культурно-бытовые нужды колхоза. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 25–26]

Вот тебе «контрики», не ясно, кто враг народа? Тот ли, кто гонит россиян в Сибирь, в лагерь, простой народ сам себе не враг. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 73]

Syberia jako ■miejsce zagłady Rosjan (zwłaszcza chłopów, przesiedleńców i byłych oficerów):

Разве мог он знать, что в период относительного затишья и надежд на освобождение шла скрытая широкомасштабная подготовка к истреблению людей, в первую очередь бывших офицеров, переселенцев и кулаков. Предчувствие беды появилось лишь с появлением на территории лагеря большого количества работников НКВД. И не напрасно, поскольку вскоре начались ночные рейды в барак троек НКВД и отправка людей в тюремный изолятор. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 68]

На примере одной крестьянской семьи я расскажу, как были загублены миллионы жизней. Несмотря на тяжелый рабский труд, расстрелы, тюремные произволы, воля, мужество героев не были сломлены. Их было миллионы. Не все вернулись домой. Многие покоятся в сибирской тайге. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 8]

Такая красота зимней природы Восточной Сибири, в ней поселили насильно рабство, не пощадили и наших матерей и сестер. Порабощенных женщин – кому могла прийти такая мысль? Какая мать родила таких людей, которые организовали геноцид над россиянами? Все увиденное заслоняет прелесть природы. Какая тут красота, если матерей и сестер загнали в неволю. Над ними изгаляются охранники, они люди или звери на двух ногах? [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 61]

Поселка здесь давно нет, и бараки сгнили, никто здесь не живет. Кладбище теперь оказалось на стороне от обитателей человека. Сюда приходят по охотничьим да иногда лесосборщики. А сколько таких могильников в Сибирской тайге, без меток и крестов жителей ГУЛАГа, могилы российских сынов и дочерей, которых пригоняла в неволю сталинская опричнина. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 100]

w którym ludzie (zesłańcy) umierają masowo:

Одновременно с организацией колхозов началось репрессирование сельских тружеников, раскулачивание состоятельных крестьян, высылка их с обжитых мест в северные регионы России в Сибирь. Многие умирали ещё по дороге, и совсем мало кто оставался живым в лагерях и местах ссылки. Таким образом исчезали целые семьи, лучшие люди крестьянства. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 8]

Умерло этой зимой и весной так много народа, что хоронить было некому. Казалось чудом, как мы с Толей уцелели. [А.Н. Знаменская, Воспоминания, s. 26]

Вот долгожданный 1947 год. Настало время определения судьбы. Прошел срок пребывания в неволе. Целая вечность. Кто совсем состарился, кто юность оставил, а многие костями легли в необъятной Сибирской тайге. Ни памятников и ни меток нет на их могилах, память им – сама история. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 79–80]

Вторая зима оказалась еще труднее, чем первая. Заносы были такие, что мы длительное время сидели в блокаде. Еды не было никакой (в первую зиму у людей были остатки домашних продуктов), начался голод. Ели гнилые пни, мороженую картофельную шелуху, люди стали пухнуть, умирать. Надо пояснить, что трудоспособные мужчины с нами не жили, они все были на лесоповале. В бараках оставались женщины, дети, старики. Почти каждое утро начиналось с тревоги – откопают или нет, выйдем мы из барака или нет. Жутко ждать в темноте или в лучшем случае с маленькой копилкой. Есть ужасно хочется, темно, холодно. Опять начали умирать. [А.Н. Знаменская, Воспоминания, s. 27]

Inny obraz rysuje się z punktu widzenia zesłanego dziecka, które Syberię postrzega jako
•miejsce bezpiecznego schronienia przed skutkami działań wojennych, a także miejsce oswojone:

Казалось бы, радоваться надо. Ведь почти десять лет жили думой о родном крае и освобождении. Так нет же. Как-то неспокойно было у нее [у маму] на душе. Она пыталась представить все то, что связано с отъездом и с ближайшим будущим. Это и беспокойство за отца, которого по-прежнему ждала, хотя не раз доходили до нее слухи, что он расстрелян. Да еще и война была не за горами, а значит, везти детей туда, где могли происходить боевые

действия, не совсем разумно. И наконец, как там жить? Ведь сбережений никаких, а устроиться на работу со второй группой инвалидности и клеймом «враг народа» было делом безнадежным. А здесь, в запретной зоне, мы были своими среди спецпереселенцев. К тому же у нас был клочок земли под картофель и капусту, которые помогали нам выжить. И все же, несмотря ни на что, она с головой погрузилась в хлопоты, готовясь к отъезду в родные края. Уж очень опостылела ей лагерная жизнь, да и слишком истосковалась она по родной земле. Когда-то после она скажет, что совершила непоправимую ошибку. Но это будет потом, а сейчас ей предстояло сделать все возможное, чтобы найти деньги на питание и билет на поезд. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 114–115]

[WYMIAR SPOŁECZNY]

Na Syberię zsyłano ▪ludzi niewygodnych władzy, ▪niewinnych, ▪uczciwych i pracowitych robotników, chłopów, ▪głodujące dzieci – traktowani jako zbrodniarze:

Издали указ о ликвидации кулака как класса. По этому указу зажиточная часть крестьянства выселялась в Сибирь, а дом, постройки и имущество подлежали конфискации – принудительному, безвозмездному изъятию. Вообще, подобная мера возможна только за крупные преступления. (...) Но сделано дело. И пошли этапом в Сибирь миллионы ни в чем не повинных крестьянских тружеников, и полились непрерывным потоком людские слезы и кровь. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 85–86]

За что россиянин несет терпеливо незаслуженную кару. Ведь у многих недавно зарубцевались раны от белогвардейских пуль и шашек. Все шагающие сорок "контриков". Поймет ли россиянин? Ведь власти выбираем для народа. Если власти одурели. Проснется ли у россиянина вовремя человеческое достоинство? Или потерял россиянин свое лицо навсегда? [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 30–31]

К весне 1940 года в колонну пригнали подростков от 12 до 14 лет, осужденных за сбор колосков. (...) Устанавливали им срока от пяти до восьми лет заключения. Ребячишки шли собирать колоски на полях колхозов или совхозов после комбайновой уборки, чтобы кормить своих бабушек или дедушек. Во многих хозяйствах после выполнения госзаказа поставки продукции сельского хозяйства на трудодень выдавать рабочим ничего не оставалось, деревня голодала. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 57]

Эти труженики по воле зла и тирании брошены в Восточно-Сибирскую тайгу без суда и следствия. Они продолжали отстаивать свою трудовую честь и право, что они от плоти частица своего народа. Они — «соль» промышленных рабочих и колхозного крестьянства. Оторванные от семей и общества, всей жизнью помогали своему народу в борьбе с фашизмом. С честью несли свою участь. Многие умерли от рук своих палачей с чистой совестью, не теряли веру в идеалы жизни. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 16]

▪zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne:

Сибирь. Первое крещение (...) По воле судьбы в нашей группе оказались люди многих национальностей, со всех краев земли русской. (...) Никто ни у кого не спрашивал: «Чей ты? Какого роду-племени?» Все были одинаковы: и русский, и татарин, и черкес... Уравнивала всех одна особенность – осужден по политическим мотивам. [Н.А. Одинцов, Святые берега, s. 33, 34]

Летом 1943 года в лагерь начали поступать «изменники родины», «дезертиры-окруженцы», беглецы из немецкого плена. В мастерские этапировали осужденных фронтовиков, участников войны. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 65–66]

Илья был с Южного Урала, потомок казаков, татарской крови. Завезенный в Восточную Сибирь, вернее, в Восточно-Сибирскую тайгу опричниной, сталинскими репрессиями как «враг народа». [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 100]

Когда же узнали, что многие бывшие политзаключенные, проживающие после освобождения в Дудинке, были вызваны в МГБ, и там по решению суда «Особого совещания» определили каждому пожизненную ссылку на Таймыре, последние сомнения у всех рассеялись. [Н.А. Одинцов, Святые берега, s. 123]

Заключенные [tagru] ушли на работу. Остались только дневальные. Стали расспрашивать. От них узнали: «Контингент в основном из политических и бытовиков. Но есть и уголовники, хотя немного. [Н.А. Одинцов, Святые берега, s. 36]

Rosyjscy zesłańcy – mają ▪маją nadzieję, wierzą w powrót do wolności, ▪доświadczają poczucia krzywdy i ▪niesprawiedliwości:

Поэтому, несмотря ни на что, отец до конца верил в освобождение семьи. Ведь он никому ничего плохого не делал, лишь исправно вел свое хозяйство. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 68]

Конечно, дядя Ваня стал часто приходить к отцу и стали они думать, как нас из Сибири вытащить. Предложил дядя Ваня написать заявление на имя сибирского нашего начальства. [А.Н. Знаменская, Воспоминания, s. 33]

Ну, просто не укладывалось в голове, чтобы ссылка и вправду могла быть вечной. Нет, что-то должно произойти! Конечно же, никто не ожидал именно того, что произошло спустя три с четвертью года. Мысль о смерти Сталина никому в голову не приходила. Да и в самом деле, до этого события было еще далеко. Ничто его не предвещало. Ведь мы встречали только 1950-й год. Надежды наши ни на чем не были основаны, кроме неистребимой жажды человека – надеяться и верить. [Е.Н. Федорова, И время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 93]

Когда он начал рассказ, мрачная обстановка менялась на глазах. У голодных, оборванных, вшивых, избитых людей появилась какая-то надежда на жизнь. На восстановление справедливости. Ведь многие из парней сидели за горсть зерна, собранного на полу разгруженного вагона, выметенного из щелей пола. За колоски, собранные после комбайновой уборки на полях. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 29]

[LOKALIZACJA]

Syberia leży [4b] na północy, [5] w miejscu oddalonym, odległym od centrum kraju (Rosji), od ▪stron rodzinnych: ▪odludnym, bezludnym, położonym daleko od skupisk ludzkich, miejscem ▪izolacji od innych ludzi (przede wszystkim od rodziny):

Одновременно с организацией колхозов началось репрессирование сельских тружеников, раскулачивание состоятельных крестьян, высылка их с обжитых мест в северные регионы России в Сибирь. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 8]

Здесь – в Красноярской пересылке – нам предстояло ждать, пока вскроется Енисей, пойдут пароходы, и нас отправят куда-то далеко на север, осваивать сибирскую тайгу. [Е.Н. Федорова, И время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 70]

Там, в Сибири, вдали от родной деревни, мы росли, росла и наша фантазия. Особенно о домовых. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 47]

И далее, потрясающая логика эвакуэбиников – раз хозяйство ликвидировано, семью надо выслать из пределов района. (Видимо, все же правящая и направляющая партия понимала, что крестьяне не потеряли совесть и им будет стыдно смотреть в глаза ограбленным соседям, а потому – вышлем их подальше, в Сибирь.) [А.Н. Знаменская, Воспоминания, s. 14]

Илья, обернувшись, посмотрел вдоль трассы земляного полотна – по направлению костра шел человек. Кто это может быть в далекой тайге, отдаленный от населенных пунктов? Постороннего в оцепление не пустят... [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 19]

Эти труженики по воле зла и тирании заброшены в Восточно-Сибирскую тайгу без суда и следствия. Они продолжали отстаивать свою трудовую честь и право, что они от плоти частица своего народа. Они – «соль» промышленных рабочих и колхозного крестьянства. Оторванные от семей и общества, всей жизнью помогали своему народу в борьбе с фашизмом. С честью несли свою участь. Многие умерли от рук своих палачей с чистой совестью, не теряли веру в идеалы жизни. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 16]

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII]

Syberia kojarzona jest z [30] cierpieniem, ▪fizycznym i ▪moralnym, z ▪poniżeniem i [29] nieszczęściem:

Там, в Сибири, вдали от родной деревни, мы росли, росла и наша фантазия. Особенно о домовых. (...) Только потом, в зрелом возрасте, я понял, что это было свойственно периоду наибольшего скопления человеческих бед и страданий. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 47]

Мама куда-то ушла и вернулась с кусками белого хлеба и молоком. Какое это было пиришествво! Когда же на наш вопрос, – где она это взяла – последовал ответ, что просила милостыню в селе, ликование наше замерло, мы не смотрели в глаза друг другу. [А.Н. Знаменская, Воспоминания, s. 21-22]

В бригаде шли более сорока человек, столько же искалеченных душ. У каждого где-то были матери, жены, дети, он – кормилец семьи, вот шагает по тропе на сопку для исполнения каторжного труда. Оборванный, вшивый, голодный под дулами винтовки. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 30]

z ▪samotnością:

Идти было не к кому. Страшно чувствовать и сознавать себя одиноким в огромном людском море. Пошел к себе в барак. [Н.А. Одинцов, Святые берега, s. 101]

[WARUNKI BYTOWE]

▪Na Syberii panuje bezwzględny wyzysk ludzi, zmusza się ich do pracy, traktuje jako niewolników, tanią siłą roboczą. To praca ponad siły, katorżnicza, czyli antypraca.

Заклученные же в лагерях представляли необходимую рабочую силу. И эту рабочую силу по возможности поддерживали – какой толк от «доходяг»? Работать заставляли много. Впрочем, трудно сказать, кто работал больше в те годы – заключенные или вольнонаемные. Вся страна была сплошным трудовым лагерем. Для восстановления такой послевоенной разрухи требовался необозримо превеликий труд. Глядя теперь на разваливающую великую державу, горько задумываюсь: «Во имя чего были принесены такие жертвы

и титанический труд, труд многих миллионов людей нескольких поколений?»
[Н.А. Одинцов, *Святые берега*, s. 75]

Через двадцать суток лечение его включили в команду выздоравливающих и отправили в рабочую колонну. Пригнали на сельхозработы. В бригаде по прополке и окучиванию овощных культур действовала одна правая рука, тяпку держать было нечем, все же на работу погнали. Приспособился держать ее одной рукой. Ничего, дневную норму выполнил. [И.П. Айтуганов, *Круги ада*, s. 68]

У каждого где-то были матери, жены, дети, он – кормилец семьи, вот шагает по тропе на сопку для исполнения каторжного труда. [И.П. Айтуганов, *Круги ада*, s. 30]

Возить тачку с бетоном не то, что – с землей. Чуть не удержал – опрокинется. Потому и держаться всегда приходилось в напряжении. Правда, за выполнение задания кормили хорошо. Одного хлеба выдавали больше килограмма. Но такая работа многим была не под силу. Почувствовал это и я. И вот, наконец, наступила расплата за трудовое «рвение», с которым с самых первых лагерных дней я стремился добиться досрочного освобождения. Пустая тачка и та вырывалась из рук. Работавшие рядом бригадники помогали затащить ее на трапы, когда непослушное колесо соскакивало, потому что затащить ее обратно на мостки у меня уже не было сил. Более пожилые советовали: «Брось все, иди в лекпункт, дошел ведь совсем, одни кости торчат...». Я ничего не хотел и ничего не слушал. Охватила мрачная депрессия. Отключившись от всяких мыслей, продолжал гонять тачку от бетономешалки до бетонированной площадки. Уже два раза тачка вырывалась у меня из рук, я падал вместе с ней, обливая себя бетоном. [Н.А. Одинцов, *Святые берега*, s. 40-41]

To miejsce [17] trudnych, wręcz «niehumanitarnych warunków bytowania». Na Syberii ludzie są niedożywieni, przeżywają katusze z powodu głodu, który prowadzi do skrajnego wyczerpania, a nawet śmierci:

Выжить в нечеловеческих условиях при полном отсутствии средств к существованию было не просто. Да и везли труженика в Сибирь не на проживание, а на добывание, предварительно отняв у него все то, что нажито своим трудом. (...) Основным источником выживания детей тогда был родительский обед, который они получали по месту работы. Всякий раз, когда папа с мамой получали на раздаче причитающийся им паек, всегда вставал вопрос – как накормить детей и самим не упасть. [С.А. Ермолаев, *Записки «врага народа»*, s. 84, 86]

Страшны лагерные будни, бесконечно долог и мучителен день, где все построено на страхе и голоде. Хотя голод в разное время проявляется по-разному. Когда был с нами отец, мы, трое детей, особого голода и не знали, хотя недоедание было всегда. Родители все делали для того, чтобы сгладить голодную жизнь: от дележа своего обеденного пайка, полученного за каторжную работу, до изготовления различных поделок в обмен на кусок хлеба. (...) Декабрь 1937 года положил начало страшному голоду, когда был расстрелян отец, самый дорогой человек на свете. [С.А. Ермолаев, *Записки «врага народа»*, s. 95–96]

К тому же ежедневное недоедание, голод давали о себе знать. Движения ее [мату] с каждым днем становились все более неуверенными. Это окончилось тем, что она упала на ровном месте и сломала руку. Как же долго она тогда плакала, просила о помощи, призывала к милосердию. Но лишь к вечеру пришла подвода, и ее отвезли в больницу. А мы, как только остались без маминого присмотра, заперлись в комнате и никуда не выходили. О школе тогда мы и не мечтали. А если о чем и думали, так это о маме и ее скорейшем возвращении и о хлебе насущном, поскольку тех запасов продуктов, которые оставила нам

мама с расчетом на неделю, хватило всего на два дня. После этого наступило мучительное голодное время, не имевшее ничего общего с предыдущими голодными временами. [С.А. Ермолаев, *Записки «врага народа»*, s. 96–97]

Из-за заносов перестали привозить нам паек, начался голод, стали умирать. [А.Н. Знаменская, *Воспоминания*, s. 24]

Мы приехали к отцу в Пестово, в его маленькую сторожку в январе 1934 года. Была карточная система и было трудно, но после голодных лет в Сибири мне казалось, что мы живем хорошо. [А.Н. Знаменская, *Воспоминания*, s. 36]

Контингент заключенных колонны №20 на автомашинах перебросили на участок 178-го километра, вблизи станции Чукиша. До них здесь работали узники из Узбекистана, люди из теплого края. Жителям Средней Азии трудно было в Восточно-Сибирской тайге. Они не могли выносить больших морозов, работая на земляных работах, долбить мерзлую землю, не было навыка работы на большом морозе. Они были обречены на голодную и холодную смерть. [И.П. Айтуганов, *Круги ада*, s. 53]

Przyroda Syberii (surowe warunki, dokuczliwe owady) była jedną z przyczyn nieludzkich warunków bytowania, stanowiła źródło cierpienia fizycznego:

*И тут же, словно мало нам было двухмесячного этапа с переполненными пересылками, – так сама природа еще ехидно издевается над нами. Новый шквал ветра приносит косой, чуть не горизонтальный ливень. Ветер и ледяные струи больно секут лицо, идти против ветра просто невозможно. За одну минуту мы промокаем до нитки, илепаем по рекам, забурлившим между рельсами. [Е.Н. Федорова, *И время ответит. Книга III «На вечное поселение»*, s. 67]*

*В одно такое утро Илья лежал на топчане, вынесенном из барака под открытое небо, чтобы отдохнуть от прожорливых клопов. [И.П. Айтуганов, *Круги ада*, s. 12]*

*Кроме голода мы страдали еще от двух вещей – чесотки и вшей. От чесотки особенно страдали ночью, начинался такой зуд, что люди просыпались и старались чем-то себе помочь: кто-то выходил на улицу и натирался снегом, кто-то лез в печку за золой, кто-то хватал соль и тер себя нещадно. Лично я натиралась солью. Чесоточный клещ располагался преимущественно на пояснице, внизу живота, между пальцами рук и на внутренних поверхностях ног и рук. После натирки удавалось уснуть, но снова зуд будил – это вши, которые располагались по вороту одежды, на груди, вокруг рукава, на поясе белья. Какое количество насекомых доставалось на одного человека – уму непостижимо. Ведь каждый вечер, ложась спать, мы тщательно просматривали все белье, били их нещадно, а утром опять они заполняли швы нашей одежды, крупные, белые, с черными спинками. Фу! [А.Н. Знаменская, *Воспоминания*, s. 24–25]*

▪Pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ na zdrowie:

*Ждали весну, которая в Сибири продолжается недели две-три. После морозов наступает вдруг тепло, снег исчезает и сразу появляется зеленая травка, первый колба, так называют дикий лук. Люди ожили, стали снова выдавать паек, но тут началась эпидемия сыпного тифа. [А.Н. Знаменская, *Воспоминания*, s. 25]*

Весной опять напала на нас эпидемия, теперь трахома. Зрелище страшное: веки вывернуты, глаза красные, болят, обильные гнойные выделения. У Толи загноились глаза, у меня только покраснели. Мама забила тревогу. Советует: «Промывайте, ребята, глаза мочой. Сколько раз до ветра побежите, столько

и промывайте». Посопротивлялись мы немного, но послушались. И ничего, спаслись. Мама всем говорила, и, видимо, люди прибегали к такому лечению, тяжелые последствия были только у нескольких человек. Потом началась эпидемия дизентерии. [А.Н. Знаменская, Воспоминания, s. 28–29]

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Z perspektywy człowieka z zewnątrz, przyjezdnego to przestrzeń ▪nieznana i ▪obca:

Исполон веков любое выселение из родных мест на чужбину или тюремное заключение определялись решением суда, назначавшим определенные сроки пребывания там. Об этом обычно свидетельствовал правовой документ. Однако, как о высылке с родной земли, так и о пребывании в сталинском лагере мои родители не имели никаких документов, все было опутано какой-то неопределенностью. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 67]

Мама стала просить, ведь путь далек, но председатель был неумолим. Толя залез на печку, отыскал какую-то старую мальчишечью шапку и в ней я отправилась в далекое, неведомое путешествие. [А.Н. Знаменская, Воспоминания, s. 19]

Куда нас везут, и где мы пристанем? Возможно, наши "конвоиры" – молодые парнишки – и сами не знают. Обходятся они с нами дружелюбно, но на вопрос – "куда?" – только пожимают плечами. [Е.Н. Федорова, И время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 77]

С такими раздумьями поезд мчал Илью среди этапников на восток. Он был в кругу внимания этапников своими рассказами из литературных произведений, тем самым в вагоне создавалась спокойная мирная обстановка. А поезд все шел и шел, а куда? Какая судьба их ждет впереди? [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 33]

▪miejsce anormalne, ze stworzonymi sztucznie oderwanymi od normalności warunkami i zasadami życia (*государство в государстве со своими собственными законами*), dyktowanymi przemocą, terrorem – skierowanymi przeciwko zesłańcom:

Произвол был беспредельным. Ни о какой логичности таких воздействий не могло быть и речи. Это было государство в государстве со своими собственными законами. День начинался с того, что к бараку подъезжал на лошади работник НКВД и начинал выгонять из него все взрослое население, независимо от состояния здоровья. Часто можно было видеть, как лежащего больного пинали, били плетками, пока тот не встанет. Потом следовала команда «строиться», затем переключка и отправка под конвоем на работу. То же самое происходило и по окончании работы. И так изо дня в день. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 35]

Жизнь протекала по суровым тюремным законам, хотя и не было колючей проволоки вокруг поселения. Родители не имели паспортов, им, как и нам, детям, запрещалось выходить за пределы зоны без разрешения соответствующих органов. Всякое отступление от режимных правил строго каралось. Норма воздействия определялась самими охранниками; какую посчитают нужным, такая и будет. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 35]

Они без стеснения исполняли свои задумки. Все имело место, поощрялся террор над политическими лагерной администрацией. Инициатором проведения террора над политическими был начальник колонны. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 47]

Внутренняя жизнь в мастерских отчасти контролировалась самими работающими, как бы это ни было, лагерь есть лагерь. Охранники входили

иногда в ажиотаже и показывали характер садизма. Тогда заключенным приходилось туго. Обычный утренний развод продолжался не более получаса. Если охранники начинали звереть или кому-то из них снился плохой сон, они на заключенных открывались. Заставляли бегать строем по зоне, на плану перед воротами, часа по полтора и более. Поступала команда лечь на снег, встать и все это проходило до тех пор, пока включенные не падали от бессилия. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 62]

Зажженную вагранку не потушишь. Стоять у токарного станка сил не оставалось. Руки трясутся, инструмент держать нет сил. Работа идет на микроны, допустил неточность пойдешь спать в холодный изолятор. Кто посильнее – старается помочь слабому при окончательной обработке детали. Иногда ставили специального солдата, чтобы он препятствовал такой помощи. Оперативникам нужны были жертвы, их не было. Коллектив работал в хорошем режиме. Без жертвы, они плохо работают. Считалось так; если изолятор полный, то оперативники работают хорошо. Если изолятор пустой, значит, они бездельничают. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 63]

[STIMULUS]

Syberia ▪budzi uczucie grozy / strach. Ten strach może brać się z zagrożeń jakie wynikają z anormalnych warunków w jakich żyją zesłańcy przebywający na przykład w łagrach na Syberii. Z drugiej strony to strach związany z ponowną karą zesłania i dopuszczaniem takiej możliwości:

Страшны лагерные будни, бесконечно долог и мучителен день, где все построено на страхе и голоде. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 95]

В комсомол был принят только в десятом классе – о причинах можно только догадываться. Словом, Толя был звездой в школе первой величины: отличник, общественник, спортсмен и везде первый, согласно своего девиза. Маме он однажды сказал, что будет вторым человеком после Ленина. Мама перепугалась и слезно просила жить потише: «Не забывай о Сибири». [А.Н. Знаменская, Воспоминания, s. 102]

▪budzi uczucie tęsknoty za rodzinnymi stronami:

Мир Ильи был прост: зажмурит глаза и видит свою Уральскую степь, потому сам – частица степи. Тайга, сопки давили на него угнетающе, хотя здесь в Сибири то же солнце. Воздух еще чище, чем в степи. При легком ветре шум сосен ласкает слух, а ему слышится не стрекотание дрозда, крик кедровника. Он все не может забыть пенья жаворонка. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 32–33]

И все же, несмотря ни на что, она [мама] с головой погрузилась в хлопоты, готовясь к отезду в родные края. Уж очень опостылела ей лагерная жизнь, да и слишком истосковалась она по родной земле. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 114–115]

[AGENS]

Z punktu widzenia wygnańców to ▪ziemia, która ich przygarnęła, ▪cudowna kraina. Dla niektórych zesłańców nieznaną i obcą początkowo przestrzeń z upływem czasu jest oswojona i w rezultacie ▪staje się nowym domem / nową ojczyzną:

Да и нам было грустно уезжать, оставлять место, которое приютило нас на первых порах нашей "бессрочной ссылки". И потом мы всегда вспоминали

с теплотой этот наш первый "Сибирский" год. [Е.Н. Федорова, И время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 98]

Поезд снова катит его на сибирскую землю. Дорога укорачивает, проехали Красноярск, в окно на юг просматривается сибирская тайга, которая его приютила. Саяны, восточная сибирская тайга. (...) Он теперь ехал по доброй воле, там его семья ждет. Он хозяин этого края. Поезд все приближался к Алзаяму, в окно ему чудилось: домой едет еще один сибиряк, создатель сегодняшней Сибири. Таких как он их много лесозаготовителей, лесоводов, энергетиков, изыскателей, охотников, оленеводов – все они, добрые, отважные и живут в чудесном крае в Сибири. [И.П. Айтуганов, Круги ада, s. 120]

Норильск рос и хорошел, и первые никелевые рудники вокруг него начали вступать в строй. Норильск становился "звездой ГУЛАГа", хотя в прессе продолжал скромно именоваться "Комсомольско-молодежной стройкой". Норильск показывали иностранцам – город, конечно, а не "рабочие зоны". ...Когда, отсидевшие свою "десятку", ветераны "тридцать седьмого" в 47-м году начали освобождаться, брат уговаривал Марусю не покидать Норильск. Освободившись в должности главного архитектора – строителя города, он имел не только квартиру – люкс и всё прочее, но и любого родственника мог устроить на любое место. Снабжение было отличное. Почти вся интеллигенция оставалась. [Е.Н. Федорова, И время ответит. Книга III «На вечное поселение», s. 75]

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

[13] Wyjątkowy krajobraz Syberii ma z punktu widzenia zesłańca wymiar negatywny, jest czynnikiem zniewolenia:

Новое место более полно отвечало требованиям режима. Оно представляло из себя ущелье, по обе стороны которого были горы, переходящие на возвышенности в равнину. По мере выхода из ущелья одна из гор как бы обрывалась, образуя огромный котлован, где добывали глину и изготавливали кирпич. Противоположная гора была открытой и просматриваемой со всех сторон. Вот на ней-то и было отведено место для спецпереселенцев, названное Кирзаводом №8. [С.А. Ермолаев, Записки «врага народа», s. 34]

6.3 Zestawienie cech semantycznych XIX- i XX-wiecznego profilu zesłańczego СИБИРИ (na podstawie danych tekstowych). Próba konfrontacji profili

Materiał tekstowy – XIX- i XX-wieczne pamiętnikarski oraz wspomnienia zesłańców na Syberię – pozwala rozróżnić dwa zesłańcze profile pojęcia СИБИРЬ. Pierwszy – prezentowany w pamiętnikach z XIX wieku tworzy zespół 26 cech, drugi – obecny we wspomnieniach XX wieku buduje 41 cech semantycznych, które pogrupowane według faset odzwierciedlają wariant wyobrażenia bazowego i pozwalają na prześledzenie różnic w postrzeganiu Syberii z punktu widzenia zesłańca na przestrzeni dwóch stuleci.

Poniższa tabela prezentuje zestawienie cech semantycznych СИБИРИ na podstawie danych tekstowych (fasetowe uporządkowanie cech), cechy wspólne dla obu wariantów profilu nie zostały w tabeli wyróżnione pogrubieniem:

Zesłańczy profil СИБИРИ	
XIX-wieczny	XX-wieczny
<p>[KATEGORIA] •Miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, wbrew ich woli, pod przymusem.</p> <p>[FUNKCJA] [24] Forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [24a] ciężkich robót (katorgi), [24b] więzienia, [24c] zesłania (przesiedlenia), [24d] osiedlenia, •wyznania.</p> <p>To •miejsce odkupienia niezawinionych win.</p> <p>[WYMIAR SPOŁECZNY] Na Syberię zsyłano •wspaniałych, utalentowanych ludzi, szlachetne jednostki skazane za działalność patriotyczną. Ludzi •zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne, także •niewinnych. Syberia to •miejsce skupiające rosyjską elitę – mądrych, zdolnych, wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji, ludzi dobrych, o wysokiej moralnej, gotowych do poświęceń. Towarzystwo zesłańcze tworzy Syberię •miejszem zaspakajającym socjalne i kulturalne potrzeby, sprzyjającym rozwojowi intelektualnemu, duchowemu, moralnemu.</p> <p>[WARUNKI BYTOWE] Jest [20] cywilizacyjnie zacofana, prymitywna i •dzika. [17] Posiada trudne do życia warunki, dyktowane więziennym reżimem. Niegościnnie tereny, przyroda Syberii (dokuczliwe owady) są jedną z przyczyn trudnych warunków bytowania. •Pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ na zdrowie.</p>	<p>[KATEGORIA] •Miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, często całymi rodzinami wbrew ich woli, pod przymusem.</p> <p>[FUNKCJA] [24] Forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [24b] więzienia, [24c] (dożywotniego) zesłania (przesiedlenia), [24d] (bezterminowego / wolnego) osiedlenia, •łagrów – obozów pracy przymusowej. Syberia pełni funkcję •miejsca zagłady Rosjan, w którym •ludzie (zesłańcy) umierają masowo. Z punktu widzenia zesłanego – dziecka, Syberia postrzegana jest jako •miejsce bezpiecznego schronienia przed skutkami działań wojennych.</p> <p>[WYMIAR SPOŁECZNY] Na Syberię zsyłano •ludzi niewygodnych władzy, •niewinnych, •uczciwych, pracowitych robotników i chłopów, •głodujące dzieci – traktowani jako zbrodniarze, •zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne. Rosyjscy zesłańcy – •mają nadzieję, wierzą w powrót do wolności, •doświadczają poczucia krzywdy i •niesprawiedliwości.</p> <p>[LOKALIZACJA] Syberia leży [4b] na północy, [5] w miejscu oddalonym, odległym od centrum kraju (Rosji), od •stron rodzinnych, •odludnym, bezludnym, położonym daleko od skupisk ludzkich, miejscem •izolacji od społeczeństwa (przede wszystkim od rodziny).</p>

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

To przestrzeń **nieznana**.

przeciwstawiana jest Europie, Zachodowi, będących symbolem postępu cywilizacyjno-kulturowego. Syberia jawi się jako **miejsce izolacji** od świata ludzi wykształconych, od świata zachodniej cywilizacji.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII]

Kojarzona jest z **nieszczęściem**, [30] cierpieniem i **samotnością**.

[LOKALIZACJA]

To [5] miejsce oddalone, odległe, **odludne**, położone daleko od skupisk ludzkich.

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Jest inna, odmienna, pod względem obserwowanej przyrody.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII]

Syberia kojarzona jest z [30] cierpieniem, **fizycznym i moralnym, z poniżeniem** i [29] nieszczęściem, z **samotnością**.

[WARUNKI BYTOWE]

Na Syberii panuje bezwzględny wyzysk ludzi, zmusza się ich do pracy, traktuje jako niewolników, tanią siłę roboczą. To praca ponad siły, katorżnicza, czyli antypraca.

Na Syberii panują [17] trudne, wręcz **niehumanitarne warunki bytowania, ludzie są niedożywieni, przeżywają katusze z powodu głodu, który prowadzi do skrajnego wyczerpania, a nawet śmierci**. Przyroda Syberii (surowe warunki, dokuczliwe owady) była jedną z przyczyn niehumanitarnych warunków bytowania, stanowiła źródło cierpienia fizycznego. **Pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ na zdrowie.**

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

To przestrzeń **nieznana i obca, miejsce anormalne, ze stworzonymi sztucznie oderwanymi od normalności warunkami i zasadami życia (государство в государстве со своими собственными законами), dyktowanymi przemocą, terrorem – skierowanymi przeciwko zesłańcom.**

[STIMULUS]

Syberia **budzi uczucie grozy / strach, budzi uczucie tęsknoty.**

[AGENS]

To **ziemia, która przyciągnęła wygnańców, cudowna kraina**. Dla niektórych zesłańców nieznana i obca początkowo przestrzeń z upływem czasu jest oswojona i w rezultacie **staje się nowym domem / nową ojczyzną.**

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

[13] **Wyjątkowy krajobraz Syberii ma z punktu widzenia zesłańcy wymiar negatywny, jest czynnikiem zniewolenia**

Teksty wykraczają poza dane systemowe i poszerzają znaczenie słowa *Сибирь*. W analizowanym przeze mnie materiale tekstowym zaznacza się wewnętrzne różnicowanie w sposobie przedstawiania СИБИРИ. Wynika to z przyjętych przez autorów tekstów różnych punktów widzenia, które tworzą ten profil wchodzą ze sobą w interakcję – nakładają się na siebie. XIX-wieczny profil odzwierciedla punkt widzenia rosyjskiego zesłańca, szlachcica, inteligenta i patrioty. XX-wieczny profil buduje punkt widzenia rosyjskiego zesłańca, chłopca, robotnika i dziecka.

Zarówno w tekstach XIX-, jak i XX-wiecznych dominuje patrzenie na Syberię przez pryzmat wymiaru historyczno-politycznego – [funkcja] i społecznego. Cechy konstytuujące profile mieszczą się w ramach podobnego zestawu faset, jednak w XX-wiecznym wariacie dodatkowo istotne okazały się charakterystyki wypełniające fasetę [agens] oraz nieobecną w bazowym wyobrażeniu fasetę [stimulus]. Inna różnica między wariantami profilu ujawnia się w uporządkowaniu faset i ich treściowym wypełnieniu. W pamiętnikach XIX w. kolejno po wspomnianych już fasetach [funkcja] i [wymiar społeczny] istotne są opisy związane z warunkami bytowymi, cywilizacyjno-kulturalnymi, następnie z wymiarem psychicznym i lokalistyczno-fizycznym. We wspomnieniach XX w., jak już wspomniano na pierwszy plan wysuwa się jej funkcja i wymiar społeczny, jednak w przeciwieństwie do tekstów XIX w., kolejnymi ważnymi dla obrazu Syberii charakterystykami są te odnoszące się do wymiaru lokalistycznego, psychicznego, bytowego, uczuć jakie wywołuje, działań jakie podejmuje, na końcu do wymiaru fizycznego.

Profile zesłańcze są silnie nacechowane aksjologicznie. Ze względu na jedne cechy – Syberia jest negowana i krytykowana, ze względu na inne – doceniana. W obu profilach bezsprzecznie dominuje negatywne wartościowanie Syberii, związane z byciem terytorium karnym, miejscem odbywania niezasłużonej kary, ale również ze względu na panujące w niej warunki bytowe i lokalizację. W obrazie pojęcia w obu wariantach profilu zaznaczają się opozycje: swój / obcy (wyraźnie w XX-wiecznym wariacie), znany / nieznan, a w XIX-wiecznym obrazie opozycja: postępowy / zacofany, prymitywny, dziki. Syberia wpisuje się w ten drugi człon opozycji – oceniany negatywnie. Z drugiej strony, w świetle XX-wiecznych wspomnień, z punktu widzenia dziecka zesłanego na Syberię jest ona postrzegana pozytywnie jako miejsce bezpiecznego schronienia przed potencjalnymi skutkami działań wojennych. Pozytywny obraz rysuje się także z punktu widzenia zesłańców, dla których

początkowo nieznana i obca przestrzeń z upływem czasu jest oswojona i w rezultacie staje się nowym domem / nową ojczyzną – to cudowna kraina, która przyciągnęła zesłańców. W świetle XIX-wiecznych pamiętników i z punktu widzenia zesłańcy – inteligenta szlacheckiego pochodzenia Syberia zyskuje pozytywnie wartościowaną charakterystykę w wymiarze społecznym, jako miejsca skupiającego rosyjską elitę – mądrych, zdolnych wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji, ludzi dobrych o wysokiej wrażliwości moralnej, gotowych do poświęceń. Dzięki zesłańcom Syberia staje się miejscem zaspakajającym socjalne i kulturalne potrzeby, sprzyjające rozwojowi intelektualnemu, duchowemu, czy moralnemu.

Koparcja dwóch wariantów rosyjskiego profilu zesłańczego Syberii pokazuje, że postrzeganie otaczającej rzeczywistości i pojmowanie jej podlega zmianom historycznym. Znaczące zmiany daje się zauważyć w wymiarze bytowym: jeśli w XIX w. zesłańcy skarżą się na trudne warunki życia, dyktowane przez więzienny reżim oraz przyrodę i cywilizacyjne zacofanie, to w XX w. te warunki opisywane są jako nieludzkie, to miejsce wykonywania katorżniczej pracy, biedy, głodu, miejsce niebezpieczne. O ile w XIX w. Syberia jest widziana jako miejsce izolacji od świata ludzi wykształconych i zachodniej cywilizacji (w fascie [cechy niezwiązane z wyglądem]), to w XX w. jest to miejsce anormalne, ze stworzonymi sztucznie zasadami życia dyktowanymi przemocą i terrorem – skierowanymi przeciwko zesłańcom. Wyraźne różnice obserwuje się w wymiarze społecznym, charakteryzującym grupy społeczne, w które wymierzona była kara zesłania (szlachetne jednostki skazane za działalność patriotyczną¹⁵⁴ i uczciwi robotnicy, chłopci, podlegający procesowi masowej kolektywizacji), a także w fascie [funkcja], gdzie w XIX w. przytaczana jest forma kary w postaci katorgi, zaś w XX w. charakterystyczne dla zesłań okresu sowyetyzmu łagry – obozy pracy przymusowej.

¹⁵⁴ Mowa o dekabrystach – szlacheckich rewolucjonistach rosyjskich, którzy działali w latach 20. XIX w., ukarani za bunt przeciw caratowi w imieniu hasel wolności i równości.

7 Zakończenie

Opracowane w niniejszej pracy opisy pojęć SYBERIA i СИБИРЬ w obu językach (polskim i rosyjskim) na porównywalnej podstawie materiałowej, którą stanowią dane systemowe oraz tekstowe i przyjęty jeden sposób definiowania znaczeń w postaci „definicji kognitywnej” zapewnia porównywalność paralelnym opisom pojęć i realizację zamierzonego celu komparacji tych opisów. Przeprowadzone badania pozwoliły na sformułowanie spostrzeżeń i wniosków.

Ilość zgromadzonego materiału leksykalnego potwierdza, że SYBERIA i СИБИРЬ należą do grupy pojęć, które zajmują szczególne miejsce w leksyce języka polskiego i rosyjskiego, zatem i w polskim oraz rosyjskim myśleniu o świecie. Należy przypomnieć choćby ilość derywatów słowotwórczych leksemów *Syberia* i *Сибирь* (w liczbie 18 w języku polskim oraz 32 w języku rosyjskim) i mnogość gotowych frazemów notowanych przez słowniki języka ogólnego, słowniki specjalne oraz ich bogatą zawartość semantyczną (różnorodne znaczenia), które były przedmiotem analizy.

Współcześnie w języku polskim funkcjonują dwie nazwy własne krainy: *Syberia* – forma przyjęta i zaadaptowana w polszczyźnie, służąca za ekwiwalent dla rosyjskiej nazwy geograficznej *Сибирь* i forma obca – *Sybir*, traktowana jako przestarzała względem pierwszej lub synonimiczna, w znaczeniu 'kraina / miejsce zesłania'. W polszczyźnie XIX w. nazwy *Syberia* i *Sybir* były używane wymiennie, ich zasięg znaczeniowy wykraczał poza geograficznie pojmowaną Syberię, był łączony z przestrzenią zesłania, z martyrologią zesłańców na Sybir. Współcześnie leksemy te także są używane zamiennie, jednak już tylko w kontekście zsyłki. We współczesnej polszczyźnie forma *Syberia* postrzegana jest jako nazwa neutralna, z kolei *Sybir* jako nacechowana pejoratywnie i martyrologicznie.

W ruszczyźnie gwarowej, w dorewolucyjnej carskiej Rosji (czyli przed rokiem 1917) stylistycznym synonimem dla słowa *Сибирь* był leksem o pejoratywnym zabarwieniu *Сибирда*. Ta pogardliwa nazwa konotowała negatywne cechy Syberii, jak bycie miejscem ciężkiego życia, cierpienia i trudnym do zniesienia.

System języka polskiego nie nasuwa wyraźnego antonimu, natomiast w języku rosyjskim w układzie antonimicznym funkcjonuje *Syberia* (Сибирь) – Rosja

Europejska. Co znamienne, opozycja ta budowana jest z punktu widzenia mieszkańców Syberii.

Dane etymologiczne przytaczane zarówno przez źródła polskie, jak i rosyjskie nie przynoszą konkretnych informacji na temat pochodzenia nazwy Syberia. Poza faktem przesunięcia nazwy własnej ze stolicy regionu na cały jej obszar etymologia samego wyrazu pozostaje w sferze hipotez i charakteryzuje się różnym stopniem prawdopodobieństwa. Z tego względu ich wartość w przedstawieniu językowego obrazu Syberii jest stosunkowo słaba.

Prześledzenie definicji leksemów *Syberia* (także synonimu *Sybir*) oraz *Сибирь* na przestrzeni XIX–XXI w. spotykało się z pewną ograniczonością. Wiele słowników języka polskiego nie odnotowuje haseł *Syberia* i *Sybir* oraz ich definicji, dotyczy to głównie publikacji wydanych w XX wieku (por.: SW; SIJP; SJPDor; SJP Szym; SWJP; ISJP). Nazwy w oddzielnym artykule hasłowym nie rejestruje też słownik PSWP, który z zasady dopuszcza definiowanie nazw własnych. Rosyjskie słowniki definicyjne (ros. *толковые словари*) ogólnego języka rosyjskiego z kolei na przestrzeni około stu pięćdziesięciu lat konsekwentnie rezygnują z umieszczania w swoich siatkach hasłowych geograficznej nazwy własnej *Сибирь* (por. m.in.: Даль; ТСРЯ Уш; СоССРЛЯ; ОжСРЯ; СРЯ ЕвРаз; ОжШвТСРЯ; БТСРЯ Ку; ЕфНСРЯ; ТСРЯ Шв). Potwierdza to jedynie powszechnie stosowaną praktykę automatycznego pomijania nazw własnych w hasłownikach słowników ogólnych, w myśl (znanego zarówno w polskiej, jak i rosyjskiej tradycji leksykograficznej) sformułowania, mówiącego o tym, że nazwy własne, w odróżnieniu od pozostałej leksyki nie znaczą, a jedynie oznaczają, nie posiadają więc wartości filologicznych. Przeprowadzone w niniejszej pracy analizy nie pozwalają zgodzić z tym, aby to stwierdzenie miało zastosowanie do nazw *Syberia* i *Сибирь*.

Z wyżej opisanego względu konieczne było odwołanie się do definicji pochodzących ze słowników specjalnych. Definicje te okazały się niezwykle ubogie i encyklopedyczne (naukowe). Wskazują na kategoryzujący element struktury znaczeniowej *Syberii*: uznanie jej za krainę i *Сибирь*: uznanie jej za terytorium. Definicje słownikowe zwracają uwagę na wymiar geopolityczny *Syberii* / *Сибирь* i pokazują, że jest miejscem w sensie topograficznym, określają jej położenie w przestrzeni geograficznej.

Treść dość bogatego w obu językach zestawu derywatów i utartych zestawień świadczy pośrednio o treści leksemów wyjściowych, potwierdza i wzbogaca cechy

Syberii zawarte w definicjach słownikowych. Cechy Syberii, utrwalone w materiale derywatów i utartych zwrotów z jednej strony ujawniają znaczenia relacyjne, z drugiej jakościowe. Cechy rekonstruowane na materiale frazeologizmów natomiast są wyraźnie jakościowe. Analiza derywatów pozwoliła zwrócić uwagę na pewną właściwość słowników. W źródłach leksykograficznych obu języków (choć w rosyjskich wyraźniej) przy definiowaniu derywatów (*sybirak*, *сибиряк*) dostrzega się tendencję do tabuizowania niewygodnych lub drażliwych faktów historycznych. W polskim słowniku filologicznym SJPDor pomijany jest fakt XX-wiecznych zesłań Polaków, w którym to uznaje się zesłania na Syberię za element rzeczywistości jedynie czasów carskiej Rosji. Prawdopodobnie pominięcie to spowodowane było ingerencjami cenzury. W rosyjskich słownikach języka ogólnego natomiast zupełnie nie uwzględnia się znaczeń 'aresztant; zesłaniec; przymusowy osiedleniec; katorżnik'. Ujawnia je dopiero słownik gwarowy СРНГ, ale ten z kolei pomija rozróżnienie zesłańców na kryminalnych i politycznych. Znamienne jest także, że na bazie rosyjskiego materiału leksykograficznego nie odnotowano komponentu znaczeniowego Syberii – miejsce odbywania kary łagru (obozu pracy przymusowej), który ujawnia się dopiero na poziomie badanych tekstów pamiętnikarskich. Podobna sytuacja dotyczy formy kary katorgi, nieobecnej w polskich słownikach.

Analiza materiału leksykograficznego pokazała, że leksemu *Syberia* oraz utworzonych od niego derywatów nie notują polskie słowniki dialektalne. Nie są też rejestrowane w minimalnych tekstach folkloru, jakimi są przysłowia. Brak tych wyrazów w gwarach ludowych tłumaczy fakt, że na Syberię zsyłano głównie inteligencję polską, powstańców, działaczy politycznych, a dobrowolne migracje chłopów były liczbowo zjawiskiem dość marginalnym w skali zesłań przymusowych i obejmowały stosunkowo niewielki okres czasu na przełomie XIX i XX w. *Syberia* nie odcisnęła wyraźnego śladu w języku tej ludności. Z kolei rosyjskie mądrości narodu podbudowują wiele cech rekonstruowanych na materiale systemu językowego, które składają się na wyobrażenie bazowe pojęcia. Potwierdzają utrwalenie cechy Syberii jako miejsca, które słynie z bogactwa zwierząt futerkowych i ich łowiectwa, drogocennych bogactw naturalnych otwierających możliwości dla handlu nimi i wzbogacenia się, miejsca oddalonego i odległego. Wskazują także na jej ogromny rozmiar i bycie miejscem odbywania kary dla przestępców. *Syberia* przez kilka stuleci była miejscem zesłania, katorgi, przez co budziła przykre skojarzenia, strach, obawę przed samą możliwością wjazdu do Syberii. Materiał paremiologiczny pokazuje jednak,

że dopiero przybywając na miejsce człowiek ma możliwość konfrontacji swoich wyobrażeń z rzeczywistością i dostrzega coś odwrotnego, a mianowicie potencjał jaki drzemie w tej krainie.

Rekonstrukcja polskiego i rosyjskiego językowego obrazu Syberii wymagała wyodrębnienia jego składników, odtworzenia ich uporządkowania, a zwieńczeniem tych działań była eksplikacja danego pojęcia w postaci definicji kognitywnej. Tak przygotowana definicja pozwoliła zobrazować bogactwo semantyczne / znaczeniowe słowa i pojęcia w ramach wyobrażenia bazowego. Zawiera ona różnie wartościowane i motywowane cechy, będące zawartością pojęcia.

Analiza danych systemowych przyniosła dość bogaty i różnorodny obraz. Próbę komparacji tych obrazów ułatwia poniższa tabela prezentująca zestawienie cech semantycznych SYBERII i СИБИРИ на podstawie danych systemowych w układzie fasetowym:

SYBERIA	СИБИРЬ
<p>[KATEGORIA] [1] <i>kraina / miejsce</i></p> <p>[CZĘŚĆ CZEGO] [2] część większej całości: [2a] Azji i [2b] Rosji, [3] jest odróżniana od innych części Rosji: europejskiej i Dalekiego Wschodu,</p> <p>[LOKALIZACJA] [4] leży w północnej Azji, [5] 'na wschód od gór Ural', [6] w miejscu oddalonym, odległym, [7] odludnym, położonym daleko od skupisk ludzkich, [8] w Polsce jest kojarzona z Północą,</p> <p>[CZĘŚCI] [9] jest dzielona na część zachodnią (<i>zachodniosyberyjski</i>), środkową (<i>środkowo-syberyjski</i>) i wschodnią (<i>wschodniosyberyjski</i>).</p> <p>[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [10] Zachowuje pewną autonomię (<i>kraina</i>) albo pozostaje w zależności (w aspekcie geograficznym) z Azją i (w aspekcie politycznym) z Rosją, [11] wyróżnia się surowym klimatem odznaczającym się [11a] zimnem i [11b] mrozem, [12] jest zróżnicowana językowo.</p> <p>[FUNKCJA] [13] W przeszłości była formą opresji i miejscem odbywania różnego rodzaju kar (najczęściej niezasłużonych): [13a] więzienia,</p>	<p>[KATEGORIA] [1] terytorium,</p> <p>[CZĘŚĆ CZEGO] [2] część większej całości (Rosji).</p> <p>[OPOZYCJA] [3] Jest odróżniana od europejskiej części Rosji, a nawet jej przeciwstawiana.</p> <p>[LOKALIZACJA] [4a] Leży w Azji, [4b] na północy, [4c] w granicach: od gór Ural do (pasm górskich) wybrzeża Oceanu Spokojnego, [5] w miejscu oddalonym, odległym od centrum kraju (Rosji), [6] trudno dostępnym.</p> <p>[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [7] Pozostaje w zależności (w aspekcie geograficznym) z Azją i (w aspekcie politycznym) z Rosją, [8] wyróżnia się surowym klimatem ([8a] zimą jest tam mroźno, a podczas krótkiego lata – [8b] upalnie), [9] ma swoją historię, [10] za nieoficjalną stolicę Syberii uważa się Nowosybirsk, [11] jest zróżnicowana językowo.</p> <p>[ROZMIAR] [12] Jest ogromna,</p> <p>[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [13] posiada wyjątkowy krajobraz, który współtworzą: [13a] step, [13b] bagna, [13c] rzeki</p>

[13b] zesłania, [13c] wygnania, [13d] łagrów – obozów pracy przymusowej, [14] była miejscem zniewolenia Polaków, [15] obecnie stanowi cel podróży, wypraw turystycznych.

[LOKALIZATOR] [16] Ma specyficzną przyrodę, którą tworzą aklimatyzowane gatunki: [16a] roślin i [16b] zwierząt. Na Syberii zlokalizowane są [17] bogactwa mineralne: [17a] złotodajny piasek, [17b] kryształy, [17c] pokłady ropy naftowej i gazu ziemnego.

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [18] W ukształtowaniu powierzchni Syberii dominuje: [18a] nizina i [18b] wyżyna, [19] ma charakterystyczny krajobraz, który współtworzą: [19a] tajga i [19b] tundra, [19c] bagna, [19d] rzeki, [19e] jeziora, [20a] jest pokryta śniegiem i [20b] lodem.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Syberia jest kojarzona [21a] z cierpieniem fizycznym i [21b] moralnym, [22] ciężkim życiem, [23] miejscem trudnym do zniesienia, [24] z czymś trudnym do pokonania, [25] z niepowodzeniem,

[STIMULUS] [26] budzi uczucie grozy / strachu i [27] tęsknoty.

[WYMIAR SPOŁECZNY / MIESZKAŃCY] [28] Syberia jest zamieszkiwana przez *Sybiraków*, którzy [28a] tworzą wielonarodową społeczność, składającą się z [28b] *rodzimej ludności syberyjskiej*, której wyróżnikiem jest religia (szamanizm) oraz [28c] z ludności napływowej: Rosjan (stanowiących większość) i „potomków dziewiętnastowiecznych zesłańców“ (w tym Polaków). [28d] W przeszłości zamieszkiwali ją przestępcy, skazańcy, więźniowie polityczni, zesłańcy (zarówno kobiety, jak i mężczyźni), objęci wspólną nazwą *sybiracy*. Polskich Sybiraków (byłych zesłańców): [28e] łączy solidarność, wzajemne wsparcie, [28f] zrzeszają się w organizacjach – działają w ramach Związku

i [13d] góry.

[LOKALIZATOR] [14] Syberię wyróżnia charakterystyczna przyroda, którą tworzą aklimatyzowane gatunki: [14a] roślin i [14b] zwierząt, [15] na Syberii zlokalizowane są bogactwa mineralne, [16] jest miejscem pochodzenia chorób.

[WARUNKI BYTOWE] Uważa się, że [17] posiada trudne do życia warunki, [18] jest słabo zagospodarowana, [19] trudna w eksploatacji, [20] jest na niskim poziomie cywilizacyjnym, wręcz zacofana, [21] jest miejscem pracy zarobkowej, [22] jest bogata w zwierzęta futerkowe, które są obiektem łowiectwa, a ich futra przedmiotem handlu i źródłem wzbogacenia, [23] posiada kulinarne tradycje, specyficzne potrawy (np. *сибирские пельмени, сибиряцкие щи*).

[FUNKCJA] Syberia [24] była miejscem odbywania różnego rodzaju kar: [24a] katorgi, [24b] więzienia, [24c] zesłania, [24d] osiedlenia. [25] Stanowi cel podróży dla ludzi z europejskiej części Rosji.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Syberia jest kojarzona [26] z czymś złym, [27] trudnym do zniesienia, [28] niebezpiecznym, [29] z nieszczęściem, [30] cierpieniem, [31] ciężkim życiem.

[WYMIAR SPOŁECZNY / MIESZKAŃCY] [32] Syberia jest zamieszkiwana przez Sybiraków (*сибиряку*), którzy: [32a] dzielą się na ludność miejscową (rdzenną) i [32b] napływową. Rdzenni Sybiracy [32c] zaznaczają swoją tożsamość regionalną. Pod względem fizycznym są [32d] wytrzymali, [32e] zdrowi, [32f] zahartowani, [32g] żyją długo. Według charakterystyki społecznej: są [32h] gościnni [32i] małomówni. W warstwie kulturowej wyróżnia ich to, że [30j] posługują się dialektem, jednak są [32k] niewykształceni i [32l] prostacy. Pod względem religijnym

<p>Sybiraków i Związku Sybiraków III Rzeczypospolitej, [28g] mają poczucie krzywdy, [28h] stawiają żądania – domagają się rehabilitacji krzywd moralnych doznanych w łagrach, [28i] dokumentują swoje wspomnienia (w pamiętnikach).</p> <p>[WARUNKI BYTOWE] [29] jest bogata w zwierzęta futerkowe, które są obiektem polowań i przedmiotem handlu (źródłem zarobku Sybiraków), [30] podróże po niej odbywa się <i>koleją transsyberyjską</i>.</p>	<p>[32m] są podzieleni na prawosławnych i staroobrzędowców. Psychologiczny obraz części Sybiraków współtworzą następujące cechy: są [32n] naiwni, [32o] ustępliwi, [32p] prostoduszni, [32r] głupi, [32s] ograniczeni. [32t] Dawniej część mieszkańców Syberii stanowili katorżnicy, zesłańcy, przymusowi osiedleńcy stanowiący ludność napływową. Mówi się o nich jako o [32u] aroganckich, [32w] podłych, [32x] okrutnych, [32y] gotowych do popełnienia czynów ryzykownych, nawet przestępstw.</p>
---	---

Analiza materiału pokazała heterogeniczność zarówno językowego obrazu SYBERII, jak i СИБИРИ. Składają się bowiem na nie cechy, które odzwierciedlają naukową i zdrowowrosądkową percepcję, a także realia współczesne i minione. Mimo, że perspektywy te pochodzą z dwóch „biegunów” to uzupełniają się i tworzą możliwie pełny, wieloaspektowy obraz pojęcia. Wyniki przeprowadzonej analizy potwierdzają to o czym pisze Wojciech Chlebda, że „Ludzka wizja świata jest jakby rozpięta między begunem wyobrażeń «racjonalnych», «scjentyistycznych» – biegunem wyobrażeń nieracjonalnych, potocznych, zdroworoządkowych, obejmując wszelkie stadia pośrednie pomiędzy nimi” (Chlebda 1993: 201).

Kognitywne definicje pojęć w obu językach składają się z ustabilizowanych cech, które współtworzą ich strukturę semantyczną. Dla polskiej Syberii to zestaw 30 cech, z kolei dla rosyjskiej – 32 cech znaczeniowych. Fasety, według których pogrupowano cechy zostały wyłonione drogą analizy materiału – to on determinował ich dobór i układ. Definicje różnią się od siebie nieco w zestawie, ale głównie organizacji faset, a także ich wypełnieniem.

Obraz Syberii w języku polskim i rosyjskim zamyka się w podobnym zestawie aspektów (faset). Katalog przypisywanych Syberii cech w społecznie utrwalonym obrazie uporządkowano w kolejności zgodnie z ilością potwierdzeń leksykalnych. Zestaw parametrów polskiej Syberii prezentuje się następująco: [kategoria], [część czego], [lokalizacja], [cechy niezwiązane z wyglądem], [funkcja], [lokalizator], [cechy związane z wyglądem], [odczucia i uczucia ludzi wobec Syberii], [stimulus], [wymiar społeczny / mieszkańcy], [warunki bytowe]. W społecznie utrwalonym obrazie

rosyjskiej Syberii fasety uporządkowane od podstawowych do rzadziej uwzględnianych, to: [kategoria], [część czego], [opozycja], [lokalizacja], [cechy niezwiązane z wyglądem], [rozmiar], [cechy związane z wyglądem], [lokalizator], [warunki bytowe], [funkcja], [odczucia i uczucia ludzi wobec Syberii], [wymiar społeczny / mieszkańcy]. Różnica w zestawie faset pokazuje, że w polskim wyobrażeniu istotna jest charakterystyka w ramach fasety [stimulus], tj. co powoduje Syberia, natomiast w rosyjskim – [rozmiar].

Oba obrazy mają wyraźnie zarysowaną aksjologię. W świetle danych leksykograficznych, w różnych kontekstach językowego użycia wyrazu *Syberia* (i jego derywatów) najbardziej wyraźnie ujawnia się negatywne wartościowanie Syberii, które w sposób bezpośredni wyrażają jej charakterystyki jako miejsca odbywania kary i cierpienia. Syberia postrzegana jest wyraźnie negatywnie także przez pryzmat specyficznych surowych cech klimatycznych i warunków atmosferycznych, jakie w niej panują. Pozytywne charakterystyki otrzymują polscy sybiracy (zesłańcy). W definicji Syberii uwydatnia się punkt widzenia Polaka, postrzegającego Syberię jako miejsce oddalone i odległe, którego od granicy z Syberią dzieli kilka tysięcy kilometrów.

Także *СИБИРЬ* postrzegana jest zdecydowanie negatywnie przez pryzmat bycia terytorium karnym. Negowana jest też ze względu na specyficzne warunki klimatyczne, jakie w niej panują oraz niedogodne warunki bytowe. Również szereg derywatów rysujących obraz człowieka (rdzennego mieszkańca Syberii) niesie negatywne nacechowanie, uwydatnia się tu punkt widzenia Rosjanina – przyjeźdnego z Europejskiej Rosji, być może inteligenta, dostrzegającego dzielącą go z Sybirakami cywilizacyjno-kulturową przepaść. Jednocześnie ze względu na inne cechy Syberia jest wartościowana pozytywnie. Ten sam rdzenny Sybirak jest doceniany przez wzgląd na jego gościnność i podziwiany za predyspozycje fizyczne. W aspekcie bytowym Syberia – za perspektywę wzbogacenia się.

Pewien zespół cech, obecnych w polskim i rosyjskim utrwalonym społecznie obrazie (rekonstruowanym w oparciu o dane systemowe) powtarza się. Cechy te należy uznać za uniwersalne, tak samo istotne dla użytkowników obu badanych języków. Jednak część cech różnicuje oba obrazy. Z pewnych względów wybrane komponenty Syberii są bardziej istotne, niektóre z nich nawet specyficzne dla polskiego obrazu. Wśród nich jest postrzeganie Syberii w kategorii [1] krainy / miejsca.

Syberia [3] jest odróżniana od innych części Rosji: europejskiej i Dalekiego Wschodu. [7] Leży w miejscu odludnym, położonym daleko od skupisk ludzkich. [8] Jest kojarzona z Północą,

[9] dzielona na część zachodnią, środkową i wschodnią. [10] Zachowuje pewną autonomię, która wynika z faktu, że jest krainą. [17] W ukształtowaniu jej powierzchni dominuje [17a] nizina i [17b] wyżyna. [19a] Jest pokryta śniegiem i [19b] lodem. Jest kojarzona z [24] czymś trudnym do pokonania, [25] z niepowodzeniem. [26] Budzi uczucie grozy / strachu i [27] tęsknoty. [30] Podróże po Syberii odbywają się *koleją transsyberyjską*. [14] Była miejscem zniewolenia Polaków. Polskich Sybiraków (byłych zesłańców): [28e] łączy solidarność, wzajemne wsparcie, [28f] zrzeszają się w organizacjach – działają w ramach Związku Sybiraków i Związku Sybiraków III Rzeczypospolitej, [28g] mają poczucie krzywdy, [28h] stawiają żądania – domagają się rehabilitacji krzywd moralnych doznanych w łagrach, [28i] dokumentują swoje wspomnienia (w pamiętnikach).

Charakterystycznym, szczególnym dla rosyjskiego obrazu jest kategoryzowanie Syberii jako [1] terytorium. Ponadto

jest ona nie tylko odróżniana od Rosji europejskiej, ale nawet [3] jej przeciwstawiana, zlokalizowana w miejscu [6] trudno dostępnym. [9] Ma swoją historię. [10] Za jej nieoficjalną stolicę uważa się Nowosybirsk. [12] Jest ogromna. [16] Jest miejscem pochodzenia chorób, [17] posiada trudne do życia warunki, [18] jest słabo zagospodarowana, [19] trudna w eksploatacji, [20] jest na niskim poziomie cywilizacyjnym, wręcz zacofana. [21] Jest miejscem pracy zarobkowej, [23] posiada kulinarne tradycje, specyficzne potrawy. Jest kojarzona [26] z czymś złym, [28] niebezpiecznym, [29] z nieszczęściem. Mieszkańcy Syberii – rdzenni Sybiracy wyróżniają się tym, że [32c] zaznaczają swoją tożsamość regionalną. Pod względem fizycznym są [32d] wytrzymali, [32e] zdrowi, [32f] zahartowani, [32g] żyją długo. Według charakterystyki społecznej: są [32h] gościnni [32i] małomówni. W warstwie kulturowej wyróżnia ich to, że [30j] posługują się dialektem, jednak są [32k] niewykształceni i [32l] prostacy. Pod względem religijnym [32m] są podzieleni na prawosławnych i staroobrzędowców. Psychologiczny obraz części Sybiraków współtworzą następujące cechy: są [32n] naiwni, [32o] ustępliwi, [32p] prostoduszni, [32r] głupi, [32s] ograniczeni. [32t] Dawniej część mieszkańców Syberii stanowili katorżnicy, zesłańcy, rzymusowi osiedleńcy stanowiący ludność napływową. Mówi się o nich jako o [32u] aroganckich, [32w] podłych, [32x] okrutnych, [32y] gotowych do popełnienia czynów ryzykownych, nawet przestępstw.

Bazowe wyobrażenie pojęcia jest punktem odniesienia dla profilu. W profilu, który jest wyspecyfikowanym obrazem Syberii manifestowane są niektóre cechy przynależące do wspólnej bazy, jak również indywidualne widzenie tego obrazu. Na materiale wybranych typów tekstów starano się pokazać jakim modyfikacjom kontekstowym podlega zespół cech bazowych pojęcia. Wybrane do analizy teksty przynależą do literatury pamiętnikarskiej (pamiętnik, wspomnienie), stworzone są przez jednorodnego nadawcę, pod względem tematycznym dotyczą Syberii i odnoszą się do tego samego okresu czasowego – XIX i XX w. Charakterystyczną cechą

poddanych badaniu źródeł tekstowych jest to, że pozwalają one obserwować i zrekonstruować stosunek do Syberii wyrażany przez konkretnych ludzi. Syberia to fakt autobiografii ludzi ją opisujących.

Z tekstów wyłoniono cytaty – opinie na temat Syberii reprezentatywne dla danego typu tekstu, w oparciu o które odtworzono jej elementy znaczeniowe. Zespół przypisywanych Syberii cech jest porządkowany i strukturyzowany przez użytkowników poszczególnych języków w zależności od przyjmowanego przez nich punktu widzenia. Profil zesłańczy SYBERII i СИБИРИ budowany jest z punktu widzenia człowieka zniewolonego – zesłańca, dla którego Syberia jest miejscem przymusowego pobytu. Zróżnicowanie tego profilu na warianty: XIX-wieczny profil zesłańczy i XX-wieczny profil zesłańczy zależy od gatunku tekstu (pamiętnik, wspomnienie), okresu czasu, do którego odwołuje się relacja pamiętnikarska oraz punktów widzenia. Można stwierdzić, że polski i rosyjski profil zesłańczy Syberii jest poliwalentny, pod tym względem, że łączy w sobie różne punkty widzenia, które wzajemnie się dopełniają. XIX-wieczny profil SYBERII odzwierciedla punkt widzenia polskiego zesłańca, szlachcica, inteligenta, patrioty i katolika. XX-wieczny profil buduje punkt widzenia polskiego zesłańca, patrioty, katolika, inteligenta, osoby młodej i dziecka. W XIX-wiecznym profilu zesłańczym СИБИРИ uwidacznia się punkt widzenia rosyjskiego zesłańca i nakładające się na niego oraz dopełniające go punkty widzenia: szlachcica, inteligenta i patrioty. XX-wieczny profil zesłańczy buduje punkt widzenia rosyjskiego zesłańca, chłopca, robotnika i dziecka. Profile kształtuje dobór faset, ich uporządkowanie i jakościowe leksykalno-semantyczne wypełnienie. Porównanie obu wariantów profilu zesłańczego w ramach jednego języka narodowego pokazuje, że postrzeganie rzeczywistości i pojmowanie jej podlega zmianom historycznym.

Poniższa tabela prezentuje zesłańcze profile Syberii – na materiale tekstów polskojęzycznych i rosyjskojęzycznych, obecne w XIX-wiecznych pamiętnikach i w XX-wiecznych wspomnieniach. Cechy wspólne dla wariantów profilu w obu językach zostały wyróżnione pogrubieniem:

XIX-wieczny profil zesłańczy SYBERII	XIX-wieczny profil zesłańczy СИБИРИ
[KATEGORIA] •Miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, pod przymusem, wbrew ich woli.	[KATEGORIA] •Miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, wbrew ich woli, pod przymusem.
[WYMIAR SPOŁECZNY] Na Syberię zsyłano	[FUNKCJA] [24] Forma opresji i miejsce

•ludzi niewygodnych władzy, •niewinnych, •zupełnie przypadkowe osoby, które na Syberię doprowadził splot nieszczęśliwych wypadków. •Zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne. Polscy zesłańcy mają •mają nadzieję na powrót do wolności, do Polski / ojczyzny, [28g] doświadczają poczucia krzywdy i •niesprawiedliwości. Syberia to •miejsce skupiające polską elitę – zdolnych, wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji, •szanowanych i docenianych przez miejscowe środowisko jako dobrzy specjaliści w różnych dziedzinach – w zależności od podejmowanej przez nich pracy.

[FUNKCJA] [12] Forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [12b] zesłania (przesiedlenia), [12a] więzienia, [12c] wygnania, •ciężkich robót (katorgi). To [13] miejsce zniewolenia Polaków, •miejsce zagłady narodu polskiego.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Kojarzona jest z cierpieniem: [21a] fizycznym i [21b] moralnym (*dolina płaczu, narzekania i pokuty; kraina płaczu i niedoli; ojczyzna mąk i cierpień*), z •poniżeniem, upodleniem, upokorzeniem, [22] ciężkim życiem, •samotnością, [25] niepowodzeniem.

[STIMULUS] [27] Budzi uczucie tęsknoty (za krajem /ojczyzną / rodziną / znajomymi / kościołem), [26] budzi uczucie grozy / strach. To również •strach przed pozostaniem na Syberii na zawsze. •Wzbudza ciekawość.

[WARUNKI BYTOWE] Jest •cywilizacyjnie zacofana, prymitywna i dzika. To •miejsce wygodnego życia, sprzyjającego osiągnięciu dobrej sytuacji materialnej.

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] •Przestrzeń nieznaną, •trudno z niej uciec, wydostać się (niemniej ucieczka z Syberii to pragnienie, które zajmowało myśli

odbywania różnego rodzaju kar: [24a] ciężkich robót (katorgi), [24b] więzienia, [24c] zesłania (przesiedlenia), [24d] osiedlenia, •wygnania. To •miejsce odkupienia niezawinionych win.

[WYMIAR SPOŁECZNY] Na Syberię zsyłano •wspaniałych, utalentowanych ludzi, szlachetne jednostki skazane za działalność patriotyczną. Ludzi •zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne, także •niewinnych. Syberia to •miejsce skupiające rosyjską elitę – mądrych, zdolnych, wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji, ludzi dobrych, o wysokiej moralnej, gotowych do poświęceń. Towarzystwo zesłańcze tworzy Syberię •miejscem zaspakajającym socjalne i kulturalne potrzeby, sprzyjającym rozwojowi intelektualnemu, duchowemu, moralnemu.

[WARUNKI BYTOWE] Jest [20] cywilizacyjnie zacofana, prymitywna i •dzika. [17] Posiada trudne do życia warunki, dyktowane więziennym reżimem. Niegościnnie tereny, przyroda Syberii (dokuczliwe owady) są jedną z przyczyn trudnych warunków bytowania. •Pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ na zdrowie.

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] To •przestrzeń nieznaną. •Przeciwstawiana jest Europie, Zachodowi, będących symbolem postępu cywilizacyjno-kulturowego. Syberia jawi się jako •miejsce izolacji od świata ludzi wykształconych, od świata zachodniej cywilizacji.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Kojarzona jest z •nieszczęciem, [30] cierpieniem i •samotnością.

[LOKALIZACJA] To [5] miejsce oddalone, odległe, •odludne, położone daleko od skupisk ludzkich.

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] •Jest inna, odmienna, pod względem obserwowanej przyrody.

<p>przebywających tam Polaków).</p> <p>[LOKALIZACJA] Syberia jest rozumiana jako [6] miejsce oddalone, odległe (od kraju / od rodziny).</p> <p>[AGENS] •Miejsce, które demoralizuje, gdzie łamie się dawny system wartości (czynnikami demoralizującymi jest rozwiązłość obyczajów panująca na Syberii, powszechne tam pijaństwo i zamiłowanie do hazardu).</p> <p>[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] Jest •inna, odmienna, pod względem obserwowanej przyrody i klimatu.</p>	
<p>XX-wieczny profil zesłańczy SYBERII</p>	<p>XX-wieczny profil zesłańczy СИБИРИ</p>
<p>[KATEGORIA] •Miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, często całymi rodzinami, wbrew ich woli, pod przymusem.</p> <p>[FUNKCJA] [12] Forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [12b] zesłania (przesiedlenia), [12a] więzienia, [12d] łagrów – obozów pracy przymusowej, [13] miejsce zniewolenia Polaków, •przeznaczenie narodowe wielu pokoleń Polaków, •miejsce tępienia ich tożsamości narodowej i religijnej, •miejsce zagłady narodu polskiego, w którym •ludzie (zesłańcy) umierają masowo w męczarniach. To •azył, miejsce ocalenia przed skutkami wojny, miejsce bezpieczne.</p> <p>[WYMIAR SPOŁECZNY] Na Syberię zsyłano przede wszystkim •ludzi niewygodnych władzy, •niewinnych, •zupełnie przypadkowe osoby, które na Syberię doprowadził splot nieszczęśliwych wypadków, •zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne. Polscy zesłańcy poprzez kultywowanie tradycji, pielęgnowanie symboli narodowych •starają się zachować tożsamość narodową i religijną, mają •nadzieję na powrót do wolności, do Polski / ojczyzny,</p>	<p>[KATEGORIA] •Miejsce przymusowego pobytu. Na Syberię ludzi sprowadza się masowo, często całymi rodzinami wbrew ich woli, pod przymusem.</p> <p>[FUNKCJA] [24] Forma opresji i miejsce odbywania różnego rodzaju kar: [24b] więzienia, [24c] (dożywotniego) zesłania (przesiedlenia), [24d] (bezterminowego / wolnego) osiedlenia, •łagrów – obozów pracy przymusowej. Syberia pełni funkcję •miejsca zagłady Rosjan, w którym •ludzie (zesłańcy) umierają masowo. To •miejsce bezpiecznego schronienia przed skutkami działań wojennych.</p> <p>[WYMIAR SPOŁECZNY] Na Syberię zsyłano •ludzi niewygodnych władzy, •niewinnych, •uczciwych, pracowitych robotników i chłopów, •głodujące dzieci – traktowani jako zbrodniarze, •zsyłano za przestępstwa polityczne i kryminalne. Rosyjscy zesłańcy – •mają nadzieję, wierzą w powrót do wolności, •doświadczają poczucia krzywdy i •niesprawiedliwości.</p> <p>[LOKALIZACJA] Syberia leży [4b] na północy, [5] w miejscu oddalonym, odległym od centrum kraju (Rosji), od •stron rodzinnych, •odludnym,</p>

[28g] **doświadczają poczucia krzywdy i niesprawiedliwości.**

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Kojarzona jest z cierpieniem:

[21a] **fizycznym** i [21b] **moralnym** (*gehenna, piekło na ziemi*), z **poniżeniem, upokorzeniem**, [22] ciężkim życiem, [24] z czymś trudnym do pokonania – beznadziejnym, z **samotnością**, [23] miejscem trudnym do zniesienia, [25] niepowodzeniem.

[WARUNKI BYTOWE] Jest **cywilizacyjnie zacofana** (to *koniec świata*), prymitywna i dzika. To miejsce **nieludzkich warunków bytowania**. Na Syberii **ludzie zmuszani są do pracy, panuje tutaj bezwzględny wyzysk pracy mężczyzn, kobiet, także młodzieży i dzieci, traktowanych jako tanią siłę roboczą. To praca ponad siły, katorżnicza, czyli antypraca. Na Syberii ludzie są niedożywieni, przeżywają katusze z powodu głodu**, to **miejsce niebezpieczne do życia, nie ma się tam poczucia bezpieczeństwa. Pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ na zdrowie. W miejscach zesłania panuje ogólna bieda.**

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

Przestrzeń nieznana i obca (*obca ziemia*), **miejsce anormalne, ze stworzonymi sztucznie oderwanymi od normalności warunkami życia** (*nieludzka ziemia, straszna rzeczywistość, tamten świat*). To **miejsce próby, sprawdzenia się w innych niedoświadczanych dotąd warunkach**,

[AGENS] **miejsce, które demoralizuje, łamie dawny system wartości** (w warunkach dominującego głodu i w sytuacji zagrożenia życia ludzie dopuszczali się potępianych czynów, jak kradzież, odczuwalnych jako poniżenie samego siebie. Na Syberii człowiek staje się obojętny na cierpienie innych, sfera *sacrum* przechodzi tutaj w *profanum*, w warunkach obozowych dochodzi do upadku obyczajów moralnych). Syberia **uczy szacunku dla życia**,

bezludnym, położonym daleko od skupisk ludzkich, miejscem **izolacji od społeczeństwa** (przede wszystkim od rodziny).

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Syberia **kojarzona jest z [30] cierpieniem, fizycznym i moralnym, z poniżeniem i [29] nieszczęściem, z samotnością.**

[WARUNKI BYTOWE] **Na Syberii panuje bezwzględny wyzysk ludzi, zmusza się ich do pracy, traktuje jako niewolników, tanią siłę roboczą. To praca ponad siły, katorżnicza, czyli antypraca. Na Syberii panują [17] trudne, wręcz nieludzkie warunki bytowania, ludzie są niedożywieni, przeżywają katusze z powodu głodu**, który prowadzi do skrajnego wyczerpania, a nawet śmierci. Przyroda Syberii (surowe warunki, dokuczliwe owady) była jedną z przyczyn nieludzkich warunków bytowania, stanowiła źródło cierpienia fizycznego. **Pobyt na Syberii ma destrukcyjny wpływ na zdrowie.**

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

To przestrzeń nieznana i obca, miejsce anormalne, ze stworzonymi sztucznie oderwanymi od normalności warunkami i zasadami życia (*государство в государстве со своими собственными законами*), dyktowanymi przemocą, terrorem – skierowanymi przeciwko zesłańcom.

[STIMULUS] Syberia **budzi uczucie grozy / strach, budzi uczucie tęsknoty.**

[AGENS] To **ziemia, która przygarnęła wygnańców, cudowna kraina**. Dla niektórych zesłańców nieznana i obca początkowo przestrzeń z upływem czasu jest osławiana i w rezultacie **staje się nowym domem / nową ojczyzną.**

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM]

[13] Wyjątkowy krajobraz Syberii ma z punktu widzenia zesłańcy wymiar negatywny, jest czynnikiem zniewolenia

chleba, rodziny (surowy wychowawca).

[LOKALIZACJA] [6] **Miejsce oddalone, odległe, to •oddalenie od kraju / Ojczyzny / Polski / stron rodzinnych.**

[ROZMIAR] [9] Jest ogromna: *bezkresy Syberii, bezkresna syberyjska tajga, bezdenna głębia lasów*, dlatego •trudno z niej uciec (na Syberii, sama rozległość terenu jest czynnikiem zniewolenia, pełni funkcję strażników lub też wspiera pracę straży).

[STIMULUS] Syberia [26] **budzi uczucie grozy / strach.** To także •strach przed pozostaniem na Syberii na zawsze.

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] Jest •inna, odmienna, pod względem obserwowanej przyrody i klimatu.

Porównanie zestawu cech konstytuujących profile zwraca uwagę na szereg podobieństw, ale zwłaszcza na rozbieżności w konceptualizacji pojęcia SYBERII w polskich i СИБИРИ w rosyjskich tekstach.

Szereg cech charakterystycznych jest tylko dla polskiego wyspecyfikowanego obrazu. Cechy Syberii specyficznie narodowe eksponowane przez XIX- i XX-wieczne relacje pamiętnikarskie to: miejsce zniewolenia Polaków, zagłady narodu polskiego, które demoralizuje, łamie dawny system wartości. Kojarzona jest z ciężkim życiem, niepowodzeniem. Trudno z niej uciec, budzi strach przed pozostaniem na Syberii na zawsze. W XIX-wiecznym profilu zesłańczym to miejsce skupiające polską elitę – zdolnych, wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji, szanowanych i docenianych przez miejscowe środowisko jako dobrzy specjaliści w różnych dziedzinach – w zależności od podejmowanego przez nich zajęcia. Precyzowana jest także cecha Syberii, zgodnie z którą budzi ona uczucie tęsknoty – to tęsknota za krajem / ojczyzną / rodziną / znajomymi / kościołem. Dla niektórych zesłańców to miejsce wygodnego życia, sprzyjającego osiągnięciu dobrej sytuacji materialnej. W XX-wiecznych wspomnieniach istotna jest cecha według, której Syberia widziana jest jako przeznaczenie narodowe wielu pokoleń Polaków, miejsce tępienia ich tożsamości narodowej i religijnej. Polscy zesłańcy – patrioci i katolicy – poprzez kultywowanie tradycji i pielęgnowanie symboli narodowych starają tę tożsamość zachować. Ważne

jest też skojarzenie Syberii z czymś trudnym do pokonania – beznadziejnym, miejscem trudnym do zniesienia, niebezpiecznym do życia, gdzie nie ma się poczucia bezpieczeństwa. Dla niektórych zesłańców to także miejsce próby, sprawdzenia się w innych niedoświadczanych dotąd warunkach.

Inny zestaw cech można odnaleźć w tekstach rosyjskich. W tekstach XIX-wiecznych pamiętników i XX-wiecznych wspomnień Syberia leży w miejscu odludnym, bezludnym, położonym daleko od skupisk ludzkich, kojarzona jest z nieszczęściem. Według charakterystyki XIX-wiecznego profilu to także miejsce odkupienia niezawinionych win, do którego zsyłano wspaiałych, utalentowanych ludzi, szlachetne jednostki skazane za działalność patriotyczną, miejsce skupiające rosyjską elitę – mądrych, zdolnych, wykształconych, wartościowych przedstawicieli inteligencji, ludzi dobrych, o wysokiej moralnej, gotowych do poświęceń. W profilu tym wyraźnie ujawnia się opozycja Syberia – Europa, Zachód, wskazująca na cechę Syberii: miejsce izolacji od świata ludzi wykształconych, od świata zachodniej cywilizacji. W XX-wiecznym profilu zesłańczym charakterystyczne są następujące komponenty znaczeniowe, niepowtarzające się w polskim obrazie: Syberia pełni funkcję miejsca zagłady Rosjan, zsyłano tam uczciwych, pracowitych robotników i chłopów, głodujące dzieci – traktowanych jako zbrodniarzy, Z innego punktu widzenia, dla niektórych wygnańców to cudowna kraina, ziemia, która ich przygarnęła, nieznana i obca początkowo przestrzeń Syberii z upływem czasu jest oswojona i w rezultacie staje się nowym domem / nową ojczyzną.

Stawiając pytanie o funkcjonowanie wyrazu i pojęcia w tekstach staje się przed bogactwem i różnorodnością materiału, a ich całościowa charakterystyka wydaje się niemożliwa. W niniejszej pracy ograniczono się do analizy XIX-wiecznych pamiętników i XX-wiecznych wspomnień zesłańców na Syberię. Zrealizowane badania nie wyczerpują w pełni podjętej problematyki w zakresie profilowania pojęcia. Wiele ciekawych informacji dostarczyć mogą także inne typy tekstów, w których Syberia jest przedmiotem opisu (np. utwory literackie, czasopisma), tym samym otwiera się możliwość kontynuacji zagadnienia.

Streszczenie

Przedłożona rozprawa doktorska nosi tytuł *SYBERIA w polskim i СИБИРЬ w rosyjskim językowym obrazie świata*. Podjęta w niniejszej pracy tematyka badań wpisuje się w nurt lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej ukierunkowanej na rekonstrukcję językowego obrazu świata (JOS). Syberia stanowi istotny „wycinek” tego świata.

Celem pracy było zbadanie w jaki sposób są rozumiane i językowo charakteryzowane w obu językach słowiańskich pojęcia SYBERIA i СИБИРЬ (SIBIR’), i w konsekwencji zbudowanie szczególnego rodzaju definicji tych pojęć – tzw. „definicji kognitywnych”.

W realizacji celu odtworzenia i porównania obrazu Syberii w obu językach skorzystano z założeń definicji kognitywnej oraz koncepcji profilowania pojęć, wypracowanych, zdefiniowanych i zoperacjonalizowanych przez zespół etnolingwistów lubelskich skupionych wokół Jerzego Bartmińskiego.

W części teoretycznej pracy dokonano omówienia teorii językowego obrazu świata, które obejmuje historyczne źródła pojęcia, różne definicje i metody rekonstrukcji JOS w polskiej lingwistyce, podstawowe pojęcia dla opisu JOS w ramach etnolingwistyki kognitywnej.

W części analitycznej podjęto się rekonstrukcji polskiego i rosyjskiego językowego obrazu Syberii / Сибири w oparciu o porównywalną podstawę materiałową, którą tworzą dane językowe: systemowe i tekstowe. Jako bazę materiałową danych systemowych przyjęto przede wszystkim opracowania leksykograficzne (od XIX do XXI wieku). Podstawę danych tekstowych stanowią źródła drukowane XIX- i XX-wieczne, pod względem gatunkowym przynależne do literatury pamiątkarskiej (pamiętnik, wspomnienie), których autorzy byli zesłani na Syberię.

Porównanie skupiło się na tym, co w obu językach w najszerszym zakresie jest wspólne – a jest nią standardowa odmiana języka. Konstruując opisy semantyczne pojęć uwzględniono również informacje z zakresu polskiej oraz rosyjskiej historii i kultury, podbudowujących dane językowe.

Punktem wyjścia w postępowaniu badawczym było odtworzenie bazowego wyobrażenia SYBERII i СИБИРИ obecnych w potocznej świadomości Polaków

i Rosjan (użytkowników badanych języków) w oparciu o dane systemu językowego. Efektem było opracowanie paralelnych opisów semantycznych pojęć przygotowanych w sposób eseistyczny (w formie definicji kognitywnej w wariacie rozwiniętym). Wydobywane w toku analizy materiału charakterystyki składające się na obraz Syberii uporządkowano w bloki, których nazwy stanowią typy danych systemowych (np. etymologia, definicje, synonimy, *opposita*, derywaty semantyczne i słowotwórcze, utarte zestawienia, wyrażenia i zwroty frazeologiczne). Zwieńczeniem przeprowadzonej analizy tego typu danych było utworzenie syntetycznej definicji kognitywnej pojęcia w układzie fasetowym. Fasety (przykładowo: kategoria, część czego, opozycja, lokalizacja, cechy niezwiązane z wyglądem, rozmiar) odkrywano w trakcie analizy materiału, który determinował ich dobór i układ.

W drugiej kolejności dążono do pokazania w jaki sposób profilowane są pojęcia na wybranym materiale tekstowym. Scharakteryzowano profile zesłańcze (będące wyspecyfikowanymi obrazami) SYBERII i СИБИРИ, charakterystyczne dla danego typu tekstu – pamiętników i wspomnień XIX i XX w. Podjęto próbę określenia z czyjego punktu widzenia te profile powstają.

Przeprowadzone w rozprawie porównanie obrazów pojęć pozwoliło na wyodrębnienie cech wspólnych, które są głównymi składnikami obrazu i można je uznać za uniwersalne oraz elementów różniących, zmiennych, które uznaje się za specyficznie narodowe. Komparacja umożliwiła pokazanie zbieżności i rozbieżności między profilami tych pojęć w wybranych tekstach, obserwację sposobu wartościowania Syberii oraz dynamiki zmian w sposobie jej postrzegania. Dało to możliwość pokazania sieci powiązań w jakie wchodziły badane pojęcia.

Paralelne opisy semantyczne obu pojęć i przeprowadzone analizy mają szansę uzupełnić lukę, jaką jest niedostatek porównawczych badań językowo-kulturowych, zdających sprawę ze złożoności postrzegania Syberii w ramach obu języków ogólnych (standardowych) i kultur ogólnonarodowych – polskiej i rosyjskiej.

Summary

The topic of my dissertation – *SYBERIA in Polish and SIBIR' (СИБИРЬ) in Russian Linguistic Worldview* – is part of the research of the cognitive ethnolinguistic school in Lublin, which focuses on the reconstruction of the linguistic worldview (LW). Siberia is significant “part” of this world.

The aim of my research was to analyze the ways in which the two Slavic concepts SYBERIA 'Siberia' and SIBIR' 'Siberia' are understood and linguistically characterized, and as a consequence to create definitives referred to as “cognitive definitions”.

In order to reach the goal of recreation and comparison of the image of Siberia in both languages I used the premises of the cognitive definition as well as of the notion of profiling of concepts which was worked out and defined by Jerzy Bartmiński and his ethnolinguistic team from Lublin.

In the theoretical part of the dissertation I discussed the theory of the linguistic worldview. I included historical sources of the concepts, various definitions and methods of reconstruction of LW in the framework of cognitive ethnolinguistics.

In the analytical part I reconstructed Polish and Russian image of Siberia on the basis of a comparable material database, which is formed by language data: systemic and text data. The database of the systemic data was based on the lexicographic research (from 19th to 21st century). The database of the text data was based on the 19th and 20th century printed texts, which generically belong to the memoir literature written by deportees to Siberia.

In the comparison I focused on what in both languages – in the widest sense – was common i.e. on the standard language. When constructing the semantic descriptions of concepts, I also took into account information on Polish and Russian history and culture in order to support the language data.

The starting point in my research was the reconstruction of the basic concept of SYBERIA and SIBIR' present in the common consciousness of Poles and Russians (users of the researched languages) based on the data of the linguistic system. The result was a parallel description of semantic concepts prepared in an essay form (a form of the cognitive definition in the elaborate variant). The characteristics that make up the concept of Siberia, extracted during the analysis of the material, were ordered into

blocks. The names of the block were made up according to the types of the systemic data (e.g. etymology, definitions, synonyms, opposites, semantic and word formation derivatives, fixed expressions and collocations). As an outcome of the analysis of this type of data a simplified facet-arranged cognitive definition of the concept was created. Facets (e.g.: category, part, opposition, location, non-physical features, size) were discovered during the analysis of the material which determined their selection and arrangement.

The secondary aim of the dissertation was to present – on the selected text material – how these concepts are being profiled. I described the deportation profiles (which are specified images) of SYBERIA and SIBIR' characteristic of the given type of texts (belong to the memoir literature) from the 19th and 20th century. I also attempted to define from whose point of view these profiles are created.

The comparison of images of concepts carried out in the dissertation allowed to distinguish common features, which are the main components of the image and can be considered universal, as well as differentiating elements and variables, which are considered to be specifically national.

The comparison made it also possible to show the convergences and discrepancies between the profiles of these concepts in the selected texts, as well as to observe the ways of valuation of Siberia and the dynamics of change in the way it is perceived. This gave me an opportunity to present the network of connections between the researched concepts.

The parallel semantic descriptions and analyses of both concepts gives a chance to fill in the gap of comparative linguistic and cultural research on the complexity of the perception of Siberia within both Polish and Russian (standard) languages and national cultures.

Key words: linguistic worldview, cognitive definition, profile, Siberia, Sibir', Polish, Russian, language system, textual data, comparative approach

Resumé

Tematicky má disertační práce – *SYBERIA v polském a SIBIR' (СИБИРЬ) v ruském jazykovém obrazu světa* – zapadá do výzkumu lublinské školy kognitivní etnolingvistiky, který se zaměřuje na rekonstrukci jazykového obrazu světa. Sibiř je významnou „částí“ tohoto světa.

Cílem mého výzkumu bylo zanalyzovat, jak jsou tyto dva slovanské pojmy, SYBERIA 'Sibiř' a SIBIR' 'Sibiř', chápány a jak jsou lingvisticky charakterizovány, a následně vytvořit zvláštní typ definice těchto pojmů, tzv. kognitivních definic.

Za účelem vytvoření a porovnání obrazu Sibiře v obou jazycích jsem vycházela z konceptu kognitivní definice a profilování pojmů, které vypracoval Jerzy Bartmiński a jeho etnolingvistický tým z Lublinu.

V teoretické části své práce pojednávám o teorii jazykového obrazu světa. Zmiňuji historické zdroje tohoto pojmu, různé definice a způsoby jeho rekonstrukce v rámci kognitivní etnolingvistiky.

V analytické části jsem pak provedla rekonstrukci polského a ruského obrazu Sibiře na základě porovnatelné databáze materiálů, kterou tvoří jazyková data systémové a textové povahy. Databáze systémových dat je založena na lexikografickém výzkumu (zahrnujícího období od 19. do 21. století). Databáze textových dat je založena na tištěných textech z 19. a 20. století, které žánrově spadají do memoárové literatury psané lidmi, kteří byli na Sibiř vyhnáni.

V rámci porovnávání jsem se soustředila na to, co je v obou jazycích – v tom nejširším smyslu – společné, tj. na spisovný jazyk. Při konstrukci sémantického popisu pojmů jsem rovněž zohlednila skutečnosti z polské a ruské historie a kultury, jimiž bych mohla jazyková data podpořit.

Východiskem mého výzkumu byla rekonstrukce základního pojmu SYBERIA a SIBIR' přítomného v povědomí Poláků a Rusů (uživatelů zkoumaných jazyků) na základě lingvistických systémových dat. Vznikly tak paralelní sémantické popisy pojmů vypracované esejistickou formou (forma kognitivní definice v podrobném provedení). Rysy, které zkoumaný pojem naplňují a které byly při analýze materiálu extrahovány, byly seřazeny do jednotlivých bloků, které byly pojmenovány podle příslušného typu systémových dat (např. etymologie, definice, synonyma, opozita, sémantické a slovtvorné deriváty, ustálené výrazy a kolokace). Výstupem analýzy

těchto typů dat byla zjednodušená fazetově uspořádaná kognitivní definice daného pojmu. Jednotlivé fazety (např. kategorie, část, opozice, poloha, nefyzické rysy, velikost) vplynuly z analýzy materiálu, který určil jejich výběr a uspořádání.

Druhotným cílem dizertační práce bylo ukázat na vybraném textovém materiálu, jak jsou tyto pojmy profilovány. Popsala jsem deportační profily (tedy specifické obrazy) pojmu SYBERIA a SIBIR' charakteristické pro konkrétní typ textů, a sice paměti a vzpomínky z 19. a 20. století. Pokusila jsem se rovněž vydefinovat, z čího hlediska jsou tyto profily tvořeny.

Srovnání obrazů pojmů provedené v této práci umožnilo vyčlenit společné rysy, které jsou hlavními složkami obrazu a které lze považovat za univerzální, a také rysy odlišné a proměnlivé, které jsou považovány za národně-specifické.

Srovnání umožnilo také poukázat na konvergence a diskrepance mezi profily těchto pojmů ve vybraných textech a dále též pozorovat způsoby hodnocení Sibíře a dynamiku změn ve způsobu jejího vnímání. Tímto jsem získala možnost vykreslit síť propojení mezi zkoumanými pojmy.

Paralelní sémantický popis a analýza obou pojmů umožňují vyplnit mezeru v komparativním lingvistickém a kulturním zkoumání složitosti vnímání Sibíře v rámci polského a ruského (spisovného) jazyka a národní kultury.

Klíčová slova: jazykový obraz světa, kognitivní definice, profil, Sibíř, Sibir', polský jazyk, ruský jazyk, jazykový system, textová data, srovnávací analýza

Bibliografia

Słowniki polskojęzyczne i rosyjskojęzyczne (skrótory wg porządku alfabetycznego):

1. Adalberg – ADALBERG, S., 1889–1894, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Warszawa: Drukarnia Emila Skiwskiego.
2. BorSEJP – BORYŚ, W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
3. D-K SEHJP – DŁUGOSZ-KURCZABOWA, K., 2008, *Słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
4. D-K SEJP – DŁUGOSZ-KURCZABOWA, K., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. II, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
5. ESWO – LAM, S. (red.), 1939, *Trzaski, Everta i Michalskiego Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych: pochodzenie wyrazów, wymowa, objaśnienia pojęć, skrótory, przysłowia, cytaty*, Warszawa: Księgarnia Wydawnicza Trzaski, Everta i Michalskiego.
6. Grze SNW – GRZENIA, J., 2002, *Słownik nazw własnych*, wyd. II, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
7. Grze SNG – GRZENIA, J., 2008, *Słownik nazw geograficznych z odmianą i wyrazami pochodnymi*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
8. HoŻół SWZ – HOLLY, K. – ŻÓŁTAK, A., 2001, *Słownik wyrazów zapomnianych czyli słownictwo naszych lektur*, Warszawa: PWN.
9. ISJP – BAŃKO, M. (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
10. ISSM – ŻABA, J., 2003, *Ilustrowany słownik skał i mineralów*, Katowice: Videograf.
11. KanSA – KANIA, S., 1995, *Słownik argotyzmów*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
12. Karłowicz – KARŁOWICZ, J., 1907, *Słownik gwar polskich*, t. 5, Kraków: Akademia Umiejętności.
13. Kłosińska – KŁOSIŃSKA, K., 2004, *Słownik przysłów czyli przysłownik: pochodzenie, znaczenie, zastosowanie*, Warszawa: Świat Książki.
14. Kolberg – KOLBERG, O., 1977, *Dziela wszystkie, tom 60: Przysłowia*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

15. Krzyżanowski 1969–1978 – KRZYŻANOWSKI, J. (red.), 1969–1978, *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 1–4, Warszawa: PWN.
16. Krzyżanowski 1994 – KRZYŻANOWSKI, J., 1994, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
17. K-S SS – KUBIAK-SOKÓŁ, A. (oprac.), 2007, *Słownik synonimów*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
18. K-SS SO – KUBIAK-SOKÓŁ, A. – SOBOL, E., 2007, *Słownik ortograficzny*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
19. LewSSP – LEWINSON, J., 1999, *Słownik seksualizmów polskich*, Warszawa: Książka i Wiedza.
20. Lin SJP – LINDE, S. B., 1812, *Słownik języka polskiego*, t. 5, Warszawa: Drukarnia XX. Piarów.
21. NSGU – ZGÓŁKOWA, H. (red.), 2004, *Nowy słownik gwary uczniowskiej*, Wrocław: Wydaw. Europa.
22. NSPP – MARKOWSKI, A. (red.), 1999, *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
23. OSJP Mar – MARKOWSKI, A. (red.), 2000, *Ortograficzny słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydaw. Wilga.
24. PJPWN – KUBIAK-SOKÓŁ, A. (oprac.), 2007, *Poprawnie po polsku. Poradnik językowy PWN*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
25. PSJP – de BONDY-ŁEMPICKA, Z. – ARCT, S. (oprac.), 1957, *Podręczny słownik języka polskiego (przedruk fotooffsetowy na podstawie wyd. M. Arcta z 1939 r.)*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
26. PSFJP – BAŁA, S. – DZIAMSKA, G. – LIBEREK, J., 1995, *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
27. PSWP – ZGÓŁKOWA, H. (red.), 1999, 2000, 2003, 2003, 2004, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 24, 27, 41, 43, 47, Poznań: Wydaw. Kupisz.
28. PŚB SNOiM – PODLAWSKA, D. – ŚWIĄTEK-BRZEZIŃSKA, M., 2008, *Słownik nazw osobowych i miejscowych*, Warszawa – Bielsko-Biała: Wydaw. Szkolne PWN; ParkEdukacja.
29. SCJZ Sm – SMÓŁKOWA, T. (red.), 2013, *Słowa, słowa... Czy je znasz?*, Kraków: IJP PAN.
30. SEJP – BRÜCKNER, A., 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna.

31. SFB – SOBOL, E. (oprac.), 2008, *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
32. SFE – CZESZEWSKI, M. – FOREMNIAK, K., 2011, *Ludzie i miejsca w języku. Słownik frazeologizmów eponimicznych*, Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego.
33. SFJP – SKORUPKA, S., 1989, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
34. SFWP – BAŁA, S. – LIBEREK, J., 2003, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa: Wydaw. Naukowe. PWN.
35. SG – HALICZER, J., 1933, *Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, Tarnopol: Drukarnia Podolska.
36. SGS – KACZMAREK, L. – SKUBALANKA, T. – GRABIAS, S., 1994, *Słownik gwary studenckiej*, Lublin: UMCS.
37. SIJP – ARCT, M., 1916, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, t. 2, Warszawa: Wydaw. M. Arcta.
38. SJP Bań – BAŃKO, M. (red.), 2007, *Słownik języka polskiego*, t. 5, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
39. SJPDor – DOROSZEWSKI, W. (red.), 1966, *Słownik języka polskiego*, t. 8, Warszawa: PWN.
40. SJFPF – DEREŃ, E. – NOWAK, T. – POLAŃSKI, E., 2011, *Słownik języka polskiego z frazeologizmami i przysłowiami*, Warszawa: Arti.
41. SJPSup – BAŃKO, M. – KRAJEWSKA, M. – SOBOL, E., 1992, *Słownik języka polskiego. Suplement*, Warszawa: PWN.
42. SJPSzym – SZYMCZAK, M. (red.), 1989, *Słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa: PWN.
43. SJPZdan – ZDANOWICZ, A. (red.), 1861, *Słownik języka polskiego, obejmujący oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z obcych języków [...] : do podręcznego użytku*, cz. I–II, Wilno: M. Orgelbrand.
44. SMiKNW – RUTKOWSKI, M., 2012, *Słownik metafor i konotacji nazw własnych*, Olsztyn: Instytut Filologii Polskiej UWM.
45. SMTK – KOPALIŃSKI, W., 1988, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa: PIW.
46. SO – SZOBER, S., 1937, *Słownik ortoepiczny. Jak mówić i pisać po polsku*, Warszawa: Wydaw. M. Arcta.

47. SRPXIX – KWAPIEŃ, E., 2013, *Słownik rzeczowników polszczyzny XIX wieku*, Warszawa: Wydaw. UW.
48. SS_{tp} – URBAŃCZYK, S. (red.), 1981, *Słownik staropolski (XIV–XV w.)*, t. 8, z. 3–7, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
49. SSWSCPO – MARKIEWICZ, H. – ROMANOWSKI, A., 2005, *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*, Kraków: Wydaw. Literackie.
50. SS_{ym} – KOPALIŃSKI, W., 2001, *Słownik symboli*, Warszawa: Rytm.
51. STGP – STĘPNIAK, K. – PODGÓRZEC, Z., 1993, *Słownik tajemnych gwar przestępczych*, Londyn: Wydaw. Puls.
52. SW [Słownik warszawski] – KARŁOWICZ, J. – KRYŃSKI, A. – NIEDŹWIEDZKI, W., 1902, 1915, 1919, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 6, 7, Warszawa: Kasa im. Mianowskiego; Kasa im. Mianowskiego; K. Król i W. Niedźwiedzki.
53. SWJP – DUNAJ, B. (red.), 1996, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa: Wydaw. Wilga.
54. SWO Sob – SOBOL, E. (red.), 1999, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
55. USJP – DUBISZ, S. (red.), 2006, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
56. WiczSGW – WIECZORKIEWICZ, B., 1966, *Słownik gwary warszawskiej*, Warszawa: PWN.
57. Wiś SWO – WIŚNIAKOWSKA, L. (oprac.), 2007, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
58. Wiś SS – WIŚNIAKOWSKA, L. (oprac.), 2007, *Słownik synonimów*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
59. Wronicz – WRONICZ, J. (red.), 2010, *Mały słownik gwar polskich*, Kraków: Wydawnictwo LEXIS.
60. WSF – LATUSEK, A. (red.), 2008, *Wielki słownik frazeologiczny*, Kraków: Krakowskie Wydaw. Naukowe.
61. WSFJP – MÜLDNER-NIECKOWSKI, P., 2003, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wydaw. Świat Książki.
62. WSFP – KŁOSIŃSKA, A. – SOBOL, E. – STANKIEWICZ, A., 2005, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.

63. WSJP Żmi – ŻMIGRODZKI, P. (kier.), 2007–2012, *Wielki słownik języka polskiego*, [online:] <http://www.wsjp.pl/index.php?pokaz=wstep&l=22&ind=1>, (dostęp: 28.11.2014).
64. WSO Pol – POLAŃSKI, E. (red.), 2006, *Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji polskiej*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
65. WSWB – BAŃKO, M. (red.), 2007, *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych PWN*, Warszawa: Wydaw. PWN.
66. ZW – TUFTANKA, U., 1993, *Zakazane Wyrazy. Słownik sprośności i wulgaryzmów*, Warszawa: „O”.
67. АБСРС – АБРАМОВ, Н., 1999, *Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений*, wyd. VII, Москва: Русские словари.
68. АлССРЯ – АЛЕКСАНДРОВА, З.Е., 2001, *Словарь синонимов русского языка*, wyd. XI, Москва: Русский язык.
69. АнЭСРДС – АНИКИН, А.Е., 2000, *Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков*, wyd. II, Москва – Новосибирск: Наука.
70. АпНОССРЯ – АПРЕСЯН, Ю.Д., 2004, *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Второе издание, исправленное и дополненное*, Москва: Школа «Языки славянской культуры».
71. БеГа ЭСРЯ – БЕРЕЗОВИЧ, Е.Л. – ГАЛИНОВА, Н.В., 2011, *Этимологический словарь русского языка (7–11 классы)*, Москва: АСТ–Пресс Книга.
72. БСРНС – МОКИЕНКО, В.М. – НИКИТИНА, Т. Г., 2008, *Большой словарь русских народных сравнений*, Москва: Олма Медиа Групп.
73. БСРП – МОКИЕНКО, В.М. – НИКИТИНА, Т.Г., 2007, *Большой словарь русских поговорок: более 40 000 образных выражений*, Москва: Олма Медиа Групп.
74. БСРПроз – ВАЛЬТЕР, Х. – МОКИЕНКО, В.М., *Большой словарь русских прозвищ*, Москва 2007: Олма Медиа Групп.
75. БТСРЯ Ку – КУЗНЕЦОВ, С.А. (red.), 2000, *Большой толковый словарь русского языка*, СПб: Норинт.
76. ГорСЭСРЯ – ГОРЯЕВ, Н.В., 1869, *Сравнительный этимологический словарь русского языка*, Тифлис: Типография канц. Главнонач. гр. ч. на Кавказе.

77. Даль – ДАЛЬ, В.И., 1880, 1881, 1882, *Толковый словарь живаго великорусскаго языка*, t. 1, 2, 4, wyd. II, СПб – Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа.
78. Даль 1909 – ДАЛЬ, В.И., 1909, *Толковый словарь живаго великорусскаго языка*, t. 4, wyd. III, СПб – Москва: Т-ва М.О. Вольфъ.
79. ДальПос – ДАЛЬ, В.И., 1862, *Пословицы русского народа*, Москва: Университетская типография, [online:] <http://www.rodon.org/dvi/prn0.htm>, (dostęp: 2.08.2015).
80. ЕфНСРЯ – ЕФРЕМОВА, Т.Ф., 2000, *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, Москва: Русский язык, [online:] <http://www.efremova.info/>, (dostęp: 02.08.2015).
81. ЖР – БЕЛЯНИН, В.П. – БУТЕНКО, И.А., 1994, *Живая речь. Словарь разговорных выражений*, Москва: ПАИМС.
82. КлиБЭСРЯ – КЛИМОВА, М.В., 2012, *Большой этимологический словарь русского языка*, Москва: Дом славянской книги.
83. КожССРЯ – КОЖЕВНИКОВ, А.Ю., 2003, *Большой синонимический словарь русского языка. Речевые эквиваленты: практический справочник в двух томах*, t. 2, СПб: Издат. Дом „Нева”.
84. КрыЭСРЯ – КРЫЛОВ, П.А., 2005, *Этимологический словарь русского языка*, СПб: ООО «Полиграфуслуги».
85. КС – АШУКИН, Н.С. – АШУКИНА, М.Г., 1988, *Крылатые слова: Литературные цитаты. Образные выражения*, wyd. IV, Москва: Художественная литература.
86. КСРЯ – ТИХОНОВ, А.Н. (red.), 2001, *Комплексный словарь русского языка*, Москва: Русский язык.
87. НикКТС – НИКОНОВ, В.А., 1966, *Краткий топонимический словарь*, Москва: Мысль.
88. ОжСРЯ – ОЖЕГОВ, С.И., 1968, *Словарь русского языка*, wyd. VII, Москва: Советская энциклопедия.
89. ОжШвТСРЯ – ОЖЕГОВ, С.И. – ШВЕДОВА, Н.Ю., 1998, *Толковый словарь русского языка*, wyd. IV, Москва: Азбуковник.
90. Отин – ОТИН Е.С., 2004, *Словарь коннотативных собственных имен*, Донецк: Юго-Восток, ЛТД.

91. ПостС – ПОСПЕЛОВ, Е.М., 2002, *Географические названия мира: Топонимический словарь*, Москва: АСТ.
92. ПреЭСРЯ – ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.Г., 1910–1914, *Этимологический словарь русского языка*, Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко.
93. РМР – МИХЕЛЬСОН, М.И., 1912, *Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний*, СПб: Типография Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон.
94. РоКаСУСРЯ – РОГОЖНИКОВА, Р.П. – КАРСКАЯ, Т.С., 2008, *Словарь устаревших слов русского языка (по произведениям русских писателей XVIII–XX вв.)*, wyd. III, Москва: Дрофа.
95. РООРС – ТРУБАЧЕВ, О.Н. (red.), 1994, *Русская ономастика и ономастика России. Словарь*, Москва: Школа–Пресс.
96. СдревСЯ – СТАРЧЕВСКИЙ, А.В., 1899, *Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию, Ф. Миклошичу, А.Х. Востокову, Я.И. Бередникову и И.С. Кочетову*, СПб: А.С. Суворин.
97. СГСЗ – ЮМСУНОВА, Т.Б. (red.), 1999, *Словарь говоров старообрядцев (семейских) Забайкалья*, Новосибирск: СО РАН.
98. СЛБТЖ – БАЛДАЕВ, Д.С. – БЕЛКО В.К. – ИСУПОВ И.М., 1992, *Словарь лагерного, блатного, тюремного жаргона*, Москва: Края Москвы.
99. СНТСРЯ – ШАГАЛОВА, Е.Н., 2011, *Самый новейший толковый словарь русского языка XXI века*, Москва: АСТ, Астрель, Полиграфиздат.
100. СНФ – БЕЛКО, В.К., 2000, *Жгучий глагол: Словарь народной фразеологии*, Москва: Зелёный век.
101. СоССРЛЯ – СОРОКОЛЕТОВ, Ф.П., 1962, *Словарь современного русского литературного языка*, t. 13, Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР.
102. СПГН – ЛЕВАШОВ, Е.А., 1986, *Словарь прилагательных от географических названий*, Москва: Русский язык.
103. СРГС – ФЕДОРОВ, А.Н. (red.), 2005, *Словарь русских говоров Сибири*, t. 5, Новосибирск: Наука.
104. СРНГ – СОРОКОЛЕТОВ, Ф.П. (red.), 1986, 2003, *Словарь русских народных говоров*, t. 21, 37, СПб: Наука.
105. СРФИЭС – БИРИХ, А.Х. – МОКИЕНКО, В.М. – СТЕПАНОВА, Л.И., 1998, *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*, СПб: Фолио–Пресс.

106. СРЯ ЕвРаз – ЕВГЕНЬЕВА, А.П. – РАЗУМНИКОВА, Г.А. (red.), 1984, *Словарь русского языка*, т. 7, Москва: Русский язык.
107. СРЯ XI-XVII – БОГАТОВА, Г.А. (red.), 2000, *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, т. 24, Москва: Наука.
108. СРЯXVIII – СОРОКИН, Ю.С. (red.), 1991, *Словарь русского языка XVIII века*, Ленинград: Наука, [online:] <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc/04/sl18002.htm>, (dostęp: 2.08.2015).
109. ССАРЯ – ГАВРИЛОВА, А.С., 2013, *Словарь синонимов и антонимов современного русского языка*, Москва: Аделант.
110. ССРЯ Ба – БАБЕНКО, Л. (red.), 2011, *Словарь синонимов русского языка*, Москва: Астрель.
111. ССРЯ Ев – ЕВГЕНЬЕВА, А.П. (red.), 1970, *Словарь синонимов русского языка в двух томах*, Ленинград: Наука.
112. СЭвф – СЕНИЧКИНА, Е.П., 2008, *Словарь эвфемизмов русского языка*, Москва: Флинта.
113. ТСРСлен – ЕЛИСТРАТОВ, В.С., 2005, *Толковый словарь русского сленга, свыше 12 000 слов и выражений аргос, кинемалогос, жаргоны*, Москва: АСТ–Пресс.
114. ТСРЯ Дм – ДМИТРИЕВ, Д.В. (red.), 2003, *Толковый словарь русского языка*, Москва: Астрель: АСТ.
115. ТСРЯ Уш – УШАКОВ, Д.Н. (red.), 1935, 1940, *Толковый словарь русского языка*, т. 1, 4, Москва: Гос. ин-т "Сов. энцикл."; ОГИЗ.
116. ТСРЯ Шв – ШВЕДОВА, Н.Ю. (red.), 2008, *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*, Москва: Азбуковник.
117. ФасЭСРЯ – ФАСМЕР М., 1986, 1987, 1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, 3, 4, wyd. II, Москва: Прогресс.
118. ФСРГС – ФЕДОРОВ А.И. (red.), 1983, *Фразеологический словарь русских говоров Сибири*, Новосибирск: Наука.
119. ЭССРЯ Ша – ШАПОШНИКОВ А.К. (red.), 2010, *Этимологический словарь современного русского языка*, т. 2, Москва: Флинта: Наука.
120. ЦыгЭСРЯ – ЦЫГАНЕНКО, Г. П., 1970, *Этимологический словарь русского языка*, Киев: Радянська школа.
121. ЧерИЭСРЯ – ЧЕРНЫХ, П.Я., 1993, *Историко–этимологический словарь современного русского языка*, т. 2, Москва: Русский язык.

Słowniki dwujęzyczne (skrótty wg porządku alfabetycznego):

1. PRSFGM – NEVZOROVA–KMECH E., 2010, *Polsko-rosyjski słownik frazeologiczny gwary młodzieżowej/Польско-русский фразеологический словарь молодежного сленга*, Łódź: Wydaw. Primum Verbum.
2. PRSNW – LEWICKI, R., 2008, *Polsko-rosyjski słownik nazw własnych*, Lublin: Wydaw. UMCS.
3. RČFS – STĚPANOVA, L., 2007, *Rusko-český frazeologický slovník*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
4. Stypuła – STYPUŁA, R., 1974, *Słownik przysłów rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
5. WSRP Waw – WAWRZYŃCZYK, J. (red.), 2004, *Wielki słownik rosyjsko-polski PWN*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.

Encyklopedie, słowniki encyklopedyczne polskojęzyczne i rosyjskojęzyczne (skrótty wg porządku alfabetycznego):

1. EP – *Encyklopedia powszechna*, 1867, t. 24, Warszawa: S. Orgelbranda Synowie.
2. POLAŃSKI, K., 1993, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław: Ossolineum.
3. WE PWN – WOJNOWSKI, J. (red.), 2005, *Wielka encyklopedia PWN*, t. 26, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
4. WIEP – *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, 1929, t. 16, Kraków: Wydaw. Gutenberga.
5. БМЭ – *Большая медицинская энциклопедия*, Москва: Советская энциклопедия, [online:] <http://www.lms.biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=1094768>, (dostęp: 12.08.2015).
6. БРОКГАУЗ, Ф.А. – ЕФРОН, И.А., 1900, *Энциклопедический Словарь*, t. 29, СПб: Типография Акц. Общ. "Издательское дело" Брокгауз–Ефрон.
7. ВВЕДЕНСКИЙ, Б.А. (red.), 1955, *Энциклопедический словарь*, t. 3, Москва: Большая советская энциклопедия.
8. ЛИДИН, Р. (red.), 2002, *Краткий энциклопедический словарь*, tłum. z języka ang. О. Максименко, Москва: АСТ Астрель.

9. ПРОХОРОВ, А.М. (red.), 1980, *Советский энциклопедический словарь*, Москва: Советская энциклопедия.
10. УВАРОВ, Н.В., 2009, *Энциклопедия народной мудрости. Пословицы, поговорки, афоризмы, крылатые выражения, сравнения, устойчивые словосочетания, встречающиеся в русском живом языке во второй половине XX–начале XXI веков*, Москва: Инфра–Инженерия.
11. ЭСРЖИ – БЕЛОВИНСКИЙ, Л.В., 2004, *Энциклопедический словарь российской жизни и истории XVIII – начало XIX в.*, Москва: Олма–Пресс Образование.

Literatura podmiotu polskojęzyczna i rosyjskojęzyczna:

1. IWAŃSKI, A., 1928, *Pamiętniki 1832–1876, rozdz. VI: Pochód na Syberię, z Kijowa do Usolja (1864–1866); VII: Usolje, Irkuck, Wiatka – Powrót do kraju (1866–1876)*, Warszawa: Pomorska Drukarnia Rolnicza S.A. w Toruniu, s. 159–220.
2. FEDUS, Z., 1997, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, Warszawa – Wrocław: Urząd d/s Kombatantów i Osób Represjonowanych; Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 337 s.
3. GERLACH, R.B., 1999, *Wspomnienia z wywózki i pobytu na Syberii w latach 1940–1946*, Lubusko: Rodrycjusz Bolesław Gerlach: Urząd Miasta, 216 s.
4. JACKOWSKI, A., 1996, *Na Skróty*, Sejny: Ośrodek „Pogranicze”, 420 s.
5. KRAWCZYŃSKI, W., 2009, *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach*, Wrocław: Biblioteka Zesłańca, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 153 s.
6. LASOCKI, W., 1934, *Wspomnienia z mojego życia, t. 2 Na Syberji*, Kraków: Nakł. Gminy Stoł. Król. Miasta Krakowa, 356 s.
7. OLSIŃSKA, G.M., 2009, *Syberia zachowana w pamięci*, Szczecinek: Fundacja „Nasza Przyszłość”, 144 s.
8. PIOTROWSKI, R., 1861, *Pamiętniki z pobytu na Syberji Rufina Piotrowskiego, t. 2*, Poznań: Nakł. Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, 335 s.
9. STEFANOWICZ, E., 1997, *Los tak chciał. 11 lat w wiecznej zmarzlinie*, Piotrków Trybunalski: Tukan Remy, 215 s.
10. TABEŃSKA, E., 1897, *Z doli i niewoli, wspomnienia wygnanki*, Kraków: W. Kornecki, 146 s.
11. АЙТУГАНОВ, И.П., 1998, *Круги ада*, Казань, 124 s.

12. БЕЛЯЕВ, А.П., 1882, *Воспоминания декабриста о пережитомъ и перечувствованномъ 1805–1850*, СПб.: А.С. Суворин, 507 s.
13. ЕРМОЛАЕВ, С.А., 2004, *Записки «врага народа»*, red. В. Молодняков, Ю. Лазовский, Москва: Ин-т Общегуманитар. Исследований, 205 s.
14. ЗНАМЕНСКАЯ, А.Н., 1997, *Воспоминания*, Спб.: "Мемориал", 124 s.
15. ЛОРЕР, Н.И., 1988, *Записки моего времени. Воспоминание о прошлом*, [w:] *Мемуары декабристов*, оргас. А.С. Немзер, Москва: Правда, s. 313–545.
16. ОБОЛЕНСКИЙ, Е.П., 1861, *Воспоминания князя Евгения Петровича Оболенскаго*, [w:] "Русский Заграничный Сборник", cz. 4, z. 5, Leipzig: A. Franck'sche Verl.-Buch. (Herold und Linder), 59 s.
17. ОДИНЦОВ, Н.А., 1999, *Святые берега*, Красноярск: Офсет, 240 s.
18. ФЕДОРОВА, Е.Н., 2012, *И время ответит. Книга III «На вечное поселение»*, Майами (США): Lesneys house, 149 s.

Literatura cytowana i przywoływana:

1. ABRAMOWICZ, M. – BARTMIŃSKI, J. – BIELIŃSKA-GARDZIEL, I. (red.), 2012, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów I*, Lublin: Wydaw. UMCS.
2. ABRAMOWICZ, M. – BARTMIŃSKI, J. – CHLEBDA, W., 2011, *Punkty sporne i bezsporne w programie EUROJOS. Odpowiedź na pytania i wątpliwości Profesor Jadwigi Puzyniny*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 23, s. 227–233.
3. ANUSIEWICZ, J., 1990a, *Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie*, [w:] „Etnolingwistyka”, nr 3, s. 95–141.
4. ANUSIEWICZ, J., 1990b/1999/2004, *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2004, (I. wyd. 1990), s. 261–289.
5. ANUSIEWICZ, J. – DĄBROWSKA, A. – FLEISCHER, M., 2000, *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*, [w:] „Język a Kultura”, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław, s. 12–44.
6. BACHÓRZ, A., 2013, *Rosja w tekście i w doświadczeniu. Analiza współczesnych polskich relacji z podróży*, Kraków: Nomos.

7. BARTMIŃSKI, J., 1980, *Założenia teoretyczne słownika*, [w:] *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. J. Bartmiński, Wrocław: Wydaw. CPBP, s. 7–36.
8. BARTMIŃSKI, J., 1984, *Definicja leksykograficzna a opis języka*, [w:] *Słownictwo w opisie języka*, red. K. Polański, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 9–21.
9. BARTMIŃSKI, J., 1986, *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, [w:] „Akcent”, nr 26, s. 16–22. [Wersja czeska: *Čím se zabývá etnolingvistika?*, [w:] „Slovo a smysl”, r. 8, Praha 2007, s. 299–309].
10. BARTMIŃSKI, J., 1988a, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 169–183.
11. BARTMIŃSKI, J., 1988b, *Słowo wstępne*, [w:] „Etnolingwistyka”, nr 1, s. 5–7.
12. BARTMIŃSKI, J., 1990/1999/2004, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2004, (I. wyd. 1990), s. 103–120. [Wersja czeska (tłum. M. Beneš): *Úhel pohledu, perspektiva, jazykový obraz světa*, [w:] „Studie z aplikované lingvistiky”, nr 1, Praha 2010, s. 111–130].
13. BARTMIŃSKI, J., 1991, *Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego*, [w:] „Język a Kultura”, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. J. Puzynina, J. Bartmiński, Wrocław, s. 197–209.
14. BARTMIŃSKI, J., 1993a/2001/2014, *Język w kontekście kultury*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2014, (I. wyd. 1993), s. 13–22.
15. BARTMIŃSKI, J., 1993b, *O profilowaniu i profilach raz jeszcze*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 269–275.
16. BARTMIŃSKI, J., 1993c, *O profilowaniu pojęć w słowniku etnolingwistycznym*, [w:] *Profilowanie pojęć. Wybór prac*, zestawiał J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 7–17.
17. BARTMIŃSKI, J. (zestawił), 1993d, *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin: Wydaw. Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.
18. BARTMIŃSKI, J., 1993e/2001/2014, *Styl potoczny*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2014, (I. wyd. 1993), s. 115–134.
19. BARTMIŃSKI, J., 1994, *Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce?*, [w:] „Przegląd Humanistyczny”, nr 5, s. 81–104.

20. BARTMIŃSKI, J., 1996, *O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1. *Kosmos*, cz. I. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, koncepcja całości i red. J. Bartmiński, zastępca red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 9–34.
21. BARTMIŃSKI, J. (red.), 1996–2017, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i red. J. Bartmiński, zastępca red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1. *Kosmos*, cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3. *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4. *Świat, światło, metale*, Lublin 2012; t. 2. *Rośliny*, cz. 1. *Zboża*, Lublin 2017.
22. BARTMIŃSKI, J., 1998a, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, [w:] „Język a kultura”, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, s. 63–83.
23. BARTMIŃSKI, J., 1998b, *Zmiany stereotypu Niemca w Polsce. Profile i ich historyczno-kulturowe uwarunkowania*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 225–235.
24. BARTMIŃSKI, J., 2002, *Lubelska etnolingwistyka*, [w:] „*Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki*”, nr 1–2, s. 29–42.
25. BARTMIŃSKI, J., 2003, *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 59–86. [Wersja rosyjska: *Ценности как основа языковой картины мира*, [w:] „*Filologija. Pasaulio vaizdas kalboje*”, nr 10, Šiaulių 2005, s. 89–96].
26. BARTMIŃSKI, J., 2004, *Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu*, [w:] „*Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*”, nr 16, s. 9–27.
27. BARTMIŃSKI, J., 2005a, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва: Индрик.
28. BARTMIŃSKI, J., 2005b, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, [w:] „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. 40, s. 259–280.
29. BARTMIŃSKI, J., 2006a/2012, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydaw. UMCS, 2012, (I. wyd. 2006).
30. BARTMIŃSKI, J., 2006b/2012, *O pojęciu językowego obrazu świata*, [w:] *Językowe podstawy obrazu świata*, idem, Lublin: Wydaw. UMCS, 2012, (I. wyd. 2006), s. 11–21.

31. BARTMIŃSKI, J., 2006c, *Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 18, s. 77–90.
32. BARTMIŃSKI J., 2006d/2012, *Polski stereotyp matki*, [w:] *Językowe podstawy obrazu świata*, idem, Lublin: Wydaw. UMCS, 2012, (I. wyd. 2006), s. 151–166.
33. BARTMIŃSKI, J., 2007a, *Opozycja swój/obcy a problem językowego obrazu świata*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 19, s. 35–59.
34. BARTMIŃSKI, J., 2007b, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin: Wydaw. UMCS.
35. BARTMIŃSKI, J., 2008a, *Wartości i ich profile medialne*, [w:] *Ideologie w słowach i obrazach*, red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 23–41.
36. BARTMIŃSKI, J., 2008b, *Polifoniczność tekstu czy podmiotu? Podmiot w dialogu z samym sobą*, [w:] *Podmiot w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, A. Pajdzińska, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 161–183.
37. BARTMIŃSKI, J., 2008c, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?*, [w:] „Język a Kultura”, t. 20: *Tom jubileuszowy*, red. A. Dąbrowska, s. 15–33.
38. BARTMIŃSKI, J., 2009/2012, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, red. J. Zinken, tłum. A. Głaz, London: Equinox.
39. BARTMIŃSKI, J., 2010, *Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji*, [w:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki, Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, s. 155–178.
40. BARTMIŃSKI, J., 2011, *Jezik – slika – svet. Etnolingvističke studije*, red. D. Ajdačić, tłum. M. Bjeletić, Beograd: SlovoSlavia.
41. BARTMIŃSKI, J., 2013a, *The Cognitive Definition as a Text of Culture*, [w:] *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition and Culture*, red. A. Głaz, D. S. Danaher, P. Łozowski, London: Versita, s. 161–175.
42. BARTMIŃSKI, J., 2013b, *Rola etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] „LingVaria”, nr 2 (16), s. 233–245.
43. BARTMIŃSKI, J., 2014a, *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 3, Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*,

red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 279–308.

44. BARTMIŃSKI, J., 2014b, *Narracyjny aspekt definicji kognitywnej*, [w:] *Narracyjność języka i kultury*, red. D. Filar, D. Piekarczyk, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 99–115.

45. BARTMIŃSKI, J., 2014c, *O językowym obrazie Polaków końca XX wieku*, [w:] *Polskie wartości w europejskiej aksjoserze*, idem, wybór i red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, S. Wasiuta, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 198–224 [pierwodruk: *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, red. S. Dubisz, S. Gajda, Warszawa 2001, s. 27–53].

46. BARTMIŃSKI, J., 2014d, *Polskie wartości w europejskiej aksjoserze*, wybór i red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, S. Wasiuta, Lublin: Wydaw. UMCS.

47. BARTMIŃSKI, J. (red.), 2015–2019, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1: *DOM*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka, Lublin: Wydaw. UMCS, 2015; t. 2: *EUROPA*, red. W. Chlebda, Lublin: Wydaw. UMCS, 2018; t. 3: *PRACA*, red. J. Bartmiński, M. Brzozowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydaw. UMCS, 2016; t. 4: *WOLNOŚĆ*, red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2019; t. 5: *HONOR*, red. D. Ajdaczyć, P. Sotirov, Lublin: Wydaw. UMCS, 2017.

48. BARTMIŃSKI, J., 2015, *Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] „Poradnik Językowy”, nr 1, s. 14–29.

49. BARTMIŃSKI, J., 2016, *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*, tłum. I. Vaňková, Praha: Karolinum.

50. BARTMIŃSKI, J. – BIELIŃSKA-GARDZIEL, I. – NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (red.), 2014, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 2, Wokół europejskiej aksjoserfy*, Lublin: Wydaw. UMCS.

51. BARTMIŃSKI, J. – CHLEBDA, W., 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 20, s. 11–27.

52. BARTMIŃSKI, J. – CHLEBDA, W., 2013, *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu Europy*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 25, s. 69–95.

53. BARTMIŃSKI, J. – LAPPO, I. – MAJER-BARANOWSKA, U., 2002, *Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 14, s. 105–151.
54. BARTMIŃSKI, J. – NIEBRZEGOWSKA, S., 1998, *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 211–224. [Wersja czeska: *Profily a subjektová interpretace světa*, [w:] „Slovo a smysl”, r. 8, Praha 2007, s. 310–321].
55. BARTMIŃSKI, J. – NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2004, *Dynamika kategorii punktu widzenia w języku tekście i dyskursie*, [w:] *Punkt widzenia w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, P. Nycz, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 321–358.
56. BARTMIŃSKI, J. – PANASIUK, J., 1993/2001/2014, *Stereotypy językowe*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2014, (I. wyd. 1993), s. 371–395.
57. BARTMIŃSKI, J. – TOKARSKI, R., 1986, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 65–81.
58. BARTMIŃSKI, J. – TOKARSKI, R., 1993, *Definicja semantyczna czego i dla kogo?*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 47–61.
59. BARTMIŃSKI, J. – ŻUK, G., 2009, *Pojęcie równości i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 21, s. 47–67.
60. BAZYŁOW, L., 1975, *Syberia*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
61. BĘDKOWSKA-KOPCZYK, A., 2009, *Przekleństwa jako przykład łamania tabu (na podstawie języka polskiego i słoweńskiego oraz innych języków słowiańskich)*, [w:] „Język a Kultura”, t. 21: *Tabu w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław, s. 209–224.
62. BIELIŃSKA-GARDZIEL, I., 2009, *Stereotyp RODZINY we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
63. BIELIŃSKA-GARDZIEL, I. – NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. – SZADURA, J. (red.), 2014, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 3, Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, Lublin: Wydaw. UMCS.

64. BRAŁKOWSKI, Z., 2013, *Syberia, inny świat*, Gdynia: My Book.
65. BRZOZOWSKA, M., 1998, *Profilowanie a nominacja i etymologia*, [w:] *Profilowanie w języku i tekście*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 249–258.
66. BRZOZOWSKA, M., 2009, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin: Wydaw. UMCS.
67. CHLEBDA, W., 1993a/2001/2014, *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2014, (I. wyd. 1993), s. 335–342.
68. CHLEBDA, W., 1993b, *Słownik a „dwuoczne postrzeganie świata”*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 195–205.
69. CHLEBDA, W., 1997, *Zarys polskiej geografii mentalnej*, [w:] „Przegląd Humanistyczny”, nr 3, s. 81–94.
70. CHLEBDA, W., 1998, *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania*, [w:] „Język a kultura”, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, s. 31–41.
71. CHLEBDA, W., 2000a, *Ile jest „Mławy” w Mławie? Pochodne nazw własnych w językowym obrazie świata Polaków*, [w:] „Język a Kultura”, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław, s. 247–259.
72. CHLEBDA, W., 2000b, *Płaszczyzny oglądu językowego obrazu świata w opisie semantycznym języka*, [w:] *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, red. S. Gajda, t. 1, Opole: Uniwersytet Opolski, s. 163–178.
73. CHLEBDA, W., 2008, *Leksykografia w aktach i procesach polskiej autoidentyfikacji narodowej*, [w:] *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej*, red. S. Gajda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 255–274.
74. CHLEBDA, W., 2010, *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 7–20.
75. CIĘŃSKI, A., 1992, *Pamiętniki i autobiografie światowe*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
76. CWENK, M., (red.), 2014, *Syberia infernalna – mity i oblicza rzeczywistości*, Lublin: KUL.
77. CZAPSKI, J., 2001, *Na nieludzkiej ziemi*, Kraków: Znak.

78. van DIJK T.A., 2003, *Dyskurs polityczny i ideologia*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 15, tłum. A. Wysocka, s. 7–28.
79. DOBRŃSKI, A., 1997, *Losy Sybiraków*, Warszawa: Zarząd Główny Związku Sybiraków.
80. DOMINO, Z., 2001, *Syberjada polska*, Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka.
81. DYAMENTOWSKI, W., 1901, *Dyaryusz Wacława Dyamentowskiego (1605-1609)*, [w:] *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII: zbiór materiałów do historii stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III*, wydał A. Hirschberg, Lwów: Nakł. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, s. 1–166.
82. GŁAZ, A. – PROROK, K., 2014, *Of triangles, trapeziums and ethnolinguists: the linguistic worldview revisited*, [w:] *From Conceptual Metaphor Theory to Cognitive Ethnolinguistics: Patterns of Imagery in Language*, red. M. Kuźniak, A. Libura, M. Szawerna, Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 207–228.
83. GŁAZ, A. – DANAHER, D. S. – ŁOZOWSKI, P., 2013, *Introduction*, [w:] *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*, red. A. Głaz, D. S. Danaher, P. Łozowski, London: Versita, s. 11–24.
84. GŁUSZKOWSKI, M., 2010, *Hybrydyzacja kultury a hybrydyzacja języka. Przypadek mieszkańców Wierszyny, polskiej wsi na Syberii*, [w:] *Nowe języki. Studia z zakresu kreolizacji języków i kultur*, red. W. Kuligowski, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, s. 85–94.
85. GŁUSZKOWSKI, M., 2011, *Zmiany sytuacji językowej w Wierszynie koło Irkucka w warunkach dwujęzyczności polsko-rosyjskiej*, [w:] „Acta Baltico-Slavica”, nr 35, s. 13–27.
86. GŁUSZKOWSKI, M., 2012, *Vershina, a Polish village in Siberia, as a language (dialect) island*, [w:] „Zeitschrift für Slawistik”, vol. 57, nr 4, s. 427–442.
87. GRABOWSKI, A., 1811, *Cuda i osobliwosci natury i sztuki w różnych znayduiące się kraiach: z naynowszych i nayciekawszych podróży do wszystkich części świata zebrane; z wiadomościami o niektórych celnieyszych starożytności zabytkach z kopersztychami illuminowan*, t. 2, Kraków: nakł. Józefa Mateckiego, właściciela Drukarni Gröblowskiej.
88. GRONIEWSKI, K., 1984, *Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864–1918)*, [w:] *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 196–250.

89. GRZEGORCZYKOWA, R., 1990/1999/2004, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2004, (I. wyd. 1990), s. 39–46.
90. GRZEGORCZYKOWA, R., 1998, *Profilowanie a inne pojęcia opisujące hierarchiczną strukturę znaczenia*, [w:] *Profilowanie w języku i tekście*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 9–17.
91. GRZEGORCZYKOWA, R., 2001, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
92. GRZESZCZAK, M., 2009, *Definicja kognitywna pojęcia demokracji w języku polskim*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 21, s. 69–84.
93. GRZESZCZAK, M., 2015, *Pojęcie demokracji i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989-2009)*, Lublin: TN KUL.
94. GUZ, M., 2012, *Językowy obraz świata u wybranych przedstawicieli lingwistyki niemieckiej, amerykańskiej i polskiej*, Poznań: Wydawnictwo Rys.
95. HERLING-GRUDZIŃSKI, G., 1989, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Warszawa: Czytelnik.
96. HUMBOLDT W. von, 2002a, *O językoznawstwie porównawczym w odniesieniu do różnych epok rozwoju języka*, [w:] *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, idem, wybrała, przełożyła i poprzedziła słowem wstępnym E.M. Kowalska, Warszawa: PWN, s. 201–225.
97. HUMBOLDT W. von, 2002b, *O liczbie podwójnej*, [w:] *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, idem, wybrała, przełożyła i poprzedziła słowem wstępnym E.M. Kowalska, Warszawa: PWN, s. 358–388.
98. HUMBOLDT W. von, 2002c, *Zarys ogólnego typu języka*, [w:] *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, idem, wybrała, przełożyła i poprzedziła słowem wstępnym E.M. Kowalska, Warszawa: PWN, s. 389–522.
99. IWANICKI, W., 1994, *Syberia bliżej świata*, Warszawa: Wydaw. Fundacji Promocja.
100. JAKUBOWICZ, M., 1999, *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 117–128.
101. JAKUBOWICZ, M., 2012, *Badania etnolingwistyczne a etymologia*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 24, s. 173–181.

102. JAKUBOWICZ, M., 2015, *Językowy obraz świata w badaniach etymologicznych*, [w:] „Poradnik językowy”, nr 1, s. 43–52.
103. JANIK, M., 1928, *Dzieje Polaków na Syberji z 23 ilustracjami*, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
104. JUDIN, A.W., 2004, *Rozumienie terminu obraz świata i model świata w semiotyce i lingwistyce rosyjskiej*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 16, s. 315–323.
105. KACZAN, A., 2015, *Hipotezy etymologiczne nazwy jęczmień a językowo-kulturowy obraz tego zboża w polszczyźnie ludowej*, [w:] „LingVaria”, nr 1(19), s. 171–180.
106. KACZYŃSKA, E., 1991, *Syberia – największe więzienie świata (1815–1914)*, Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf”.
107. KADYJEWSKA, A., 2001, *Problematyka obrazu świata w badaniach języka pisarza (na przykładzie pism Cypriana Norwida)*, [w:] *Semantyka tekstu artystycznego*, red. A. Pajdzińska, R. Tokarski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 321–332.
108. KALETA, Z., 1998, *Teoria nazw własnych*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, s. 15–36.
109. KAPUŚCIŃSKI, R., 1993/2000, *Imperium*, Warszawa: Czytelnik, 2000, (I. wyd. 1993).
110. KIELAK, O., 2015, *Etymologia a językowo-kulturowy obraz jałowca i kaliny*, [w:] „LingVaria”, nr 1(19), s. 181–193.
111. KOPEĆ, Z., 2014, *Syberia przepisana*, [w:] „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, t. LVII, z. 2, s. 139–148.
112. KOPERSKI, R., 1997, *Pojedynek z Syberią*, Toruń: Wydaw. Urbański.
113. KOPERSKI, R., 2001, *Przez Syberię na gapę*, Gdańsk: Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Leśnictwa i Drzewnictwa.
114. KUCZYŃSKI, A., 2007, *Syberia: 400 lat polskiej diaspory: zesłania, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków: rys historyczny, antologia*, Krzeszowice: Kubajak.
115. KUPKA, J.S., 2007/2017, *Krvavé jahody*, Brno: Kartuziánské nakladatelství.
116. LABOCHA, J., 2000, *Tekst autobiograficzny jako pewna wizja świata*, [w:] „Język a Kultura”, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław, s. 89–95.

117. LIBERTOWICZ, Z., 1884, *Polacy w Syberji*, Kraków: G. Gebethner i Spółka.
118. LIS, K., 2009, *Syberia w historii literatury Rosji carskiej. Realia i mity*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
119. LUBAS-BARTOSZYŃSKA, R., 1983, *Style wypowiedzi pamiętnikarskiej*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
120. ŁUKAWSKI, Z., 1981, *Historia Syberii*, Wrocław: Ossolineum.
121. MAĆKIEWICZ, J., 1990/1999/2004, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2004, (I. wyd. 1990), s. 194–206.
122. MAĆKIEWICZ, J., 1999, *Co to jest „językowy obraz świata”*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 11, s. 7–24.
123. MAJER-BARANOWSKA, U., 2004, *Dwie koncepcje profilowania pojęć w lingwistyce*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 16, s. 85–109.
124. MASIARZ, W., 1998, *Migracja chłopów polskich na Syberię w końcu XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wrocław: Wydaw. Silesia, s. 230–242.
125. MASIARZ, W., 2011, *Nietypowa migracja chłopów i robotników polskich na Syberię w końcu XIX i na początku XX w.*, [w:] *Nietypowe migracje Polaków w XIX–XXI wieku*, red. A.M. Kargol, M. Masiarz, Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, s. 11–27.
126. MAZURKIEWICZ, M., 1988, *Etymologia a konotacja semantyczna*, [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 99–112.
127. MILEWSKA-MŁYNIK, A., 1999, *Sybir polskich zesłańców – konfrontacja wyobrażeń z rzeczywistością*, [w:] „Etnografia Polska”, t. 43, z.1–2, s. 63–80.
128. MITRENGA-ULITINA, S., 2015, *Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii*, Lublin: Wydaw. UMCS.
129. MUSZYŃSKI, Z., 1998, „Profilowanie” profilowania, [w:] *Profilowanie w języku i tekście*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 19–34.
130. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2004, *Badania etnolingwistyczne w Lublinie*, [w:] „Poznańskie studia językoznawcze”, t. 13, s. 79–89.
131. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2007, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin: Wydaw. UMCS.

132. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2012, *Promocja lubelskiej etnolingwistyki w Serbii*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 24, s. 258–260.
133. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2013, *Projekt badawczy (ETNO)EUROJOS a program etnolingwistyki kognitywnej*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 25, s. 267–281.
134. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w «Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów»*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 3. Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 71–102.
135. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2015, *O profilowaniu językowego obrazu świata*, [w:] „Poradnik Językowy”, nr 1, s. 30–44.
136. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2017, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 29, s. 11–29.
137. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S., 2018, *O różnych wariantach definicji leksykograficznej – od taksonomii do kognitywizmu*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 30, s. 259–284.
138. NIEWIARA, A., 2000, *Badanie etymologii a odtwarzanie językowego obrazu świata*, [w:] „Język a Kultura”, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław, s. 97–105.
139. ORYŃSKA, A., 1991a, *Walka na słowa. O pewnych zachowaniach magicznojęzycznych w gwarze więziennej i subkulturze dzieci i nastolatków*, [w:] „Język a Kultura”, t. 3: *Wartości w języku i tekście*, red. J. Puzynina, J. Anusiewicz, Wrocław, s. 69–73.
140. ORYŃSKA, A., 1991b, *Zasady komunikowania w gwarze więziennej – tabu i eufemizmy*, [w:] „Język a Kultura”, t. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, s. 191–203.
141. PAJDZIŃSKA, A. – TOKARSKI, R., 1996, *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*, [w:] „Pamiętnik Literacki”, z. 4, s. 143–158.
142. PAŁKIEWICZ, J., 2007, *Syberia: wyprawa na biegun zimna*, Poznań: Wydaw. Zysk i S-ka.
143. PAŁKIEWICZ, J., 2014, *Syberia*, wyd. IV, Poznań: Wydaw. Zysk i S-ka.

144. PAŚKO-KONECZNIK, D., 2009, *O kalkach słotwórczych w polszczyźnie mieszkańców Wierszyny*, [w:] „Slavia Meridionalis. Studia Slavica et Balcanica” Słotwórstwo języków niestandardowych, red. V. Maldjijeva, Warszawa: SOW, s. 21–28.
145. PAŚKO-KONECZNIK, D., 2011, *Wpływ języka rosyjskiego na zasób leksykalny polskiej gwary mieszkańców Wierszyny na Syberii*, [w:] „Acta Baltio–Slavica”, nr 35, s. 29–36.
146. PAZIO, D., 2003, *Problematyka językowego obrazu świata w wybranych pracach lingwistów polskich i rosyjskich*, [w:] „Acta Polono-Ruthenica”, nr 8, s. 199–205.
147. PIHAN-KIJASOWA, A., 2004, „Swój” i „obcy” w świetle języka XIX-wiecznych pamiętników zesłańczych, [w:] *Literatura i język*, red. K. Meller, K. Trybuś, Poznań: Wydaw. „Poznańskie Studia Polonistyczne”, s. 231–240.
148. PIHAN-KIJASOWA, A., 2005, *Syberia w świetle języka XIX-wiecznych pamiętników zesłańczych*, [w:] *Język polski. Współczesność. Historia*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin: Wydaw. UMCS, s. 165–174.
149. PIHAN-KIJASOWA, A., 2008, *Udział leksyki religijnej w słownictwie pamiętników zesłańczych z XIX wieku*, [w:] *Prace Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, nr 18, Język. Społeczeństwo. Wartości*, red. E. Laskowska, I. Benenowska, M. Jaracz, Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, s. 321–332.
150. PIOTRKOWSKI, T., 2010, *Słowniki w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 49–56.
151. PISAREK, W., 1978, *Językowy obraz świata*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław: Ossolineum.
152. POPOWSKA-TABORSKA, H., 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 24, s. 155–171.
153. POTOCKI, W., 1696, *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego [...]*, Kraków: w Drukarni Mikołaja Alexandra Schedla.
154. POTOCKI, W., 1880, *Wojna chocimska: poemat w 10 częściach. Merkuryusz nowy. Pełna. Peryody. Wiersze drobne*, Warszawa: S. Lewental.

155. PUZYNINA, J., 1989, *Jak pracować nad językiem wartości?*, [w:] „Język a Kultura”, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. J. Puzynina, J. Bartmiński, s. 185–198.
156. RATAJCZAK, J., 1994, *Syberiada Zofii Trojanowiczowej*, [w:] „Arkusz”, nr 30, s. 4.
157. RZEPKOWSKA, A., 2009, *Pamiętniki Sybiraków: od wspólnoty losu do wspólnoty dyskursu*, [w:] „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 65, s. 111–120.
158. SAPIR, E., 1978, *Status lingwistyki jako nauki*, [w:] *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje*, idem, tłum.: B. Stanosz, R. Zimand, wstęp A. Wierzbicka, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 85–95.
159. SCHAFF, A., 1967, *Język a poznanie*, Warszawa: PWN.
160. SIEROSZEWSKI, W., 1928, *Od pierwszych śladów polskości do wojny światowej*, [w:] *Polacy na Syberji. Szkic historyczny*, red. W. Czuma, Warszawa, s. 7–19.
161. SKARGA, B., 2000, *Po wyzwoleniu...: 1944–1956*, Warszawa: Fundacja Aletheia.
162. SŁOWACKI, J., 2012, *Kordian. Część pierwsza trylogii. Spisek koronacyjny*, oprac. i przypisy: W. Rzehak, H. Liszka, Kraków: Wydaw. Greg.
163. SOWA, K., 2011, *Moja Syberiada*, [w:] „Polityka”, nr 34, s. 76–79.
164. STARZYŃSKA, A., 2013, *Gdzie zaczyna się a gdzie kończy Syberia? O historycznych, geograficznych i administracyjnych granicach regionu*, [w:] *SLAVICA IUVENUM XIV: [mezinárodní setkání mladých slavistů: Ostrava 26. a 27.3.2013]*, red. I. Jelínek, J. Muryc, V. Vilímek, J. Vorel, Ostrava: Ostravská Univerzita v Ostravě, Filozofická Fakulta, s. 181–187.
165. STARZYŃSKA, A., 2015, *Obraz Syberii w świetle danych systemowych języka polskiego*, [w:] „Studia Slavica”, nr XIX/1, s. 247–259.
166. STARZYŃSKA, A., 2016a, *Kilka uwag o legendarnym Białowodziu – krainie szczęśliwości „na Syberii, czy za Syberią, albo jeszcze gdzieś indziej”*, [w:] „Opera Slavica. Slavisticé rozhledy”, nr XXVI/1, s. 49–56.
167. STARZYŃSKA, A., 2016b, *СИБИРЬ w świetle danych systemowych języka rosyjskiego*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 28, s. 187–205.
168. STARZYŃSKA, A., 2016c, *Wyżywienie i możliwości kulinarne polskich zesłańców na Syberię w okresie drugiej wojny światowej w świetle pisemnych relacji wspomnieniowych*, [w:] *Wiktuały, kuchnia, kultura jedzenia w perspektywie*

- historycznej*, red. P. Jędrzejewski, P. Magiera, K. Skrzężyna, G. Szuster, Kraków: Wydawnictwo Avalon T. Janowski, s. 229–238.
169. STARZYŃSKA, A., 2017, *Sibir' (Siberia) in the Russian language system*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” („Ethnolinguistic. Problems of Language and Culture“), nr 28, s. 185–201.
170. STRAWIŃSKA, A.B., 2013, *Sybir w słownikach języka polskiego oraz w świadomości współczesnych Polaków*, [w:] *Sybir, wysiedlenia–losy–świadcstwa*, red. J. Ławski, S. Trzeciakowska, Ł. Zabielski, Białystok: Muzeum Wojska, s. 59–69.
171. SYNOWIEC A., 2009, *Obraz Rosji w dyskursie kulturowo-ideologicznym. Studium wyobraźni zbiorowej na łamach polskiej prasy z lat 1991-2005*, Katowice. (dysertacja doktorska, online).
172. ŚLIWOWSKA, W., 2007, *Polski Sybir*, [w:] „Kwartalnik Polonicum”, nr 3, s. 7–20.
173. ŠAFÁRIK, P. (SZAFARZYK, P.), 1844, *Słowiańskie starożytności. Oddział dziejopisny*, cz. I, tłum. H. Bońkowski, Poznań: Stefański Walenty.
174. ŠAFÁRIK, P. (ШАФАРИК, П.), 1847, *Славянские древности. Часть историческая*, tłum. О. Бодянский, t. 1, ks. II, wyd. II, Moskwa: Университетская типография.
175. SZCZEPANKOWSKA, I., 2011, *Semantyka i pragmatyka językowa. Słownik podstawowych pojęć z zadaniami i literaturą przedmiotu*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
176. SZTACHELSKA, J., 2013, *Pamiętnikarstwo. Z dziejów terminu i gatunku w XIX w.*, [w:] „Studia Podlaskie”, t. XXI, Białystok, s. 149–179.
177. TABAKOWSKA, E., 2013, *A Linguistic Picture, Image, Or View of „Polish Cognitive Studies”*, [w:] *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*, red. A. Głaz, D.S. Danaher, P. Łozowski, London: Versita, s. 321–338.
178. TOKARSKI, R., 1993/2001/2014, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydaw. UMCS, 2014 (I. wyd. 1993), s. 343–370.
179. TROJANOWICZOWA, Z., 1993, *Sybir romantyków*, wyd. II, Poznań: W drodze.
180. TRYNKOWSKI, J., 2015, *Polski Sybir – przestrzeń zmitologizowana. Próba uporządkowania*, [w:] „Przegląd Wschodni”, t. XIV, z. 1 (53), s. 179–192.
181. VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ-ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLÉDROVÁ, J., 2005, *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*, Praha: Karolinum.

182. VAŇKOVÁ, I. (red.), 2001, *Obraz světa v jazyce*, Praha: Univerzita Karlova v Praze.
183. VAŇKOVÁ, I., 2010, *Úvodem: na cestě kognitivní (Etno)lingvistiky*, [w:] „Slovo a Slovesnost”, 71, nr 4, s. 245–249.
184. WASZAKOWA, K., 2009, *Perspektywy badań porównawczych w zakresie semantyki leksykalnej w świetle językoznawczych teorii kognitywnych*, [w:] „LingVaria”, IV, nr 1 (7), s. 49–64.
185. WHORF B.L., 1982a/2002, *Język, umysł i rzeczywistość*, [w:] *Język, myśl i rzeczywistość*, idem, tłum. T. Hołówka, Warszawa: Wydawnictwo KR, 2002, (I. wyd. 1982), s. 329–361.
186. WHORF B.L., 1982b/2002, *Nauka a językoznawstwo*, [w:] *Język, myśl i rzeczywistość*, idem, tłum. T. Hołówka, Warszawa: Wydawnictwo KR, 2002, (I. wyd. 1982), s. 279–294.
187. WHORF B.L., 1982c/2002, *Momentalny i odcinkowy aspekt czasowników w Hopi*, [w:] *Język, myśl i rzeczywistość*, idem, tłum. T. Hołówka, Warszawa: Wydawnictwo KR, 2002, (I. wyd. 1982), s. 67–73.
188. WHORF B.L., 1982d/2002, *Związek między nawykami myślenia i zachowaniem a językiem*, [w:] *Język, myśl i rzeczywistość*, idem, tłum. T. Hołówka, Warszawa: Wydawnictwo KR, 2002, (I. wyd. 1982), s. 177–212.
189. WIERZBICKA, A., 1978, *Sapir a współczesne językoznawstwo*, [w:] *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje*, E. Sapir, tłum.: B. Stanosz, R. Zimand, wstęp A. Wierzbicka, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 5–31.
190. WIERZBICKA, A., 1985, *Lexicography and conceptual analysis*, Ann Arbor: Karoma.
191. WIERZBICKA, A., 2007, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
192. WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA, M., 1998, *Kognitywizm w etymologii*, [w:] „Rocznik Sławistyczny”, t. 51, s. 17–31.
193. ZINKEN, J., 2009, *The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American cognitive linguistics*, [w:] *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, J. Bartmiński, red. J. Zinken, tłum. A. Głaz, London: Equinox, s. 1–5.
194. ŻUK, G., 2010a, *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przelomu wieków*, [w:] *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku*, red. M. Karwatowska, A. Siwiec, Chełm: Wydawnictwo Drukarnia BEST PRINT,

s. 239–257.

195. ŻUK, G., 2010b, *Twierdza czy wspólnota? Europa w polskim dyskursie publicznym*, Lublin: Wydaw. UMCS.

196. ŻYWICKA, B., 2007, *Miejsca i wartości. Zmiany w językowym obrazie przestrzeni we współczesnej polszczyźnie*, Lublin: Polihymnia.

197. АЛЕКСЕЕВ, М.П., 1941, *Сибирь в известиях западно-европейских путешественников и писателей введение, тексты и комментарий. XIII–XVII в.в.*, Иркутск: ОГИЗ. Иркутское областное издательство.

198. БЕРЕЗОВИЧ, Е.Л., 2007, *Язык и традиционная культура. Этнолингвистические исследования*, Москва: Индрик.

199. БЕРЕЗОВИЧ, Е.Л. – КРИВОЩАПОВА, Ю.А., 2011, *Сибирь в русской языковой традиции (на иноязычном фоне)*, [w:] *Пространство и время в языке и культуре*, red. С.М. Толстая, Москва: Индрик, s. 110–156.

200. БОЯРШИНОВА, З.Я., 1960, *Население Западной Сибири до начала русской колонизации*, Томск: Издательство Томского университета.

201. БАХРУШИН, С.В., 1935, *Остяцкие и вогульские княжества в XVI–XVII веках*, Ленинград: Издательство института народов Севера ЦИК СССР им. П.Г. Смидовича.

202. ВАХТИН, Н., 2011, *От «дикости» к «другому»: к эволюции образа Сибири и Севера в русском языке*, [w:] *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia XII. Мифология культурного пространства. К 80-летию С.Г. Исакова*, Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, s. 203–216.

203. ГАЛКИНА–ФЕДОРУК, Е.М., 1956, *Слово и понятие*, Москва: Госуд. учебно-педаг. изд-во министерства просвещения РСФСР.

204. ДОМАНСКИЙ, В.А., 2003, *Рецепция Сибири в очерках И.А. Куцевского*, [w:] „Вестник Томского государственного педагогического университета”, nr 1, s. 86–88.

205. КАЗАРКИН, А.П., 2008, *Этапы колонизации Сибири*, [w:] „Вестник Томского государственного университета”, nr 2, s. 31–40.

206. КРИВОЩАПОВА, Ю.А. – МАКАРОВА, А.А., 2010, *Из материалов к словарю русских топонимических образований: Сибирь (пробная статья)*, [w:] „Вопросы ономастики”, nr 2 (9), s. 106–122.

207. ЛИТОВКИНА, А.М., 2008, *Концепт "Сибирь" и его эволюция в русской языковой картине мира: от "Сибирских летописей" до публицистики В.Г. Распутина*, Иркутск, (dysertacja doktorska, kps).
208. ЛИТОВКИНА, А.М., 2010, *Исследование семантики онимов с позиций когнитивной лингвистики*, [w:] „Вестник Иркутского государственного лингвистического университета”, nr 3, s. 33–39.
209. НЕПОП-АЙДАЧИЧ, Л. (red.), 2007, *Польська когнітивна етнолінгвістика: [навч. посібник]*, Київ: ВПЦ “Київський університет”.
210. ПЕТРОВ, А., 1979, *Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения*, tekst przygot. i kom. opatrzyli Н.К. Гудзия, В.Е. Гусева, Н.С. Демковой, А.С. Елеонской, А.И. Мазунина, Иркутск: Восточно–Сибирское книжное издательство.
211. РАШИД–АД–ДИН, 1952, *Сборник летописей*, t 1, ks. I, tłum. Л.А. Хетагуров, Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР.
212. РОДИГИНА, Н.Н., 2006, *«Другая Россия»: образ Сибири в русской журнальной прессе второй половины XIX – начала XX века: монография*, Новосибирск: Изд. НГПУ.
213. РОДИГИНА, Н.Н., 2012, *Репрезентация литературных путешествий в Сибирь в русских общественно-политических журналах второй половины XIX века*, [w:] „Диалог со временем”, nr 39, s. 171–182.
214. СТАТЕЙНОВ, А.П., 2008, *Топонимика Сибири и Дальнего Востока*, Красноярск: Буква С.
215. ТИТОВ, А.А., 1890, *Сибирь в XVII веке. Сборник старинных русских статей о Сибири и прилежащих к ней землям с приложением снимка со старинной карты Сибири*, Москва: Типография Л. и А. Снегиревых.
216. ХЛАМОВА, А.М., 2009, *Уголовная ссылка в Сибирь в художественном дискурсе России второй половины XIX века*, [w:] „Омский научный вестник”, nr 5, s. 33–37.
217. ЩУКИН, Н., 1856, *Географическая и этнографическая терминология Восточной Азии*, [w:] *Вестник Императорского русского географического общества*, red. Е.И. Ламанский, cz. XVII, СПб: Типография Эдуарда Праца, s. 259–280.

218. ЯЗЫКОВ, Д.И. (wyd.), 1838, *Книга Большому Чертежу или древняя карта Российского Государства, поновленная в Разряде и списанная в книгу 1627 г.*, wyd. II, СПб: Типография Императорской Российской Академии.

Bibliografia internetowa:

1. BAŃKO, M., 2010, Czy wyrażen „zsyłki na Sybir“ i „zsyłki na Syberię“ można używać wymiennie?, „*Poradnia Językowa PWN*”, <http://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Sybir;10886.html> (dostęp: 28.11.2014).
2. *Boże Narodzenie na nieludzkiej ziemi...*, <http://przypominamy.blogspot.cz/2010/12/boze-narodzenie-nanieludzkiej-ziemi.html> (dostęp: 10.03.2015).
3. DRZEWIECKA, A., *Syberia–nieludzka ziemia*, <http://www.spotkania-nawschodzie.pl/teksty/31/5/historia/83/1/> (dostęp: 10.03.2015).
4. GRODECKI, W., 2015, *Wywiad z p. Zbigniewem Janem Dąbrowskim więźniem Kołomy – W 75 rocznicę pierwszych deportacji w głąb Rosji cz. II.*, <https://wkrakowie2015.wordpress.com/tag/kolyma/> (dostęp: 10.03.2015).
5. KORZUN-GÓRSKA, J., *Syberiadą*, <http://www.cialo-umysl-dusza.pl/podroze-wewnetrzne/116-moja-syberiadą.html?showall=1> (dostęp: 18.08.2015).
6. *Kot syberyjski*, <http://kicia.waw.pl/kot-syberyjski/> (dostęp: 10.08.2015).
7. KRYSIŃSKA, K., *Świat Sybiru w lubuskiej pamięci*, http://prolibris.net.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=361:wiat-sybiru-w-lubuskiej-pamici&catid=37:zblizenia&Itemid=53 (dostęp: 10.11.2015).
8. KUCZYŃSKI, A., *Pierwsze kroki w kierunku Syberii*, <https://www.sybir.com.pl/pl/historia/689,Pierwsze-kroki-w-kierunku-Syberii.html?print=true> (dostęp: 10.11.2015).
9. *Niezwykły ogród w środku miasta – Jardín del Turia*, 06.12.2013, <http://www.zapiskizeswiata.pl/2013/12/niezwyky-ogrod-w-srodku-miasta.html> (dostęp: 09.07.2018).
10. *O pamięć Golgoty Wschodu*, <http://www.archiwum.trzciana.pl/aktualnosci2007/11/sybiraczka/sybir.htm> (dostęp: 20.03.2016).

11. *Skrzynka skarg: nieodśnieżone chodniki, nieprzejezdne drogi w powiecie ostrołęckim*, 19.01.2018, „Moja Ostrołęka”, <https://www.moja-ostroleka.pl/art/1516348824/skrzynka-skarg-nieodśnieżone-chodniki-nieprzejezdne-drogi-w-powiecie-ostroleckim> (dostęp: 09.07.2018).
12. SOSNAROVÁ, V., 2017, *Věra Sosnarová... příběh ženy, která přežila GULAG. Přednáška v Dobré u Frýdku-Místku*, Wykład zarejestrował Michal Návrat, Dobrá, 02.05.2017, YouTube, 12.05.2017, <https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=hwfAIQ2XAwI> (dostęp: 04.08.2018).
13. *Statut Związku*, <http://związeksybirakow.strefa.pl>, (dostęp: 11.01.2016).
14. *Syberia – Golgota Wschodu*, <http://www.lomza.pl/index.php?wiad=69> (dostęp: 20.03.2016).
15. *Syberjada – Zimowa Wyprawa na Biegun Zimna*, <http://www.geozeta.pl/patronat> (dostęp: 18.08.2015).
16. *Syberjada 2014: sukces wyprawy*, <http://www.national-geographic.pl/aktualnosci/pokaz/syberjada-2014-sukces-wyprawy/> (dostęp: 18.08.2015).
17. *Syberyjczyk – Uśmiechnięty Kot Północy*, http://www.sibportal.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=310&Itemid=94 (dostęp: 10.08.2015).
18. ZAKRZEWICZ, A., *Homoseksualizm w ZSRR i w Rosji*, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,8716> (dostęp: 10.03.2015).
19. АЛИМОВА, Д. – ФИЛАНОВИЧ М., 2007, *История Ташкента. С древнейших времен до наших дней*, <http://mytashkent.uz/istoriya-tashkenta-s-drevneyshih-vremen-do-nashih-dney/> (dostęp: 12.08.2015).
20. ГУДКОВА, Е.Ф., 2007, *Хронотоп Сибири в русской классической литературе XVII–XIX вв.*, Иркутск, ГОУ ВПО «ИГПУ», [http:// guuu7.narod.ru/HS.htm](http://guuu7.narod.ru/HS.htm) (dostęp: 16.05.2018).
21. *Сибирское здоровье, составляющие долголетия – кедр, таёжные ягоды, сборы трав и чаёв*, http://istazdrav.com/press-center/22_sibirskoe-zdorovye-sostovlyayuschie-dolgoleti (dostęp: 10.08.2015).
22. ХАНОВА, И., 2011, *Роль Узбекистана и Ташкента в сохранении и приумножении научного потенциала и культурного наследия СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг)*, cz. I, <http://ia-centr.ru/expert/10175/> (dostęp: 12.08.2015).

Załączniki

Załącznik nr 1

Źródło: fotografia własna.

Załącznik nr 2

Źródło: fotografia własna.

Załącznik nr 3

Źródło: http://www.egryfino.pl/pl/images/galeria/2014/09_16_sybir/53.JPG (dostęp: 22.08.2015).

Załącznik nr 4

Źródło: <http://www.mzp.pl/Zasluzeni-i-miejsca-pamieci/Miejsca-pamieci> (dostęp: 22.08.2015).

Załącznik nr 5

Źródło: <http://www.stalowka.net/encyklopedia.php?dx=316&dp=1> (dostęp: 22.08.2015).

Załącznik nr 6

Źródło: http://www.tv.elblag.pl/0,4474-braniewianie_matkom_sybiraczkom.html (dostęp: 22.08.2015).

Załącznik nr 7

Źródło: <http://www.sybiracyzg.pl/wp-content/uploads/2014/11/1.jpg> (dostęp: 22.08.2015).

Załącznik nr 8

Źródło: <http://dolny-slask.org.pl/4930271,foto.html?idEntity=4930268> (dostęp: 19.09.2015).